T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEFSİR BİLİM DALI

KUR'ÂN'DA "HİKMET" KAVRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Murat KALKAN

BURSA - 2020

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'ÂN'DA "HİKMET" KAVRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Murat KALKAN

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa BİLGİN

BURSA - 2020

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim , Tefsir Bilim Dalı'nda 701523032 numaralı Murat KALKAN'ın hazırladığı "KUR'ÂN'DA HİKMET KAVRAMI" konulu Yüksek Lisans Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 21/02/ 2020 günü 14:00 - 16:00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının başarılı (başarılı / başarısız) olduğuna oybirliği (oybirliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa BİLGİN
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Mehmet ÇİÇEK
Kocaeli Üniversitesi

Üye
Dr. Öğr. Üyesi Ömer Faruk BİLGİN
Bursa Uludağ Üniversitesi

21 / 02 / 2020

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 16 /01/2020

Tez Başlığı / Konusu: KUR'ÂN'DA HİKMET KAVRAMI

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 170 sayfalık kısmına ilişkin, 16../01/2020 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 11 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kaynakça hariç

2- Alıntılar hariç/dahil

3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

16./01/2020

Adı Soyadı:	Murat KALKAN
Öğrenci No:	701523032
Anabilim Dalı:	Temel İslam Bilimleri
Programı:	Tefsir
Statüsü:	☒ **Y.Lisans** ☐ Doktora

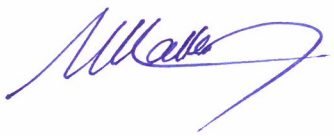
Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Bilgin

Yemin Metni

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum "Kur'ân'da Hikmet Kavramı" başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

16./09./2020

Adı Soyadı: Murat KALKAN

Öğrenci No: 0701523032

Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Programı: Tefsir

Statüsü: Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Murat Kalkan
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı	: Tefsir
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	:Xİİİ+170
Mezuniyet Tarihi	: …/…/2020
Tez Danışmanı	: Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Bilgin

KUR'ÂN'DA "HİKMET" KAVRAMI

Hikmet kelimesi Arapça "حَكَمَ" kökünden türemiştir. "حَكَمَ" fiili bir şeyi ıslah amaçlı men etmek, alıkoymak, sakındırmak, zabt etmek, tutmak gibi anlamlara gelir. Istılahta ise geniş bir kavramsal çerçeveye oturur. Eşyanın/varlığın hakikatini bilmek ve gereği ile amel etmek, ilmî, aklî kuvvelerin bütünü, ilim ve amelde hak üzere isâbet etmek, Kur'ân, İncil ve Tevrat, Allah'a itaat, dini anlayıp onunla amel etmek, haşyet, vera' , takva, söz ve fiilde isâbet, Allah'ın sanatını tefekkür, hüküm, ilim ve fıkıh, eşyanın mâhiyet ve hakikatlerinin beşeri güç nispetinde bilinmesi, sözü, fiili ve bu ikisinin gereklerini en güzel şekilde/itkân ile yapmak gibi birçok anlama gelmektedir.

Bu çalışmamızın ilk bölümünde genel olarak hikmet kavramının tanımı ve tahlili yapılmıştır. Kavramın tanımı sözlük ve terim anlamı olarak incelenmiştir. Tahlili ise tarihi yönden ve problematik yönden ele alınmıştır. İkinci bölümde Kur'ân'da hikmet kavramının tanımı ve tahlili yapılmıştır. Kur'ân'da hikmet kavramının tanımı, biçim ve anlam yönüyle analiz edilmiştir. Tahlili ise öznesine, nesnesine ve yüklemine göre olmak üzere üç başlık altında toplanmış ve her biri detaylı şekilde araştırılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Kur'ân, Hikmet, İlim, Amel.

ABSTRACT

Author's Name and Surname	: Murat KALKAN
University	: Bursa Uludağ University
Institute	: Social Sciences Institute
Department	: Fundamental İslamic Sciences
Major	: Interpretation
Nature of the Thesis	: Master's Degree Thesis
Number of pages	: Xİİ+170
Degree Date	: …/…/2020
Thesis Consultant	: Asst. Prof. Dr. Mustafa Bilgin

The Concept of "Hikmah" in the Qur'an

The word of "Hikmah" is derived from the Arabic root of "حَكَم". The verb of "حَكَمَ" means to keep, withold, hold or detain etc. In terminology and technical using, it has a broader frame and understanding like, to know the wisdom and reality of existence and all of the created things, act in accordance with this wisdom, prove the reality, the other names of holy books-Qur'an, Bible and Torah, obey the rules of Allah, understand the religion and act as it says, to be in awe with fear of Allah, be in Takwa, think about the art and act of Allah, govern, and have great knowledge etc.

In the first chapter of this study, the definition and analysis of the concept of "Hikmah" has been done. The definition of the concept has been examined in terms of the meaning of dictionary and terminology. On the other hand, the deep analysis of it was also handled historically and problematically. In the second chapter, the definition and analysis of the concept of "Hikmah" from the view of Qur'an has been made. The definition of the concept of "Hikmah" in the Qur'an has been analyzed in terms of form and meaning. The deep analysis was gathered under three titles according to its subject, object and verb and each of them was investigated in detail.

Key Words: The Holy Qur'an, Hikmah, Knowledge, Practice

ÖNSÖZ

Bir metni anlama ve yorumlamada kavramlar dünyasının önemli bir yeri vardır. Kavramlar kelâma manâ katan, anlam zenginliği sağlayan, onu tekil düzlemden kurtarıp çok boyutlu yorumlar evrenine kavuşturan vazgeçilmez bir unsurdur. Her düşünce sisteminin, kültürel vasatın, edebî metnin ve bilimsel çalışmanın kendine özgü kavram dünyası olduğu gibi dini nasların da aynı şekilde özel kavram dünyaları vardır. Bu kavramlar zuhur ettiği ortamın kültürel havzasından beslendiği gibi ilahî vahiylerin ona kazandırdığı anlamlar ile de yeni ve geniş bir perspektif kazanabilir.

İlahi vahiylerin sonuncusu ve hepsini kemale erdiren Kur'ân-ı Kerîm, nazil olduğu toplumun kullandığı, bulunduğu dönem ve edebî ortam itibariyle çağdaşları arasında ileri bir noktada bulunan Arap diline yeni bir soluk katmış ve onu geniş anlam katmanları ile zenginleştirmiştir. Öyle ki Kur'ân'ın ilk muhatap sınıfı arasında bulunan sahabeler bazen âyette geçen bir kelimenin anlamını tam anlayamamış, bunu Allah'ın elçisine sormuşlardır. Kendi ana dillerinde inen bir kelimeyi anlayamamaları Kur'ân'ın o kavrama kazandırdığı yeni anlamlar ile izah edilebilir. Bu noktada Kur'ân'ın anlaşılmasında kavramlar dünyasının önemi ortaya çıkmaktadır.

Edebî ve felsefî metinleri bilimsel metinlerden ayıran yönü yoruma açık olmaları ve tekdüze olmamalarıdır. Kur'ân-ı Kerîm ise bu hususta ileri bir noktada bulunmaktadır. On dört asırdır yazılan ve hâlen yazılmaya devam eden binlerce tefsir bunun delilidir. Tek boyutlu bir metnin bu denli yoruma elverişli olması söz konusu olamaz. İşte ona bu çok boyutluluğu katan unsur ilahi vahiy olmasının yanında, onun kendine has kavramlar dünyasıdır.

Hikmet kavramı ise Kur'ân'ın anlam dünyasında önemli bir yere sahiptir. Birçok âyette geçmekle birlikte üzerinde itttifak edilen tek bir anlamının olmayışı dikkat çeker. Kimi âyetlerde sözlük anlamı doğrultusunda kimisinde ise âyetin muhtevası bağlamında yorumlanmıştır. Bazen ise hadisler veya sahabe sözleri gibi izahlar ile daha farklı bir boyut kazanmıştır. Bu yüzden ona tefsir tarihi boyunca çok farklı anlamlar verilmiştir. Hikmet kavramı lügatta, "Sakındırmak, zabt etmek, bir şeyi ıslah amaçlı men etmek, tutmak" gibi anlamlara gelir. Istılahta ise daha geniş bir kavramsal çerçeveye oturur. Bu anlamlardan bazıları, "İlim ve amelde hak üzere isâbet etmek, varlığın hakikatini bilmek ve gereği ile amel etmek, ilmî, aklî kuvvelerin bütünü, Kur'ân, İncil ve Tevrat, Allah'a itaat, dini anlayıp onunla amel etmek, haşyet, takva, Allah'ın yarattıklarını tefekkür edip ibret almak, hüküm, ilim ve fıkıh, eşyanın mâhiyetini beşeri güç ölçüsünde anlama çabası, sözü, fiili ve bu ikisinin gereklerini en güzel

şekilde/itkân ile yapmaktır."

"Hikmet" kavramının incelendiği bu çalışma, genel olarak bir giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. "Giriş"te konunun ele alınışı, metot ve kaynaklar hakkında bilgi verilmiş, "Birinci Bölüm"de "Genel Olarak 'Hikmet' Kavramı", "Tanımı" ve "Tahlili" olmak üzere iki alt başlıkta işlenmiştir. Kavramın tanımı, sözlük ve terim anlamlarıyla, sözlük anlamı ise fiil ve isim türevleri şeklinde ayrılarak incelenmiştir. Kavramın tahlili, "Tarihi" ve "Problematik" yönden tasnif edilerek iki alt başlığa ayrılmıştır. Tarihi yönden, "İslam öncesi medeniyetler" ve "İslam medeniyetinde" başlıkları altında hikmet kavramının tarihsel gelişim süreci araştırılmıştır. İslam öncesi medeniyetlere bakıldığında kavramın tarihsel süreci bağlamında öne çıkan medeniyetlerden "Mezopotamya", "Mısır", "Hind", "Çin" ve "Yunan" uygarlıklarına yer verilmiştir. İslam medeniyeti ise hikmet kavramının anlam yolculuğunda kendi içinde karakteristik farklılık arz eden ve anlam başkalaşımı geçiren iki ayrı döneme ayrılmıştır. Bu iki dönem, "Tercüme faaliyetleri öncesi" ve "Tercüme faaliyetleri sonrası"dır. Problematik yönden ise, "Din bilimleri" ve "Temel İslam bilimleri" şeklinde ayrılarak incelenmiştir.

"İkinci Bölüm"de "Kur'ân'da 'Hikmet' Kavramı" araştırılmıştır. Kavramın "Tanımı", "Biçimi" ve "Anlamı" yönüyle analiz edilmiştir. Kavramın "Tahlili" ise "Öznesine", "Nesnesine" ve "Yüklemine" göre incelenmiştir. "Sonuç" kısmında araştırmadan elde edilen bulgular ve bunlardan çıkarılan sonuçlar ortaya konmuştur. "Kaynakça" araştırmanın son kısmı olup, burada başından itibaren çalışmaya dayanak ve referans teşkil eden kaynaklar, yazar soyadına veya nisbesine göre sıralanmıştır.

Çalışmamın her safhasında her türlü yardımı lütfeden danışman hocam sayın Dr. Öğretim Üyesi Mustafa BİLGİN olmak üzere, emeği ve katkısı olan diğer hocalarıma, dost ve arkadaşlarıma içtenlikle minnet ve şükranlarımı sunmayı, ifası zorunlu bir borç saydığımı belirtmek isterim.

İstanbul, Ocak 2020 Murat KALKAN

İÇİNDEKİLER

Sayfa

TEZ ONAY SAYFASI ii
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU iii
YEMİN METNİ iv
ÖZET v
ABSTRACT vi
ÖNSÖZ vii
İÇİNDEKİLER ix
KISALTMALAR xiii
GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM
GENEL OLARAK "HİKMET" KAVRAMI

I. HİKMET KAVRAMININ TANIMI 4
A. Sözlük Anlamı 4
1. Fiil türevleri 5
a. Sülasi mücerred fiiller 5
b. Sülasi mezid fiiller 7
2. İsim türevleri 10
B. Terim Anlamı 15
II.HİKMET KAVRAMININ TAHLİLİ 18
A. Tarihi Yönden 19
1. İslam öncesi medeniyetlerde 19
a. Mezopotamya 19
b. Mısır 20
c. Hind 21
d. Çin 22
e. Yunan 23
2. İslam medeniyetinde 24
a. Tercüme faaliyetlerinden önce 25

b. Tercüme faaliyetlerinden sonra 28
B. Problematik Yönden 31
1. Din bilimlerinde 31
a. Dinler tarihi 31
b. Din felsefesi 35
c. Din psikolojisi 38
d. Din sosyolojisi 40
e. Din eğitimi 41
2. Temel İslam bilimlerinde 43
a. Tefsir 43
b. Hadis 57
c. Fıkıh 58
d. Kelam 59
e. Tasavvuf 65

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN'DA HİKMET KAVRAMI

I. HİKMET KAVRAMININ TANIMI 66
A. Biçim Yönüyle 66
1. Fiil türevleri 67
2. İsim türevleri 74
B. Anlam Yönüyle 81
1. Teorik 81
2. Pratik 82
II. HİKMET KAVRAMININ TAHLİLİ 83
A. Öznesine Göre 83
1. Allah 83
a. Azîz-hakîm 84
b. Alîm-hakîm 84
c. Hakîm-habîr 85
d. Tevvab-hakîm 85
e. Hakîm-hamîd 85
f. Vâsi'-hakîm 85
g. Aliy-hakîm 85
2. Kur'ân 88

a. el-Hakîm (الحكيم) 89
b. el-Hikme (الحكمة) 91
c. el-Hükm (الحكم) 92
d. el-Muhkeme(المحكمة) 94
e. Muhkemat (محكمات) 95
3. İnsan 98
a. Peygamberler 98
b. Diğer insanlar 102
B. Nesnesine Göre 104
1. Nazarî 104
2. Amelî 104
C. Yüklemine Göre 105
1. Eş anlamlıları 105
a. Hükm (الحُكْمُ) 105
(1) Yönetim, idare, cahiliye hükmü 106
(2) İsabetle hükmetme yeteneği 106
(3) Hüküm, hikmetli söz 107
(4) Peygamberlik, hükümdarlık 107
(5) Hikmet 107
(6) Allah'ın verdiği karar 107
(7) Allah'ın hâkimiyeti, hükümranlığı 108
(8) Allah'ın hükmü 108
(9) İnsanlar arasında yargıda bulunma 108
(10) Kıyâmette yargılama 108
(11) Hakem tayin etmek 108
b. İlim (العِلْمُ) 109
c. Adalet (العدالة) 111
d. Fehm (الفهْم) 112
e. Fıkıh (الفقه) 113
f. Basîret (البصيرة) 116
g. Furkan (الفرقان) 118
h. Takva (التقوى) 120
ı. Kevser (الكوثر) 126
i. Hak (الحق) 127
j. Firaset (الفراسة) 129
k. Şuur (الشعور) 130

l. Tefekkür (التفكّر) 132
(1) Tedebbür(التدبر) 135
(2) Nazar (النظر) 137
(3) Tezekkür (التذكّر) 139
(4) Akl (العقل) 140
(5) Hicr (الحِجْر) 133

2. Zıt anlamlıları 144
a. Cehalet (الجهالة) 144
b. Zulüm (الظلم) 148
c. Sefeh (السفه) 150
d. Zan (الظنّ) 152
e. Lağv (اللغو) 155

SONUÇ 158

KAYNAKÇA 162

KISALTMALAR

a.g.e.	:Adı geçen eser
a.g.m.	:Adı geçen makale
a.g.md.	:Adı geçen madde
a.g.y.	:Adı geçen yer
a.s.	:Aleyhisselam
A.Ü.D.T.C.F.D.	:Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
bknz.	:Bakınız
b.	:Baskı
B.E.Ü.S.B.E.D.	:Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
C.	:Cilt
çev.	:Çeviren
Ç.Ü.İ.F.D.,	:Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA	:Diyanet İslam Ansiklopedisi
D.İ.B.	:Diyanet İşleri Başkanlığı
F.Ü.İ.F.D.	:Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
G.Ü.İ.F.D.	:Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
hz.	:Hazreti
s.	:Sayfa
S.	:Sayı
S.D.Ü.S.B.D.	:Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Dergisi
S.Ü.S.B.E.D.	:Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Thk.	:Tahkik
T.D.V.	:Türkiye Diyanet Vakfı
t.y.	:Basım tarihi yok
tz.	:Tez
U.Ü.İ.F.	:Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
vb.	:Ve benzeri
v.dğr.	:Ve diğerleri
yy.	:Yüzyıl
y.y.	:Yayın yeri yok

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Çalışmamızda Kur'ân'ın anlaşılması ve hayata aktarılması hususunda önemli bir yeri olduğuna inandığımız hikmet kavramını ele aldık. Bizzat Kur'ân, kendisine hikmet verilen kişiye çok hayırlar verildiğini[1] ifade eder. İslam tarihi boyunca birçok âlim ve mü'min bu âyetin ifade ettiği mânanın haiz olduğu öneme binâen hikmet kavramını anlamaya gayret etmişler ve hakkında birçok yorum yapmışlardır. Bu kelime âyetlerin bağlamı itibariyle farklı farklı yorumlanmaya müsait bir kavramdır. Örneğin Allah'ın, peygamberine kitabı ve hikmeti verdiğini[2] ifade eden âyetteki hikmet kavramına kimi âlimler sünnet anlamı verirken, kimileri ise kitabın zaten muhteva itibariyle hikmeti içermesi dolayısıyla burada vurgulananın Kur'ân'ın kendisi olduğunu, bazıları ise Kur'ân'ın hayata nüfûzu için olmazsa olmazlardan olan fiil, söz, yaşantı ve hükümlerdeki isâbet anlamını vermiş ve verilen anlamlar listesi böylece uzayıvermiştir.

Kur'ânı anlama gayreti olarak ifade edebileceğimiz tefsir ilminde bu tarz literal anlam farklılıkları ve bundan kaynaklı fikrî ihtilaflara müsbet katkıda bulunmak için çağımızda konulu tefsir metoduna ağırlık verilmiştir. Konulu tefsir, kavramlara parçacı ve tek yönlü bakmaktan kaynaklı her türlü yanlış anlama ve ihtilafa, Kur'ân'ın bütünü içerisinden, genel anlam bütünlüğüne uygun alternatifler sunma imkânı verir. Bu çalışmamızda biz de hikmet kavramının Kur'ân'ın genel ahengi içerisindeki yerini tespit etmeye gayret ettik. Kendisine yüklenen anlamlara, gerek kadîm ilmî birikimimiz gerekse de son dönem düşünürlerinden faydalanarak, projektör tutmaya çalıştık.

II. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

Araştırmanın "Birinci Bölümü"nde, genel olarak "Hikmet" kavramını ele aldık. Kavramın tanımını yaparak sözlük ve terim anlamlarını inceledik. Semantik açıdan detaylı incelemenin yapıldığı bu bölümde faydalanılan kaynaklardan bazıları, İbn Düreyd (ö.

[1] el-Bakara, 2/269.
[2] en-Nisa, 4/113.

321/933)'in Cemheretü'l- Luga'sı, İbn Fâris (ö. 395/1004)'in Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga'sı, Cevherî (ö. 398/1007)'nin Tâcu'l-Luğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye'si, Ebû Hilal el-Askerî (v.400/1009)'nin el-Furûku'l-Luğaviyye'si, Râğıb (ö. 502/1108)'ın el-Müfredât'ı, Zemahşerî (ö. 538/1143)'nin Esâsu'l Belâga ve el-Fâik fî Garîbi'l Hadîs'i, İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210)'in en-Nihaye fî Ğarîbi'l Hadîs ve'l Eser'i, İbn Manzûr (ö. 711/1311)'un Lisânu'l-Arab'ı, Cürcânî (ö. 816/1413)'nin Ta'rifatı, Fettenî (ö. 986/1578)'nin Mecmeu'l-Bihâri'l-Envâr fî Ğarâibi't-Tenzîl ve Letâifi'l-Ahbâr'ı, Tehânevî (ö. 1158/1745)'nin Keşşâfu Istılâhâti'l-Funûn ve'l-Ulûm'u, Mütercim Âsım efendi (ö. 1235/1819)'nin el-Okyanûsu'l-Basît fi Tercümeti'l-Kâmûsi'l-Muhît'i, F. Abdulbaki (ö. 1388/1968)'nin el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfazi'l-Kur'âni'l-Kerîm'idir.

"Kavramın tahlili" bağlamında "Tarihi yönden" ve "Problematik yönden" hikmet kavramını araştırdık. Tarihi yönden incelerken kadîm bir geçmişe sahip hikmet olgusunu "İslam öncesi medeniyetlerde" ve "İslam medeniyetinde" olmak üzere iki ayrı başlık altında çalışmanın faydalı olacağını düşündük. Hikmet, kadîm uygarlıklarda varlığı bilinen, eski zamanlardan beri toplumların önemseyip üzerine değerler atfettiği bir kavramdır. Bu bağlamda belli başlı uygarlıklar olan "Mezopotamya", "Mısır", "Hind", "Çin" ve "Yunan" uygarlıklarında hikmetin yeri ve işlevini tespit etmeye çalıştık. Sonrasında "İslam medeniyetinde hikmet kavramı"nı ele aldık. Bunu da kendi içerisinde karakteristik farklılıklar arz ettiğini düşündüğümüz "Tercüme faaliyetlerinden önce" ve "Tercüme faaliyetlerinden sonra" olmak üzere iki başlığa ayırdık. "Problematik yönden" hikmet kavramı başlığı altında ise "Din Bilimleri" ve "Temel İslam Bilimleri" olmak üzere iki başlık açtık. Din bilimleri tasnifi yapılırken genel olarak "Dinler tarihi", "Din felsefesi", "Din psikolojisi", "Din sosyolojisi" ve "Din eğitimi" şeklindeki beşli ayrıma uyarak bu ilmî disiplinlerin her birinde söz konusu kavramın yerini, fonksiyonunu, teorik ve pratik yansıma ve uygulamalarını araştırdık. "Temel İslam Bilimleri" başlığı altında ise "Tefsir", "Hadis", "Fıkıh", "Kelam" ve "Tasavvuf"un her birinde hikmet kavramının yerini inceledik. "Tefsir" ilim dalı çalışma sahamız olduğu için hikmet kavramının tefsir ilmindeki yerini daha tafsilatlı çalıştık. Bu bağlamda aşağıda ismini vereceğimiz müfessirlerin, eserlerinde hikmet kavramına yükledikleri anlamları, müşterek manalardan, farklılık arz eden yorumlara kadar yer vermeye çalıştık. Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), et-Taberî (ö. 310/922), er-Râzî (ö. 311/923), el-Beğavî (ö. 516/1122), el-Beydâvî (ö. 685/1286), İbn Kesîr (ö. 774/1373), Ebussuûd Efendi (ö. 982/1574), Şevkânî (ö. 1250/1834), el-Âlûsî (ö. 1270/1854) tefsirleri başta olmak üzere, birçok temel tefsir eserinden faydalanılmaya çalışılmıştır.

"İkinci Bölüm"de "Kur'ân'da 'Hikmet' Kavramı"nı araştırdık. Kavramın "Tanımı"nı, "Biçim" ve "Anlam" yönüyle analiz ettik. Kavramın "Tahlili"ni ise "Öznesine", "Nesnesine" ve "Yüklemine" göre inceledik. Öznesine göre, kavramın Allah, Kur'ân, peygamberler ve insan için kullanımlarına baktık. Nesnesine göre nazarî ve amelî açıdan, yüklemine göre ise Kur'ân'da hikmet kavramı ile eş ve zıt anlamlı olarak kullanılan birçok kavramı inceledik. Kur'ân'da bir kavramın yerini tam tespit edebilmek için, o kavram ile yakın veya zıt anlamlı diğer kavramların anlamsal ilişkisinin arz ettiği öneme binâen bu kısmı daha detaylı çalıştık. Her bir kavramın önce lüğavî tahlilini detaylı yaptıktan sonra ilgili kavramın âyetlerde kullanımlarını inceledik, son tahlilde ise söz konusu kavramın hikmet ile olan bağıntısına işaret ettik.

Bu bölümde istifade ettiğimiz tefsirlerden bazıları şunlardır: Mâturîdî (ö. 333/944), Te'vîlâtü'l-Kur'ân; Semerkandî (ö. 373/983), Bahru'l Ulûm; Zemahşerî (ö. 538/1144), el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Teʾvîl; Kurtubî (ö. 671/1273), el-Câmiʿ li-Ahkâmi'l-Kurʾân, Nesefî (ö. 710/1310), Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl; Nîsâbûrî (ö. 730/1329), Ğarâ'ibu'l-Kur'ân ve Reğâ'ibu'l-Furkân; Hâzin (ö. 741/1341), Lübâbü't-Teʾvîl fî Meʿâni't-Tenzîl; Seâlibî (ö. 875/1471), el-Cevâhirü'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kurʾân; Suyûtî (ö. 911/1505), ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Meʾsûr; Kâşânî (ö. 1090/1679), Kitâbu's-Sâfî fî Tefsîri'l-Kur'ân; Reşîd Rızâ (1865-1935), Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Hakîm; Elmalılı M. Hamdi Yazır (1878-1942), Hak Dîni Kur'ân Dili.

"Hikmet" konusunda yazılan güncel makaleleri ulaşabildiğimiz kadarıyla gözden geçirip araştırmamızın muhtevası ile alakalı olanlardan faydalanmaya gayret ettik. Bununla birlikte konuların alt başlıklarıyla ilgili olarak T.D.V. İslâm Ansiklopedisinin maddelerinden istifade etmeye özen gösterdik. Âyetlerin meâllerinde birçok Kur'ân mealini karşılaştırılıp yer yer aralarında seçim yapmakla birlikte ağırlıklı olarak T.D.V. yayınlarının Kur'ân meâlini tercih ettik. Yazım ve imlâ hususunda Türk Dil Kurumu sözlük ve yazım kılavuzu başucu kaynağımız oldu.

BİRİNCİ BÖLÜM

GENEL OLARAK "HİKMET" KAVRAMI

Bu bölümde hikmet kavramı genel anlamda ele alınacak olup, Kur'ân'da hikmet kavramı ikinci bölümde incelenecektir. Hikmet kavramın tanımı sözlük ve terim anlamlarıyla verildikten sonra, kavramın tahliline geçilecektir. Bu başlık altında ise hikmet kavramı, tarihi ve problematik yönden olmak üzere iki başlık altında tasnif edilmiş olup söz konusu kavramın tarihi gelişim süreci, İslam öncesi medeniyetlerdeki ve İslam medeniyetindeki gelişimi ayrı ayrı ele alınacaktır. Problematik açıdan hikmet kavramı ise din bilimleri ve temel İslam bilimlerinde analiz edilecektir. Din bilimleri başlığı altında hikmet kavramının dinler tarihi, din felsefesi, din psikolojisi, din sosyolojisi ve din eğitimindeki yeri ve söz konusu kavramın bu bilim dallarında ne tür bir etki gösterdiği ve ne şekilde kendisinden yararlanılabileceği araştırılmıştır. Temel İslam bilimlerinde ise sırasıyla tefsir, hadis, fıkıh, kelam ve tasavvuf başlıkları altında hikmetin değeri ele alınmıştır. Şimdi hikmet kavramının tanımına geçebiliriz:

I. HİKMET KAVRAMININ TANIMI

A. SÖZLÜK ANLAMI

Hikmet (الحِكْمَة) kelimesi kök olarak "ح ك م" harflerinin bir araya gelmesiyle oluşmuş müfred bir kelime olup çoğulu hikem (الحِكَم)'dir. Yargıda bulunma, hüküm vermek anlamlarına gelen hüküm (الحُكْم) masdarından isimdir.[3] الحُكْم ise kaza, hüküm vermek manasına gelip bir şey hakkında, şöyledir veya şöyle değildir demekten ibarettir.[4] Hikmet anlam olarak, hüküm,

[3] İlhan Kutluer, "Hikmet ", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, C. 17, s. 503.
[4] Muhammed Murtazâ el-Huseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l Arûs min Cevâhiri'l Kâmûs*, I-XL, thk. Abdulalîm et-Tahâvî, 1.b., Kuveyt: Müessesetu'l Kuveyt lil-Takaddumi'l İlmî, 1420/2000, C. XXXI, s. 510.

adl,[5] ilim, hilm, nübüvvet, fıkıh, din, din ile amel etme, haşyet, fehm, vera, takva, söz ve fiilde isâbet , tefekkkür, emirlere uyma, Kur'ân, incil[6], eşyanın hakikatini olduğu hal üzere anlayıp gereği ile amel etmek[7] gibi geniş bir mânâ yelpazesine sahiptir. Hikmet, lügatte en genel tanımıyla "منع عن الفساد ومنع لقصد الاصلاح" fesadı engelleme ve ıslah kasdıyla men etmek[8] demektir.

Dil âlimleri hikmeti Allah'ın ve insanın hikmeti olarak ikiye ayırmışlar, bu doğrultuda ikisine farklı anlamlar yüklemişlerdir. Hikmet, Allah için kullanıldığında "Eşyanın hakikatini bilmek, tam bir kusursuzluk ve sağlamlık ile onu yaratmak" (معرفة الاشياء وإيجادها علي غاية إلاحكام والاتقان) anlamında, insan için kullanıldığında ise "Mevcudatı yaratılış gâyesi üzere tanımak, bilmek ve hayırlı işler yapmak manasındadır" (معرفةالموجودات وفعل الخيرات)[9] demişlerdir. Şimdi حَكَمَ kökünden türeyen fiil türevleri ile isim türevlerini inceleyeceğiz.

1. Fiil Türevleri

H-k-m (حكم) kökünden türeyen fiillerin sülasi mücerred ve sülasi mezid çekimleri vardır.

a. Sülasi Mücerred Fiiller

H-k-m (حكم) fiili sülasi mücerred formda حَكَمَ ve حَكُمَ olmak üzere iki şekilde gelmiştir.

1."حَكَمَ" : Fiilin çekimleri "حكَمَ ، يَحكُم ، حُكْمٌ ، حُكُومَةٌ ، فهو حاكم ، والمفعول مَحْكوم" şeklindedir. Bir şeyi ıslah amaçlı men etmek, alıkoymak, sakındırmak, zabt etmek, tutmak[10] gibi anlamlara gelir. Atın gem'ine de anlam itibariyla aynı kökten türeyen حَكَمَةٌ denir. حكَم الفرس cümlesi kelimenin ıslah amaçlı men etmek, zabt etmek, tutmak anlamından hareketle "Ata gem takmak" manasındadır.[11] حَكَمْتُ الدَّابَة hayvanı yular ile kontrol etmeyi belirtir. حَكَمْتُ السّفيةَ

[5] Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrem İbn Manzûr b. Ali el-İfrîkî el-Mısrî, *Lisânu'l-Arab,* I-XV, Beyrût: Dâru Sâdr, t.y., C. XII, s. 141-143.
[6] Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyanûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, I-VI, 1.b., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014, C. V, s. 4928.
[7] Zebîdî, a.g.e., C. XXXI, s. 512.
[8] Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4928.
[9] Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4928.
[10] Râğıb el-İsfahânî, *Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdulbaki Güneş, Mehmet Yolcu, 3.b., İstanbul, Çıra yayınları, 2012, s. 299.
[11] Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4929.

"Akılsızı kontrol altında tuttum" demektir.[12] Aşağıdaki dizede bu anlam ifade edilmiştir: أ بني حنيفةَ أحكِمُوا سفهَاءَكُم Ey Hanife oğulları akılsızlarınıza sahip çıkın.[13]

Yüzün alt kısmına da hakeme (حَكَمَة) denir. "Hakemenin yükselmesi" deyiminden kasıt da aziz olmaktır. Çünkü boyun eğip kafayı göğse dayamak zelil olma alâmetidir. Bu yüzden bir kişinin toplum içindeki kadri, değerinin derecesi hakeme ile tabir edilmiştir. Bu kullanıma örnek olarak, لا يقدر على هذا من هو أعظم حكمة منك "Buna ancak senin gücün (hakemesi senin kadar büyük olan biri) yeter" denilmiştir.[14]

"حكم" Aynı zamanda bir şeyin lehinde veya aleyhinde hüküm vermek olup masdarı ise حُكْماً ve حُكومةً 'dir. Hükûmet kelimesinin aslı kişiyi zulümden men etmektir. Bu yüzden insanlar arasında zâlimi zulümden men etmekle muvazzaf görevliye hâkim denmiştir.[15] İbn Dureyd حَكَم kelimesinin etimolojik tahlilini yaparken ilginç tespitlerde bulunur. حَكَم kelimesinde olduğu gibi, كمح kelimesinin de كبح gibi dizginlemek, frenlemek anlamı taşıdığını, كمحه باللجام örneği ile izah eder.[16]

حَكَمَ fiili cümle içerisindeki kullanımına göre çeşitli anlamlar kazanabilir. Bu kullanımlardan birkaçını konuya açıklık getirmesi açısından örnek olarak verelim: Söz konusu fiilimiz حكَم اللهُ cümlesinde olduğu gibi Allah için kullanıldığında شرَّع anlamına gelir ki, Allah'ın kanun koyma ve şeriat vaz'etmesi kastedilir.[17] إنَّ اللهَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ âyetinde geçen يَحْكُمُ bu anlamdadır. حكَم ابنَه cümlesinde منعه وردّه عن السّوء anlamında yani "Oğlunu kötülüklerden alıkoydu, elinden tutup ona yol gösterdi" demektir. حكَم البلادَ cümlesinde تولّى إدارة شئونها manasında, "Ülkenin idaresini ele almak, oraya hükmetmek" kastedilir. حكَم الفرسَ cümlesinde جعل للجامه حَكَمةً anlamında "Ata gem takmak" manasını verir. حكَم بالأمر denirken, قضى به وفصل "Bir şey hakkında yargıda bulunup hüküm vermek, doğru ile yanlışı birbirinden ayırmak" kastedilir. Bu kullanıma örnek olarak وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ[18] âyeti gelmiştir. Kullanıldığı harf-i cere göre de anlamı değişebilir. حكَم على فلان cümlesinde قضى ضدّه، أو في غير صالحه manasında, "Kişinin aleyhine hüküm vermek" tir. Bu kullanıma örnek olarak حكَم على المتهم بالإعدام/بالسجن cümlesi verilebilir. Anlamı ise "Bir

[12] Râğıb, a.g.e., s. 299.
[13] Edward William Lane, *An Arabic-English Lexicon*, I-VIII, 1.b., Beyrut: Lıbraırıe Du Lıban, 1968, C. II, s. 624; İbnu'l Huseyn Ahmed bin Fâris bin Zekeriyya, *Mu'cemu Mekayisi'l-luğa,* I-VI, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Beyrut: Daru'l Fikr, 1979, C. II, s. 91; Cârullah Mahmûd bin Ömer ez-Zemahşerî, *el-Fâik fî Garîbi'l Hadîs*, I-IV, thk. Ali Muhammed Bicâvî, Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim, Beyrut: Dâru'l Fikr, 1993, C. I, s. 302.
[14] Zemahşerî, el-Fâik, C. I, s. 302.
[15] İbn Manzûr, a.g.e., C. XXII, s. 142; Zebîdî, a.g.e., C. XXXI, s. 512.
[16] Ebû Bekr Muhammed bin Hasen İbn Dureyd, *Cemheretu'l-Luğa*, I-III, 1.b., Beyrût: Daru'l İlm li'l-melayin, 1987, C. I, s. 564.
[17] el-Mâide, 5/1; "Allah istediği hükmü verir."
[18] en-Nisâ, 4/58; "İnsanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor."

kişi hakkında idam/hapis kararı vermek" tir. حكَم لفلان kullanımında قضى في صالحه yani "lehine karar verdi" denilir.

2."حَكُمَ" : Fiilin çekimleri "حكُمَ ، يحكُم ، حُكْمًا وحِكْمةً ، فهو حكيم" şeklindedir. Mânası حكُم الشَّخصُ : صار حكيمًا cümlesinde geçtiği gibi "Hakîm, hikmetli olmak"tır. حَكُمَ fiili كَرُمَ "Kerîm oldu" fiiline kıyas edilmiş ve "Hakîm oldu" denilmiştir.[19] Ayrıca وهو أن تصدر أعمالُه وأقوالُه عن رويّة ورأي سديد denmiştir ki, "Söz ve davranışların belirli bir düşünceye ve isâbet li görüşe dayanmasıdır." Câhiliyye şâirlerinden Nemr bin Tevleb'den gelen şu beyitte bu anlam görülür:

و أبغض بَغِيضك بُغضاً رويداً إذا أنت حاولت أن تحكُما[20]

Hakîm olmak istersen düşmanlarına buğz etmede acele etme.

b. Sülasi Mezid Fiiller

H-k-m (حكم) fiili sülasi mezid formda yedi çekimde gelmiştir.

1."أَحْكَمَ" : إفعال veznindedir. Fiilin çekimleri "أحكم، يُحكم، إحكامًا، فهو مُحكِم، والمفعول مُحكَم" şeklindedir. أَحْكَمَ fiilinin iki temel kullanımı vardır,

Birincisi: أتقنه وضبطه anlamında, "Bir işi en güzel şekliyle yapmak, sağlamlaştırmak, kuvvetlendirmek" mânâsını verir. Bu kullanıma örnek olarak أحكَم إقفالَ البابِ "Kapıyı sıkıca kilitledi" verilebilir. أحكم لغةً أجنبيّة cümlesinde de "Yabancı bir dili iyice öğrendi, pekiştirdi" anlamı vardır.

İkincisi: أقرَّه، أثبته kullanımıdır ki, "Bir şeyi yerleştirmek, sabitleştirmek" manasındadır. أحكم الفرسَ denildiğinde "Ata hükmetmek" kastedilir ki جعل في فمه حديدة لمنعه من مخالفة راكبه cümlesinde izah edildiği gibi "Atın binicisine itaat etmesi için ağzına demir bir gem takmak" anlamı verir. Diğer bir örnek, أحكمته التَّجاربُ "Tecrübeler onu pişirdi, hikmet sahibi biri oldu."

2."حَكَّمَ" : تفعيل veznindedir. Fiilin çekimleri "حكَّمَ، يحكِّم، تحكيمًا، فهو محكِّم، والمفعول محكَّم" şeklindedir. Mânası ise "Hakem kılmak, yönetici olarak atamak, bir kişiyi bir hususta hakem ittihaz edip muktezasıyla hükmetmesini emir ve iltimas etmektir."[21] حكَّمَه في ماله "Malı

[19] Zebîdî, a.g.e., C. XXX1, s. 521.
[20] Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcu'l-luğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye*, I-VI, thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr, 2.b., Beyrut: Daru'l İlmi lil-Melayin, 1979, C. I, s. 1901; İbn Manzûr, a.g.e., C. XXII, s. 140.
[21] Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4928.

hususunda filancayı hakem tayin etti."[22] حَكَّمُوهُ بيْنهم "Aralarında hüküm vermesi için onu tayin ettiler."[23] حكّمْتُ فلاناً "Falanı hakem tayin ettim" denir. حكَّم الشَّخصَ cümlesi ولاّه وأسند إليه مسئوليّةً ما anlamında, "Birini yönetici olarak atayıp ona sorumluluk yüklemek" tir. Bu, bir nevi o kişiye raiyyeti arasında hakemlik yapma yetki ve sorumluluğunu yüklemektir. Bu anlama örnek olarak حكَّم المِلكُ أحدَ الأمراء "Melik/kral, emirlerden birini atadı" verilebilir.[24] حكَّم فلانًا في الأمر cümlesi ise bir diğer örnektir. Bu cümlede فوَّض إليه الفصلَ، القضاءَ فيه manasında "Yargı ve hüküm verme sorumluluğu ile yetkilendirmek"tir. حكَّمَ العَقْل cümlesinde ise "karar verme yetkisini akla vermek, aklı esas almak" kastedilir. Yine حَكَّمَ fiilinin تفعيل babından çekimi olan تحكيم kullanımı هيئة التَّحكيم/لجنة التَّحكيم ıstılahında olduğu gibi "Hakem heyeti, tahkim kurulu" anlamlarına gelir. تحكيم'in "Birini fesaddan men etmek, isteklerine engel olmak[25]" anlamı da vardır.

3."حَاكَمَ" : مُفَاعَلَةٌ veznindedir. Fiilin çekimleri "حاكمَ يحاكم، مُحاكمةً، فهو محاكِم، والمفعول محاكَم" şeklindedir. "Yargılamak, muhâkeme etmek, mahkemeye davet etmek, hasmını hâkim huzuruna çağırmak"[26] anlamlarına gelir. Arapça'da birini Kur'ân'ın hükmüne davet etmek için حاكَمه إلى الله و إلى القُرآنِ örneğinde olduğu gibi "Hâkeme" fiili kullanılır.[27] Hadis-i şerif'te de وَبِكَ حَاكَمْتُ[28] "Hükmü sana tevdi' ettim, senden başka hüküm verecek yoktur" denmiştir.[29] حاكمَ القاضي المذنبَ cümlesinde "Kâdı, suçluyu muhakeme etti" veya حكم عليه بعد استجوابه فيما نُسب إليه izahında olduğu gibi "Kendisine isnad edilen şeyden dolayı sorguladıktan sonra, o kişi hakkında hükmünü verdi" anlamına gelir.

4."اِحْتَكَمَ" : اِفْتِعَال veznindedir. Fiilin çekimleri "إحتكمَ، يحتكم، إحتكامًا، فهو مُحتكِم، والمفعول مُحتكَم إليه" şeklindedir. "Birinin tahkim talebini kabul edip hakem olmak, hakemlik etmesi için birine iltimas etmek"[30] anlamına gelir. اِحْتَكَمَ فتَحَكّم . حَكَّمَ فُلاناً في الْأمر فَاحْتَكَمَ فِيهِ[31] "Hakemlik etmesi için

[22] Ebû'l Kâsım Cârullah Mahmûd bin Ömer Ahmed ez-Zemahşerî, *Esâsu'l Belâğa*, I-II, thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-sûd, 1.b., Beyrût: Dâru'l Kutub-ul ilmiyye, 1998, C. I, s. 206.
[23] İbn Manzûr, a.g.e., C. XXII, s. 142.
[24] Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4928.
[25] Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4928.
[26] Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4928.
[27] Zemahşerî, *Esâsu'l Belâğa*, C. I, s. 206-207.
[28] Hadis'in bir bölümüdür, Buhari 7442; İbn Manzûr, a.g.e., C. XXII, s. 142; Zebîdî, a.g.e., C. XXX1, s. 510; Mecdüddîn Ebi's-Seâdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî İbnu'l Esîr, en-Nihaye fî Ğarîbi'l Hadîsi ve'l Eser, 1.b., Riyad: Dâru İbnu'l-Cevzî, 1421, s. 223.
[29] İbnu'l Esîr, a.g.e., s. 223; Zebîdî, a.g.e., C. XXXI, s. 510.
[30] Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4928; İbn Manzûr, a.g.e., C. XXII, s. 142.
[31] Zemahşerî, *Esâsu'l Belâğa*, C. I, s. 206.

başvurdu ve o da hüküm verdi.” [32]إحتكم فلان في مال فلان إذا جاز فيه حكمه Birinin, bir başkasının malı hakkında hüküm verebilmesidir.

5.“تَحاكَم” : تفاعل veznindedir. Fiilin çekimleri “تحاكمَ، يتحاكم، تحاكُمًا، فهو مُتحاكِم، والمفعول مُتحاكَم إليه” şeklindedir. “Biriyle mahkemelik olmak” anlamına gelir. تحاكمنا إلي الحاكم “Hâkime başvurduk.”[33] تحاكم الطَّرفان إلى فلان: التجآ إليه، رفعا الأمرَ إليه ليقضي بينهما “İki taraf muhakeme olunup aralarında hüküm vermesi için falan kişiye başvurdu” تَحاكَم fiili Kur’ân’da يُرِيدُونَ اَنْ يَتَحَاكَمُوا اِلَى الطَّاغُوتِ وَقَدْ اُمِرُوا اَنْ يَكْفُرُوا بِهِ[34] âyetinde geçtiği üzere “Muhâkeme olunma” anlamında kullanılmıştır.

6.“تَحَكَّم” : تفعُّل veznindedir. Fiilin çekimleri “تحكَّمَ، يتحكَّم، تحكّمًا، فهو متحكِّم، والمفعول متحكَّم به” şeklindedir. Anlamı “Hâkimin hükmetmesi”dir. تحكَّم في الأمْر إذا جاز فيه حُكْمُهُ[35] yani, “Kişinin bir hususta hükmünün icra olması durumunda o işte tahakküm etti” denilir.[36] اِحْتَكَمَ فتَحَكّم “Hakemlik etmesi için başvurdu ve o da hüküm verdi.”[37]

7.“إسْتَحْكَم” : إستفعال veznindedir. Fiilin çekimleri “استحكمَ، يستحكم، استحكامًا، فهو مُستحكِم، والمفعول مُستحكَم” şeklindedir. Anlamı *“*Dayanıklı olmak, muhkemleşmek, kuvvetlenmek”tir. [38] أَحْكَمَ الشَّيْءَ فاسْتَحْكَمَ أيْ أَتْقَنَهُ فصارَ متْقَناً yâni “Birşeyi sağlam yapıverdi, o da dayanıklı/muhkem oldu.” استحكم الرجل إذا تناهى عما يضره في دينه أو دنياه “Adam, dinine/dünyasına zarar veren şeylerden kurtulunca güçlenerek çıktı/daha dayanıklı hale geldi.”[39] أحكمت الشيء فاستحكم, صار محكما[40] “İşi güzelce yaptım, sapasağlam/muhkem oldu.”

Zürrumme (ö. 117/735) bir şiirinde kelimeyi şöyle kullanır:

لمستحكم جزل المروءة مؤمن من القوم لا يهوى الكلام اللواغيا[41]

“Mertlikte önde giden kişi dirâyetlidir, faydasız, boş kelam ile uğraşmaz.”

[32] İbn Manzûr, a.g.e., C. XXII, s. 142.
[33] Râğıb, a.g.e., s. 300.
[34] en-Nisâ, 4/60; “Tâğût'u tanımamaları kendilerine emrolunduğu halde, onun önünde muhakeme olmak istiyorlar.”
[35] Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4928.
[36] Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4928.
[37] Zemahşerî, *Esâsu'l Belâğa*, C. I, s. 206.
[38] Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4929.
[39] İbn Manzûr, a.g.e., C. XXII, s. 143.
[40] İbn Manzûr, a.g.e., C. XXII, s. 143.
[41] İbn Manzûr, a.g.e., C. XXII, s. 143.

2. İsim Türevleri

"HKM" (حكم) kökünden türeyen isimler şunlardır:

1."حُكْمٌ" : حكَمَ، يحكُم kökünden masdardır. Çoğulu أحكامٌ 'dur. İlim, fıkıh, kaza ve adl anlamlarına gelir, "Şu nesne şöyledir!" diyerek bir yargı belirtmeyi ifade eder.[42] Bir işi, diğerine olumlu veya olumsuz olarak dayandırmak, irtibatlandırmak[43] olarak da açıklanmıştır. Hüküm (حُكْمٌ) ile kazâ (قَضَى) yakın anlamlı olmakla birlikte aralarında birtakım anlam farkları vardır:

Kazâ, Bir işi tamamen bitirip sonlandırmak anlamı taşır. قضاه ifadesinde olduğu gibi "İşi tamamen sonlandırdı, itmama erdirdi" anlamı kastedilir. هُوَ الَّذي خَلَقَكُمْ مِنْ طينٍ ثُمَّ قَضٰى اَجَلاً[44] âyetinde olduğu gibi "Ecelle ilgili kesin hüküm verdi" demektir. وَقَضَيْنَٓا اِلٰى بَنٖٓي اِسْرَٓائِيْلَ[45] âyetinde ise "Bunu kendilerine kesin olarak bildirdik" manası vardır. فَلَمَّا قَضَيْنَا عَلَيْهِ الْمَوْتَ[46] âyetinde ise "Ölümüne kesin olarak hükmettik" denilir. فَقَضٰيهُنَّ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ في يَوْمَيْنِ[47] âyetinde "İki günde onların işlerini yedi kat gök olarak tamamladı" anlamındadır.[48]

Hüküm, Husûmeti engellemeyi gerektirir. أَحْكَمْتهُ cümlesinde geçtiği gibi "Onu engelledim" anlamı vardır. Hüküm için, "Ahkâm hususunda aklın ve şeriatın gerektirdiği gibi emri fasl etmek, yerine getirmektir" denilebilir. حَكَمَ بالباطل dendiğinde bu, "Bâtılı hak yerine geçirdi" manasına gelir. Kazâ'nın kullanılmadığı bazı yerlerde hüküm kullanılabilir. Örneğin, حكم هذا كحكم هذا denildiğinde iki şeyin "sebep veya illet bakımından birbirlerine benzedikleri" kastedilmiş olur.[49]

Ünlü Arap şairi Nâbiğa şöyle der:

واحكُم كحُكْمِ فتاةِ الحيِّ إذا نظرتْ إلي حمامٍ سراعٍ وارد الثمدِ[50]

Kabilenin kızları gibi hikmetli ol/hüküm ver ki, baktıklarında

Küçük bir suya varmak için hızlıca koşuşturan güvercinlere.[51]

---

[42] Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4927; İbn Manzûr, a.g.e., C. XXII, s. 142.
[43] Muhammed Ali et-Tehânevî, *Keşşâfu Istılâhâti'l Funûn ve'l Ulûm*, thk. Ali Dehrûc, 1.b., Beyrût: Mektebet-u Lübnan, 1996, s. 693.
[44] el-En'âm, 6/2; "O öyle bir Rab'dır ki, sizi çamurdan yaratmış, sonra (her birinize) bir ecel tayin etmiştir."
[45] el-İsrâ, 17/4.
[46] es-Sebe, 34/14; "Ölümüne hükmettiğimiz zaman…"
[47] el-Fussilet, 41/12.
[48] Ebû Hilal el-Askerî, *el-Furûku'l-luğaviyye,* thk. Muhammed İbrahim Selim, Kahire: Dâru'l-İlmi ve's-Sekafe, t.y., s.190.
[49] Askerî, a.g.e., s. 190.
[50] İbnu'l Esîr, a.g.e., s. 223; İbn Manzûr, a.g.e., C. XXII, s. 140.
[51] İbn Manzûr, a.g.e., C. XXII, s. 142; Râğıb, a.g.e., s. 300.

Hadis'te ifade edilen الْخلافة في قريش والحُكم في الأنصار, "Hilafet Kureyş'te hüküm ise Ensar'dadır"[52] beyanındaki hüküm ibaresinin Ensar'a tahsis edildiği, çünkü ekser fukahâ'nın onlardan çıktığı, dolayısıyla buradaki hükümden kastın fıkıh olduğu söylenmiştir.[53] وَاٰتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا[54] âyetinde de Yahya bin Zekeriyya'ya (a.s) ilim ve fıkıh verildiği ifade edilmiştir.[55] إن من الصمت حكم وقليل فاعله "Sükût bir hükümdür (yüce bir ilim, hâl) ama bunu yapabilen azdır." الشعر لحكما hadisinde ifade buyurulduğu gibi şiirde hüküm vardır. Yani cehalet ve sefehe engel olan faydalı sözler vardır. Bundan kasıt da şiirde insanlara fayda verecek ibret, öğüt, nasihat ve mesellerdir. اَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ[56] âyetinde idare, yönetim, kanun anlamında kullanılmıştır وَلَمَّا بَلَغَ اَشُدَّهُ اٰتَيْنَاهُ حُكْماً وَعِلْماً[57] âyetinde geçen hüküm ise isâbet le hükmetme yeteneği anlamındadır.

2."حَكْمٌ" : "Kişiyi fesattan men etmek" anlamında حكَمَه حَكْماً denir. Aynı zamanda "أحْكَمَهُ عن الامر فحَكَم, أي رجّعه فرجع" manası da vardır ki, "Birini bir işten geri çevirmek" kastedilir. Yine birini istediği şeyden men etmek anlamında "حكَمَهُ إذا منعه ممّا يريد" denir.[58]

3."حَكَمٌ" : Hüküm hususunda mütehassıs olan kişiye hakem denir.[59] Çoğulu حُكَّامٌ 'dur. Nizâlı iki taraf arasında veya doğru ile yanlış arasında hüküm/karar verme hususunda حاكم ile yakın anlamlı olmakla birlikte حكَمٌ, حاكِمٌ 'dan eblağdır ve hem tekil hem de çoğul için kullanılır.[60] Hakem, "Bir konu hakkında karar vermesi, çözüm bulması veya değerlendirme yapması için kendisine başvurulan kişiye" denir.

حَكَم kelimesinin رجل حَكَمٌ cümlesinde geçtiği gibi مُسِنٌّ "Güngörmüş, yaşlı, pîr adam" anlamı da vardır.[61] Hakem kelimesi فَابْعَثُوا حَكَماً مِنْ اَهْلِهِ وَحَكَماً مِنْ اَهْلِهَا[62] âyetinde, aralarının açılmasından endişe edilen karı-koca hakkında hüküm vermesi için her iki taraftan çağırılacak birer kişi kastedilmiştir. Hakem kelimesi En'âm sûresinde Allah'ın elçisinden "bir mucize getirmesi halinde kesin olarak iman etmeye söz veren" müşriklere cevap

[52] Bu hadis değişik lafızlarla rivâyet edilmiştir. (bknz. Buhâri,"Ahkâm",4; Müslim,"İmâre",4)
[53] İbn Manzûr, a.g.e., C. XXII, s. 141.
[54] el-Meryem, 19/12; "Biz ona daha çocuk iken hüküm vermiştik."
[55] İbn Manzûr, a.g.e., C. XXII, s. 141.
[56] el-Mâide, 5/50; "Onlar hâlâ cahiliye devrinin hükmünü (idaresi, kanunu) mü istiyorlar?"
[57] el-Yûsuf, 12/22; "Olgunluk çağına erişince O'na (isabetle) hükmetme (yeteneği) ve ilim verdik. İşte biz, iyi davrananları böyle mükâfatlandırırız."
[58] Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4928.
[59] Râğıb, a.g.e., s. 300.
[60] Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4927.
[61] Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4928.
[62] en-Nisa 4/35; "Erkeğin ailesinden bir hakem, kadının ailesinden bir hakem gönderin."

niteliğinde اَفَغَيْرَ اللهِ اَبْتَغي حَكَماً وَهُوَ الَّـذي اَنْزَلَ اِلَيْكُمُ الْكِتَابَ مُفَصَّلاً[63] denilmiştir ki, Kur'ân'ın ve Allah'ın hakemliğinden başka bir delil aramanın anlamsızlığına dikkat çekilmektedir.

4."تَحْكِيمٌ" : تفعيل vezninde حَكَّمَ fiilinin masdarıdır. Çoğulu تحكيماتٌ 'dur. "Bir kişiyi bir hususta hakem tayin etmek, birinin fesadını engellemektir."[64] تحكيم الحرورية denildiğinde Hz. Ali ile Muaviye arasında yaşanan niza'da Kur'ân'ın hakem kılınmasına karşı çıkıp haruraya çekilen çoğunluğu Temim kabilesine mensup[65] haricilerin tekrarlayadurdukları "لا حُكْم إلا لله" sloganı kastedilir.[66]

Edward W. Lane, حكِّم اليتيم كما تحكِّم ولدك cümlesinde "Kendi çocuğunu kötülüklerden nasıl alıkoyuyorsan, yetimi de öyle alıkoy, sakındır" manasında geldiğini ifade eder.[67]

حكَّم فلانًا في الأمر[68] cümlesinde فوَّض إليه الفصلَ، القضاءَ فيه anlamında "Hüküm verme yükümlülüğü ile yetkilendirmek"tir. حكَّمَ العَقْل cümlesinde ise "Karar verme yetkisini akla vermek, aklı esas almak" kastedilir. Yine حَكّمَ fiilinin تفعيل babından çekimi olan تحكيم kullanımı هيئة التَّحكيم/لجنة التَّحكيم ıstılahında olduğu gibi "Hakem heyeti, tahkim kurulu" anlamlarına gelir.

5."مُحَكَّم" : حكم fiilinin tef'il bâbından mef'uludur. Fiilin çekimleri حكَّمَ يحكِّم، تحكيمًا، فهو محكِّم، والمفعول مُحَكَّم şeklindedir. Hikmet konusunda uzmanlaşmış kişi,[69] düşmanın elinde şirk ve katl arasında muhayyer bırakılıp da ölümü tercih eden kişiye[70] denir. "Muhakkak cennet muhakkem'ler içindir" hadisinde geçen muhakkem bu anlamdadır.[71] Ka'b (r.a) cennette bir evi anarak onu şöyle vasfetti: "Oraya nebi, sıddîk, şehîd ve muhakkem olandan başkası giremez."[72] Burada geçen muhakkemden dininden döndürülmek için şirke zorlanan, küfür ile ölüm arasında bırakılıp ölümü tercih eden kişi kastedilir.[73] Düşmanlarının dinden dönmeleri için baskı yaptığı, onların ise imanlarında sebat göstererek ölümü tercih eden Uhdûd ashabı gibi.[74] مُحَكِّم şeklinde ك harfinin kesresi ile de gelebilir. Bu durumda anlamı nefsine karşı insaflı olan kişidir. Tarafe bin Abd bir şiirinde مُحَكّم'i şöyle kullanır.

---

[63] el-En'âm, 6/114; "Size Kitab'ı (Kur'ân'ı) hak olarak indiren O iken ben Allah'tan başka bir hakem mi arayacağım?"
[64] Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4928.
[65] İsmail Yiğit, "Sıffîn savaşı", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009, C. 37, s. 108.
[66] İbn Manzûr, a.g.e., C. XXII, s. 142; Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4928.
[67] Lane, a.g.e., C. II, s. 624.
[68] Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4928.
[69] Râğıb, a.g.e., s. 302.
[70] Râğıb, a.g.e., s. 302; İbnu'l Esîr, a.g.e., s. 223.
[71] Râğıb, a.g.e., s. 302; İbnu'l Esîr, a.g.e., s. 223. İbnu'l Esîr'de geçen bu hadisin kaynağını bulamadık.
[72] İbnu'l Esîr, a.g.e., s. 223; Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4928.
[73] Zemahşerî, el-Fâik, C. I, s.303; İbn Manzûr, a.g.e., c.XXII, s.142.
[74] Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4930; İbn Manzûr, a.g.e., c. XXII, s.142.

ليت المحكّم والموعوظ صوتكما تحت التراب إذا ما الباطل انكشفا[75]

Keşke bâtıl ortaya çıktığında nasihat eden ve ölen, ikinizin de sesi yerin dibine batsaydı!

İbn Manzûr bu beyti, "Keşke bâtıl açığa çıktığında saba rüzgârını çağırsam ve toprağın altında bana hikmetle öğüt verenin sesini kesmesini istesem!"[76] şeklinde açıklayarak مُحَكّم'i birilerinin yanlış yönlendirmeleri ile ölümü tercih eden kişi için kullanıldığını imâ etmiştir.

6."حَاكِمٌ" : فاعل vezninde gelmiş olup حكَمَ fiilinin ism-i fâilidir. Çoğulu حاكمون ve حُكَّام'dur. Hükmü infaz eden, kâdî[77], insanlara hükmedip onları yöneten, aralarında hüküm veren, idare eden kişi, idareci gibi anlamlara gelir. هو حاكِمٌ بينهم أي منفذُ الحُكْمِ o hâkim'dir, aralarında hükmü infaz edendir.[78] İbnu'l Esîr حَكَم ve حَكِيم'in, حاكِم anlamına geldiğini söyler, bunun فعيل vezninin فاعل manasında gelmesine[79] bağlar ve bu kavramlar arasındaki anlam ilişkisine dikkat çeker. Askerî bu noktada farklı düşünür, hâkim ile hakem arasında anlam farklılığı olduğunu söyler. Ona göre hakem olmanın şartı iki taraf arasında hakemlik yapmaya ehil olmaktır. Hâkim ise bu işi meslek icabı yapan kişidir. Bundan dolayı hakem nitelemesi daha yüce bir senâdır. Hâkim ise o anki durum veya fiil için geçerli bir nitelemedir. Hâkim kararlarında ve verdiği hükümlerde hata edebilir ama hakemin etmemesi gerekir. Çünkü o bu işe ehil olduğu bilinerek kendisine hüküm verilmesi için özel olarak başvurulmuş kişidir ve ihtiram ile saygıyı hak eden kişidir.[80] Askerî'nin bu bakış açısı bizce de sağlıklıdır, nitekim bu durum modern zamanlarda da geçerliliğini devam ettirmektedir. Bir işi mesleği icabı yapan ile o işe liyakat ve ehliyeti nedeniyle özel olarak atanan kişinin gösterecekleri başarıları arasındaki fark tecrübeler ile malumdur. وَاِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَابْعَثُوا حَكَماً مِنْ اَهْلِه وَحَكَماً مِنْ اَهْلِهَا[81] âyetinde aralarında ihtilaf yaşanan karı-kocanın sorunlarına çözüm bulunması için ve de tarafsızlığın sağlanabilmesi için iki taraftan birer hakemin arabulucu olarak önerilmesi bu hususta destekleyici bir değer taşır.

7."مُحَاكَمَةٌ" : مُفاعلة vezninde gelmiş olup حَاكَمَ fiilinin masdarıdır. Çoğulu مُحَاكَمَاتٌ 'dur. "Yargı huzurunda hasmını hesaplaşmaya davet" manasındadır. حاكمه إلى الحاكم إذا دعاه إليه و

[75] Zebîdî, a.g.e., C. XXXI, s. 516; İbn Manzûr, a.g.e., c. XXII, s.143.
[76] İbn Manzûr, a.g.e., c. XXII, s.143.
[77] İbnu'l Esîr, a.g.e., s. 223.
[78] Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4927; Râğıb, a.g.e., s. 300.
[79] İbnu'l Esîr, a.g.e., s. 223; Zebîdî, a.g.e., C. XXXI, s. 521.
[80] Askerî, a.g.e., s. 190.
[81] en-Nisâ, 4/35; "Eğer karı-kocanın arasının açılmasından endişe ederseniz, erkeğin ailesinden bir hakem, kadının ailesinden bir hakem gönderin."

خاصمه cümlesinde olduğu gibi kişinin anlaşmazlık yaşadığı bir hasmını yargıya çağırmasıdır.[82] مُحَاكَمَةُ الْمُجْرِمِ denildiğinde اِسْتِجْوَابُهُ فِيمَا جَنَاهُ مِنَ أَعْمَالٍ إِجْرَامِيَّةٍ yâni "bir suçtan dolayı suçlunun sorgulanması" kastedilir.

8."حُكُومَة / أُحْكُومَةٌ" : أُضْحُوكَةٌ vezninde gelmiş olup حَكَمَ 'nin ismidir. حُكُومَة ,أُحْكُومَةٌ gibi "husûmeti sonlandırmak" anlamına gelir.[83] Asmaî hukûmet'in aslî manasının "Kişiyi zulümden geri çevirmek, ona engel olmak" olduğunu söyler. Bundan dolayı toplumda iyi ile kötünün arasını ayırt eden kişiye hâkim denir, çünkü o zâlimi zulümden men eder, onu cezalandırır.[84] Şair:

ولَمِثْلُ الذي جَمَعْتَ لرَيْبِ الد دَّهْرِ تَأْبى حُكُومةَ المُقْتالِ

der ki, "Düşmanlarının sana hükmetmesini reddedersin."[85] manasındadır

9."حكيمٌ" : فعيلٌ vezninde gelmiş olup فاعل yani "hâkim" anlamındadır.[86] Çoğulu الحُكَماء 'dır. Ayrıca hikmet ile muttasıf olan, delil ve bürhan sahibi kişiye[87] denir. Söz, fiil ve gereklerini en güzel şekilde, itkân ile yapan insanlar için kullanılır. Hakîm için, hikmet sahibi kişi denir. Hikmet ise eşyanın bilgisini bilgilerin en sağlamı, sahihi ile bilmektir. Ayrıca sanatın inceliklerini, tam hakkını vererek en güzel şekilde yapan kişiye de hakîm denir. Kur'ân'ın sıfatıdır. وهو الذكر الحكيم "O, hikmet dolu Kur'ân'dır." Çünkü حاكم لكم وعليكم lehinize veya aleyhinize hükmedicidir.[88]

10."حَكِيمَةٌ" : Hakîm'in müennes formudur. Çoğulu حكيمات ve حُكَماءُ 'dur. Hikmetli kadına denir.

Leys, kendisine "bir kişinin hakîm olarak nitelendirilmemesi gerektiği" bilgisinin ulaştığını belirtir. Ezherî buna reddiye sadedinde, "Dâliyye kasidesi sahibi A'şâ'nın, kasidesini hakîme/hikmetli olarak isimlendirdiğini" söyler. Devamında şu beyti söyler:

وغريبةٍ تأتي الملوكَ حكيمةً قد قلتُها ليقال من ذا قالها[89]

[82] Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4928.
[83] Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4927.
[84] Zebîdî, a.g.e., C. XXXI, s. 510.
[85] Zebîdî, a.g.e., C. XXXI, s. 511; İbn Manzûr, a.g.e., c. XXII, s.143. Şöyle izah etmişlerdir şiiri: " يعْنِي لا تَنْفُذُ حُكُومةُ مَن يَحْتَكِمُ عليكَ مِن الأَعْداءِ، ومعْناهُ تَأْبَى حُكُومةَ المُحْتَكِم عليكَ"
[86] Zebîdî, a.g.e., C. XXXI, s. 521.
[87] Tehânevî, a.g.e., s. 701.
[88] Zebîdî, a.g.e., C. XXXI, s. 522.
[89] Zebîdî, a.g.e., C. XXXI, s. 522.

11.“مُحْكَمَةٌ” : مُكْرَمَةٌ veznindedir. أَحْكَمَ fiilinin ism-i mef’ûludur. Çoğulu مُحْكَمَاتٌ ’dur. Kendisinde mensûh âyet olmayan sûreye denir.[90] Kur’ân’da şöyle geçer: هُوَ الَّذِي اَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ اٰيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ اُمُّ الْكِتَابِ[91]. İbn-i Abbas: قَرَأْتُ المُحْكَمَ على عهْدِ رَسُولِ اللهِ “Resûlullah zamanında muhkemi okudum.”[92] der. Burada muhkemden kastı Kur’ân’dır. Zira onda bozulma, değişme, nesh olmadığı için âyetleri muhkem, metin, sağlam kılınmıştır.

B. TERİM ANLAMI

Hikmet (الحِكْمَة) kelimesi geniş anlam yelpazesine sahip bir sözcüktür. Dilbilimciler tarafından hikmet kavramına çeşitli anlamlar verilmiştir. Bu anlamların başlıcaları şöyledir:

Adl manasındadır.[93] Hüküm kelimesinin anlamında mündemic olduğu üzere yargıda bulunurken adaletli olmaktır.

İlim anlamında eşyanın/varlığın hakikatini bilmek ve gereği ile amel etmektir. Bundan dolayı hikmeti ilmî ve amelî olmak üzere ikiye ayıran lügatçiler olmuştur.[94] İlmî, aklî kuvvelerin bütününe de hikmet[95] denmiştir ki, وَلَقَدْ اٰتَيْنَا لُقْمٰنَ الْحِكْمَةَ âyetindeki ifadesiyle aklın ilmî kuvvetiyle şer’i hükümlere muvafık düşme potansiyelidir.

Zebîdi, hikmet kelimesine bir mâna daha verir ki bizce de kelimenin genel kullanım ruhuna gâyet uygundur. “Hikmet, ilim ve amelde hak üzere isâbet etmektir”[96] der. Çünkü gerek teorik anlamda ilim, gerekse bunun pratik bir sonucu olarak amel, hakka ve doğruya isâbet etmediği takdirde, netice itibariyle fayda getirmeyeceği gibi, hikmetin tezahür etmesine de engel teşkil eder.

İçerdikleri ilahi hakikatlerin sırlarını bildiren hikmetli ifadeler dolayısıyla Kur’ân, İncil ve Tevrat’a da hikmet mânâsı verilmiştir. Bu durum ileride açıklanacağı üzere birçok âyette ifade edilmiştir.

Bu anlamlardan başka hikmet, Allah’a itaat, dini anlayıp onunla amel etmek, haşyet, vera’, takva, söz ve fiilde isâbet ve Allah’ın sanatını tefekkür gibi anlamlara gelir.[97]

[90] Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4929.
[91] Âl-i İmrân, 3/7; “Onun (Kur’ân'ın) bazı âyetleri muhkemdir, onlar kitabın anasıdır.”
[92] Zemahşerî, a.g.e., C. I, s. 303.
[93] Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4928.
[94] Zebîdî, a.g.e., C. XXXI, s. 512.
[95] Zebîdî, a.g.e., C. XXXI, s. 513.
[96] Zebîdî, a.g.e., C. XXXI, s. 513.
[97] Zebîdî, a.g.e., C. XXXI, s. 513.

İbn Dureyd'e göre, الكلمة من الحكمة deyimindeki hikmet kelimesinin "sakındırmak, gem vurmak, alıkoymak" anlamı daha çok belirgindir. Bu deyimle kastedilen şey insanı iyi olana yönlendiren, çirkin ve kötü olandan alıkoyan sözdür.[98] Çünkü "kelime" (الكلمة), lügatlerde "yaralamak, tesir etmek" anlamına gelen kelm kökünden türetilmiş bir isimdir.[99] "Kelime" nin bir şeye tesir etmek, onu yaralamak anlamından yola çıkılarak الكلمة من الحكمة deyiminde, "Kişiyi kötüden sakındırıp, iyiye yönlendiren söz" anlamı ile "hikmet" in bir parçası olduğu kastedilir. Cemheretu'l-Luğa'da bu manayı pekiştirmek için Hassan'dan şu beyti nakleder:

فنحكم بالقوافي من هجان ونضرب حين تختلط الدماء

"Bizi hicvedeni kafiyeler ile engeller, kanlar karıştığında ise vuruşuruz."[100]

İbn Dureyd الْحِكْمَةُ ضَالَّةُ الْمُؤْمِنِ[101] hadisinden yola çıkarak kişiyi iyiliğe yönlendirip, çirkin şeylerden nehiy eden her türlü söze hikmet dendiğini vurgular.[102] Buna delil olarak ise şu hadis-i şerifi misal getirir: إنّ من الشعر لحكماً و إنَ من البيان لسحراً[103] Bu şiirde geçen hükm kavramı ile cehalet ve sefehi engelleyen, insanların kendisinden faydalandığı mev'ize ve öğüt içeren yararlı sözler kasteilir.[104]

İbn Manzûr'a göre hikmet ve hüküm ilim ve fıkıh anlamındadır. Yahya (as) için söylenen وآتيناه الحُكْمَ صبياً[105], yani "Ona çocuk iken hüküm (ilim ve fıkıh) verdik" âyeti bunu göstermektedir.[106]

Batı kaynaklarına göre hikmet kelimesi *Kitâb-ı Mukaddes'in birçok yerinde "zihnî kabiliyet, ustalık" anlamında kullanılan İbrânîce hokhmah kelimesiyle aynı semitik köke* dayanır.[107]

Hikmeti, beşerî ve ilahî olarak ikiye ayıran Seyyid Şerîf el-Cürcânî'ye göre beşerî hikmet, "Eşyanın mâhiyet ve hakikatlerinin beşeri güç nisbetinde bilinmesidir ve bu ilâhi olmayıp nazarî bir ilimdir."[108] Cürcânî'nin bu tanımlamasında yaşadığı asrın felsefe anlayışının etkisi

[98] Kutluer, a.g.md., s. 510.
[99] Mustafa Sinanoğlu, "Kelime", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2002, C. 25, s. 212; Zebîdî, a.g.e., C. XXXIII, s. 373; Râğıb, a.g.e., s. 931.
[100] İbn Dureyd, a.g.e., s. 564.
[101] Tirmizî,"İlim",19; İbn Mâce,"Zühd",17.
[102] İbn Dureyd, a.g.e., s. 564.
[103] Buhârî,"Edeb",90; Ebu Dâvûd,"Edeb",95.
[104] İbnu'l esir, a.g.e., s. 223; İbn Manzûr, a.g.e., C. XXII, s. 141.
[105] el-Meryem, 19/12.
[106] İbn Manzûr, a.g.e., C. XXII, s. 140.
[107] Kutluer, a.g.md., s. 510.
[108] Seyyid Şerif Cürcânî, *Ta'rifat Arapça Türkçe Terimler Sözlüğü*, çev. Arif Erkan, 1.b., İstanbul: Bahar Yayınları, 1997, s. 89.

belirgindir.[109] Ona göre uygulanan/amel edilen ilime, aynı zamanda gereksiz laf-ı güzaftan arınmış söze de hikmet denir. İlahî hikmet için ise, "Eşyanın hakikatini bilmek ve bunun gereğini yapmaktır" der.[110]

Muhammed Ali et-Tehânevî ise hikmeti, sözü, fiili ve bu ikisinin gereklerini en güzel şekilde/itkân ile yapmak, nefis ve şeytanın afetlerini bilmek şeklinde tarif eder.[111] Ulemanın mütehassıs oldukları sahalara göre tariflerinin değişkenlik gösterdiğini, farklı ıstılâhi sınıflandırmalara göre hikmetin, amelî, nazari, ahlâkî, siyasi ve medenî (sivil) olmak üzere çeşitli tanımlamalara uğradığını söyler.

Ezherî'ye göre Hakem, Hakîm ve Hâkim Allah'ın sıfatlarındandır ve yakın anlamlıdırlar. İbnu'l-Esîr de buna paralel yorum yapar, "Hakem ve Hakîm, Hâkim anlamındadır, bu ise kâdi (قاضي), yani hüküm verendir"[112] der.

Fettenî'ye göre hikmet, cehl ve kubh'tan alıkoyan herşeydir. Kur'ân anlamı da vardır. İlim, işleri itkân üzere hakkını vererek tam yapmak, nübüvvet dışında kişisel irade ile ilim ve ameldeki isâbet tir, ayrıca hakâik-ı mevcûdatın ahvâlini araştırmaktır.[113]

Hikmeti Allah'ın ve insanın hikmeti olarak ikiye ayıran Râğıb el-İsfahânî, ilim ve akıl ile hakka isâbet olarak açıkladığı hikmeti, Allah için kullanıldığında eşyayı bilip, onları gâyet kusursuz, sağlam olarak yaratması, insan için kullanıldığında ise mahlûkâtı tanıyıp hayırlı amellerde bulunması olarak tanımlar. Ona göre Hz. Lokman'ın kendisi ile nitelendiği vasıf da budur.[114] Hûd sûresinde Kur'ân-ı Kerîm hakkında [115]أُحْكِمَتْ آياتُهُ "âyetleri sağlamlaştırılmış" buyurularak muhkem anlamı verilmiştir.

Zemahşerî, İbn-i Abbas'tan gelen, "Resûlullah hayatta iken 12 yaşında muhkemi (Kur'ân'ı) okudum" rivâyetini delil göstererek, Kur'ân'ın beyânının takviye edilip sağlamlaştırılarak, şüphelerden korunduğunu te'yid sadedinde muhkem tâbirinin kullanıldığını ifade eder.[116] Kur'ân'ın hikmetle nitelendirilmesi ise içeriği itibariyle onu ihtiva edişinden dolayıdır.[117] [118] وَاذْكُرْنَ مَا يُتْلَى فِي بُيُوتِكُنَّ مِنْ آيَاتِ اللهِ وَالْحِكْمَةِ âyetinde geçen hikmeti ise İbn-i Abbas Kur'ân ilimleri olarak yorumlar, "Kur'ân'ın nâsihi, mensûhu, muhkem ve muteşabihidir." der.[119]

---

[109] Kutluer, a.g.md., s. 510.
[110] Cürcânî, a.g.e., s. 89.
[111] Tehânevî, a.g.e., s. 701.
[112] İbnu'l Esîr, a.g.e., s. 223.
[113] Muhammed Tahir Sıddıkî el-Hindî el-Fetteni el-Segcirâtî, *Mecmeu'l-Bihâri'l-Envâr fî Ğarâibi't-Tenzîl ve Letâifi'l-Ahbâr*, Haydarâbâd: Meclîs Dâireti'l Maarif el-Usmaniyye, 1967, C. I, s. 534.
[114] Râğıb, a.g.e., s. 301.
[115] el-Hûd, 11/1.
[116] Zemahşerî, *el-Fâik*, C. I, s. 303; Fettâni a.g.e., C. I, s. 534.
[117] Râğıb, a.g.e., s. 301.
[118] el-Ahzâb, 33/34; "Evlerinizde okunan Allah'ın âyetlerini ve hikmeti hatırlayın."
[119] Râğıb, a.g.e., s. 302.

Cevherî ise hikmeti, ilmî ve amelî olmak üzere tasnif eder. O'na göre İlmî ve aklî kuvvelerin bütünü ilâhî hikmettir. وَلَقَدْ اٰتَيْنَا لُقْمٰنَ الْحِكْمَةَ[120] âyetinde Lokman'a verildiği ifade edilen hikmetin, aklî istidlal kuvvetinin şeriatın ahkâmına muvafık düşmesi olduğunu ifade eder. Hikmet, insan için kullanıldığında ilim ve amelde hakka isâbet edip hayırlı ameller yapmak, Allah için kullanıldığında ise herşeyi bilmek ve son derece kusursuz bir şekilde, ihkâm üzere yaratmak olduğunu belirtir. Ayrıca hikmetin, öfkenin heyecanı ile nefsin aşırılığını dizginlemek olduğunu vurgular ki, modern zamanlarda "öfke kontrolü" olarak tabir edilen psikiyatrik durumu kastettiği söylenebilir. Hikmetin bu anlamıyla "Adl" ile yakın anlamlı olduğunu söyler. وَيُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ[121] âyeti, وَاٰتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَفَصْلَ الْخِطَابِ[123] âyetlerinde geçen hikmet اٰتٰيهُ اللهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ[122] âyeti ve kelimelerinin ortak anlamının nübüvvet ve Risâlet olduğunu belirtir.

Hikmet, en faydalı ilimler ile her şeyin en iyi bilgisine ulaşmaktır. Aynı zamanda bir sanatın inceliklerini en güzel şekilde icra eden kişiye de hakîm denir.[124] Âlim, hikmet sahibi, işini itkân ile yapan gibi anlamları da vardır.[125]

Hüküm ve hikmet kelimeleri türevleriyle birlikte Kur'ân-ı Kerîm'de iki yüz on defa geçmektedir.[126] Hikmet ile aynı kökten gelen kelimelerin bir kısmı şöyledir: Hüküm, hükümet, hâkimiyet, muhâkeme, mahkeme, hakem, ihkâm.

II. HİKMET KAVRAMININ TAHLİLİ

Hikmet kavramının tahlilini tarihi ve problematik yönden olmak üzere iki ana başlık altında ele alacağız. Tarihi yönden söz konusu kavramın İslam öncesi medeniyetlerdeki ve İslam medeniyetindeki gelişimi ayrı ayrı ele alınacaktır. Problematik yönden ise hikmet kavramını, din bilimleri ve temel İslam bilimleri ana başlıkları altında inceleyeceğiz. Din bilimleri başlığı altında hikmet kavramının dinler tarihi, din felsefesi, din psikolojisi, din sosyolojisi ve din eğitimindeki yeri ve söz konusu kavramın bu bilim dallarında ne tür bir etki gösterdiği ve ne şekilde kendisinden yararlanılabiceği detaylıca araştırılmıştır. Temel İslam bilimlerinde ise sırasıyla tefsir, hadis, fıkıh, kelam ve tasavvuf başlıkları altında hikmetin değeri ele alınmıştır.

---

[120] el-Lokman, 31/12; "Andolsun, biz Lokmân'a hikmet verdik."
[121] el-Âl-i İmrân, 3/48; "Ve Allah ona kitabı ve hikmeti öğretecek."
[122] el-Bakara, 2/251; "Allah ona (Davud'a) hükümdarlık ve hikmet verdi."
[123] es-Sâd, 38/20; "Ona hikmet ve hakla batılı ayıran söz (hüküm verme) yeteneği verdik."
[124] İbn Manzûr, a.g.e., C. XXII, s. 140; İbnu'l Esîr, a.g.e., s. 22; Fettâni, a.g.e., C. I, s.534.
[125] Cevherî, a.g.e., C. I, s. 1901.
[126] Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'ân'ın Temel Kavramları*, 26. b., İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 2014, C. 1, s. 402.

A. TARİHİ YÖNDEN

Araştırmamızın konusunu Kur'ân'da hikmet kavramı teşkil ettiği için söz konusu kavramı tarihi yönden ele alırken İslam öncesi medeniyetler ile İslam medeniyeti olarak ikiye ayırdık. İslam medeniyetinde ise tercüme faaliyetleri öncesi ile sonrası arasında kavramın geçirdiği anlam farklılaşması dolayısıyla konuyu ayrı ayrı inceledik.

1. İslam Öncesi Medeniyetlerde

İslam öncesi medeniyetlere dikkat edildiğinde belli başlı uygarlık merkezleri dikkati çeker. Bunlar, Mezopotamya, Mısır, Hind, Çin ve Yunan uygarlıklarıdır. Hikmet kavramının bu medeniyetlerdeki yerini, algılanış biçimini, siyaset, yönetim ve toplumsal yapıdaki teorik ve pratik yansımalarını, anlayış benzerlikleri ve farklılıklarını ele alacağız.

a. Mezopotamya

Farâbî'nin hikmetin tarihi serüveninden bahsettiği söyleşi, hikmetin Mezopotamya geçmişi hakkında da fikir verir niteliktedir. O şöyle der: "Hikmet ilmi ilk olarak Irak halkı olan Keldânîler'de ortaya çıkmış, oradan Mısır halkına geçmiş, sonra Yunanlılara, oradan Süryanilere, en son olarak da Araplara geçmiştir. Hikmet ilmî dil olarak Yunanca vücut bulmuş, Yunancadan sonra Süryanice, son olarak da Arapça olarak anlatılmıştır.[127]

Mezopotamya'da hikmet denilince akla gelen ilk ve en büyük medeniyet Sümerlerdir. Diğer Mezopotamya toplulukları gibi Sümerlerde de sözlü ve mesel eksenli anlatım önemli bir yer tutar. Hikmetli sözlerini meseller ve nasihatler suretinde söylerlerdi. Bu hikmet içeren meseller özellikle krallar, devlet adamları ve ilgililere yönelik özlü nasihatler barındıran temsillerdi.[128] Bu mesel geleneği bizim medeniyetimize İbnu'l-Mukaffa'nın (ö. 142/759) tercümesiyle girmiş olan ve çok da yabancı olmadığımız kelile ve dimne türünde hikâye elbisesi giymiş hikmetli nasihatlerdir.

Sümer hikmeti ağırlıklı olarak ahlâki ve dinî nitelikli idi. Bu uygarlık Suriye ve Mısır'a da nüfuz etmişti. Hatta Sümer mesellerinin Eski-i Ahid'de geçtiğine dair çalışmalar vardır ki,[129]

---

[127] Servet Doğan, *İslam Düşüncesinde Hikmet Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997, s.52; İsmail Erdoğan, "Felsefenin Menşe'i ile İlgili Görüşler", Elazığ, F.Ü.İ.F.D., S. 8 (2003), s. 66.
[128] Doğan, a.g.tz., s. 7.
[129] Doğan, a.g.tz., s. 7.

ortak/yakın coğrafyanın paylaşılmasından dolayı bu kültürel geçişkenliğin olması akla uzak gelmemektedir. Sümer hikmeti Mısırlılar aracılığıyla Yunanlılara da etki etmiştir.

Yukarıda da açıklandığı üzere Sümer hikmetinin, ahlak ağırlıklı, toplumsal ilişkilere önem atfeden, ilahi adalet, tevazu, dürüstlük, fedakârlık ve tefekkür eksenli nükteli dersler ile bireye ve topluma yön veren bir yönü vardı. Grekoromen merkezli Batı medeniyetine nispeten ahlâki kemalât, toplumsal ve bireyler arası ilişkileri merkeze alan bu hikmet aslında tüm Ortadoğu medeniyetlerinde göze çarpan, günümüzde de müşahede edilebilecek bir olgudur. Bunda Mezopotamya merkezli medeniyetlere Nebilerin ve ilahi dinlerin etkisi yadsınamaz derecede önemli bir yere sahiptir. Nitekim Peygamberlerin çoğunun şarkta ve hükemanın (hakîmlerin, filozofların) çoğunluğunun garpta gelmesi bize göstermektedir ki doğu medeniyeti Nebilerin öğretilerine bigâne kal(a)mamış, salt insan aklını onu ilah edinircesine esas alan ve ilahi vahyi göz ardı ederek kendi düşünce sistemini inşa eden batı uygarlığı ile aynı memeden süt emmemiştir.

Sümer hikmetinin sebep-sonuç ilişkisi bağlamında kurdukları ve bazı davranışların belirli neticelere yol açtığı şeklindeki inanışın günümüzde Anadolu kültürü üzerindeki etkisi dikkat çekicidir. Benzer inanışlar aradan binlerce yıl da geçse var olduğumuz coğrafyada derin etkiler bırakmıştır. Örneğin Eski Ahid'deki Eyyûb (A.S) anlatısına benzeyen bir hikâye Sümer edebiyatında da vardır. Bu anlatıda iyi ve dinine bağlı bir kişinin düçar olduğu çileli hayatı konu edinerek, Tanrı'nın bu kişiye neden belalar verdiği sorusu tartışılır.[130] "Başına bu olay geldiyse vardır bir hatası" şeklinde özetlenebilecek ve günümüz toplumunda da yaygın bir inanış olan ve İslam'ın öğretilerinin kısmen ve eksik alınmasından kaynaklanan bu itikadın köklerini bulmak için Sümer hikmetine başvurmanın, konuyu sosyolojik olarak aydınlatması açısından, faydası olacaktır.

b. Mısır

Hikmetin/felsefenin ana yurdu olarak gösterilen yerlerden biri de Mısır bölgesidir. Çünkü felsefenin babası addedilen Hermes, her ne kadar yaşadığı bölge hakkında değişik görüşler olsa da, Mısır'da yaşamıştır. Hermes'e atfedilen bazı yazılarda felsefe ve bazı diğer bilimlerin Ulu Tanrı Atum'un vazifelendirdiği Orisis tanrısının eseri olduğu belirtilir.[131]

Mısır'da felsefenin eski dönemden beri var olduğu, Yunan felsefesinin de Mezopotamya ve Mısır'dan etkilendiği şeklindeki görüşü savunanlardan biri de Alfred Weber'dir. Ona göre

[130] Doğan, a.g.tz., s. 8.
[131] Timothy Freke, Peter Gandy, *Hermetika- Hermes'in Kayıp Sözleri*, çev. Semra Tuna, 1.b., İzmir: Ege Meta Yayınları, 2000, s. 89.

Yunanlılarda, Mısırlılar ile ilişki kurmadan evvel her hangi bir felsefeye rastlanmaz.[132] Felsefenin tarihi serüveni yukarıda anlatılırken Farabi'nin bu konudaki görüşlerine yer verilmişti. Kâtip Çelebi de bu konuda Farabi gibi düşünür ve hikmetin, Keldâniler, Kıbtîler ve Süryânîlerden Perslere geçtiğini, Yunanlılar İran'ı işgal edince de onlardan Yunanlılara geçtiğini belirtir.[133]

Mısır medeniyetinin Mezopotamya'dan farkı nispeten daha evrensel bir ahenk anlayışını geliştirmeleridir. Mısır'da evrensel bir düzen olduğuna inanılırdı. Bu düşünce sistemine göre Maat, doğruluğun, adaletin, toplumsal ve evrensel nizâmın simgesi olan Güneş Tanrısı Re'nin kızıdır. Firavunlar dünyada Maat'ın temsilcisidir. Hakîm/bilge olmanın ölçütü Maat'a itaattir.[134]

Mısır hikmetinde göze çarpan ana unsurlar itaat, doğruluk, ölçülü oluş, nefis terbiyesi ve sükûnet, insan ilminin mahdudluğu, iyilerin mükâfat, kötülerin mücazat göreceğidir. Susmayı bilen hakîm imgesi Mısır hikmetini etkilemiştir.[135]

Kadîm Mısır Medeniyetinin son dönemlerinde hikmet ile dindarlık aynı anlamda kullanılır olmuştur. Tanrı yeryüzünde ilahi adaleti sağlar. İnsan Tanrı'yı tam olarak kavramaktan aciz olmakla birlikte onun sonsuz ilmi ve gücüne boyun eğmekle mükelleftir. Dolayısıyla hikmet, ilahi ilme ve kudrete saygı ve ona inanmaktan geçer.[136]

c. Hind

Hind hikmeti bilindiği üzere mistik ve gizemli bir felsefedir.[137] Riyazet, inziva, rûhî terakki, insanlardan uzaklaşarak nefsi kötü arzu ve isteklerinden temizlemeye dayalı bir düşünce yapısına sahiptir. Kişi inziva, riyazet, nefsî arzulardan uzaklaşmakla, ferdî ruhtan külli ruha vüsûl eder.[138] Hindistan'da binlerce din bulunur, dinler ve felsefe ayırt edilemeyecek şekilde iç içe geçmiştir. En sıradan inanışlar bile felsefî bir değer taşır, çünkü hint hikmeti tefekkür, inziva, ruhsal terakki ile yoğurulmuştur. Tefekkür ve düşüncenin olduğu yerde de felsefe ve hikmet kültürel ağırlık kazanır. Hint hikmeti dört döneme ayrılır:

I. M.Ö. 15. yy. ile M.S. 6. yy.'lar arası Vedik dönem.

II. M.S. 6. yy. ile M.S. 10. yy.'lar arası Brahman- Budacı dönem.

III. M.S. 18. yy.'a dek devam eden hinducu dönem.

---

[132] Erdoğan, a.g.m., s.65.
[133] Erdoğan, a.g.m., s.66.
[134] Doğan, a.g.tz., s.9.
[135] Doğan, a.g.tz., s.9.
[136] Doğan, a.g.tz., s.9.
[137] Hint Felsefesine Giriş, Yeni Felsefe, http://www.yenifelsefe.com/hint-felsefesine-giris (22.07.2019).
[138] Doğan, a.g.tz., s.10.

IV. 18. yy.'dan günümüze dek devam eden yeni dönem.[139]

Hind hikmeti bireysel karakterlidir. Bireyin, şahsî kemalâtı ile bir nevi rûhî seyr-i sülük neticesinde manevi ruha erişmesidir. Hint hikmetinin özü öğrenilip öğretilir nitelikte değildir, herkes şahsî sülûk ve terakkisi nisbetinde yol kat edebilir. Felsefenin sınırları belirlenmediği ve müphem bırakıldığı için gizemli bir niteliğe bürünmüştür. Bu bireyci yaklaşım ve gizemliliğin kaynağı Hindistan'ın ilk yerlileri olarak kabul edilen vedalar'dır. Bunların dini olan vedacılık, vedalar'ın zamanla çok tanrıcılık ile tek tanrıcılığı uzlaştıran Brahmanizm'i benimsemeleri neticesinde Brahmanizm'e dönüşmüş, en son olarak da Hinduizm'i doğurmuştur.[140]

Hind hikmetinde din, hikmet ve sanat iç içe geçmiş ve gizemli bir birliktelik oluşturmuştur. Hind hikmetine ilk olarak ruhsal dönüşüm felsefesi ve çok tanrılı evren inanışının Sümer uygarlığından geçtiği düşünülmektedir. Antikçağ Yunan hikmeti ve ona bina edilen felsefenin birçok öğesi eski Hint medeniyetinde mayalanmıştır. Hind hikmeti insanlığa derin tefekkür sistemi, sevgi, engin hoşgörü, hilm ve yüksek faziletler hediye etmiştir.[141]

Dünya edebiyatında özgün bir ekol oluşturan ve temel konusu ahlak ile siyaset olan Kelîle ve Dimne, Hint hikmetini yansıtan güzel örneklerden biri olması hasebiyle anılmaya değerdir. Kitapta politika ve idare sanatı hususunda, devlet yöneticileri ve idarecilere yol gösterme amacıyla hayvan sembolleri ile karakterize edilen insan kişilikleri kullanılır. Güzel öğüt, doğruluk, adaletli olma, merhameti önemseme ve ahlak gibi temel insani konularda yapılan nasihatler bize hind hikmeti hakkında ipuçları verir niteliktedir.

d. Çin

M.Ö. 500'lü seneler beşer hikmeti için önemli bir dönemdir. Bu dönemde felsefe tarihinin babaları sayılabilecek dev simalar tarih sahnesinde boy göstermiştir. Yunanistan'da Platon ve Sokrates, Hindistan'da Buda ve Çin'de Laotse ile Konfüçyüs bunlardan bazılarıdır. Beşer hikmetine yön veren bu isimlerin tesirleri bugün bile etkisini göstermeye devam etmektedir. Buda'nın getirdiği akide ve düşünce sistemi günümüz Asya'sında büyük insan kitlelerinin mensubu olduğu bir din olmuştur. Aynı şekilde Konfüçyüs'ün düşünce sistematiği ile Laotse'nin görüşleri Çin toplumuna günümüze kadar yön gösterici olmuştur.[142]

---

[139] Hint Felsefesine Giriş, Yeni Felsefe, http://www.yenifelsefe.com/hint-felsefesine-giris (22.07.2019).
[140] Hint Felsefesine Giriş, Yeni Felsefe, http://www.yenifelsefe.com/hint-felsefesine-giris (22.07.2019).
[141] Hint Felsefesine Giriş, Yeni Felsefe, http://www.yenifelsefe.com/hint-felsefesine-giris (22.07.2019).
[142] Wolfram Eberhard, "Eski Çin Felsefesinin Esasları", çev. İkbal Berk, *Ankara, A.Ü.D.T.C.F.D.,* C. II, S.2 (2017), s. 265.

Çin toplumu günümüzde olduğu gibi kadim tarihinde de Hint toplumu başta olmak üzere Asya'daki diğer büyük medeniyetlere kıyasen din ile daha az barışık olduğu için Çin'de hikmet ile din bağı daha zayıftır.[143]

Üç bin senelik köklü devlet geleneği bulunan Çin uygarlığı Konfüçyüs felsefesi ve geleneğinin topluma aşıladığı eğitimi ve liyakati hedef değerler olarak gösteren ahlak öğretisine ve devlet otoritesine hürmeti teşvik eden köklü bir siyasal ve kültürel geleneğe sahiptir.[144]

Çin felsefî anlayışında, Asya menşeli diğer hikmetlere göre hikmetin teorik değil pratik[145] bir değeri vardır. Örneğin Yunan felsefesi sürekli sorular üretip bunun üzerine felsefî mülahazalar ile yorumlar geliştirirken, Çin felsefesinde, hikmetin devlet ve toplum idaresinde nasıl pratik kolaylıklar sağlayacağı üzerine çaba sarf edilir. Çin hikmetinin bu yönüyle felsefî düşünceye daha pragmatist yaklaştığı söylenebilir.

e. Yunan

Arapça'ya felsefe olarak geçen kavram, etimolojik olarak Grekçe kökenli bir kelimedir. "philo" ve "sophia" kelimelerinin terkibinden oluşmuştur. Philo, sevgi, sophia ise hikmet, bilgi manasındadır.[146]

"Hikmet" kavramı Yunanca "sofia" kelimesine karşılık gelir. "Hikmet-i ilahiyye" kavramı ise Yunan dilinde "theosophia"nın mukabilidir.[147] İlkçağ filozoflarından olan Diogenes Laertius'a göre sofoslar yani bilgeler herşeyi biliyordu. Buna mukabil M.Ö. 570-495 yılları arasında yaşayan Pythagoras (Pisagor) bunun gâyet iddialı bir düşünce olduğunu, sofos (bilge, herşeyi bilen) yerine, filo-sofos (bilgiyi, hikmeti seven) kavramının daha doğru olduğunu düşünerek bu isimlendirmeyi yaptı.[148] Aynı şekilde filo-sofos kelimesini ilk olarak meşhur matematikçi Pisagor'un M.Ö. V. yy. da ortaya attığını Marcus Tullius Cicero da (M.Ö. 106-43) Tusculanes adlı eserinde dile getirir. Herakleides Pantikos da bu görüştedir.[149] Pisagor'a sofos yani hakîm olup olmadığı sorulduğunda kendisinin sofos değil, filo-sofos yani hikmetin dostu, bilgeliği seven biri olduğunu,

[143] Doğan, a.g.tz., s. 11.
[144] Yusuf Sayın, "Konfüçyüs'ün Yeniden keşfi ve Çin'in Dış Politikasında Dönüşüm", Konya, S.Ü.S.B.E.D., S. 29 (2013), s. 225.
[145] Doğan, a.g.tz., s. 11.
[146] Salih Aydın, *İslam Düşüncesi*, I-IV, İstanbul: Külliyat Yayınları, 2016, C. IV, s. 29; Bayram Ali Çetinkaya, Yitik Bilgi ve Hikmet, 2. b., Ankara: Nasihat Yayınları, 2012, s. 33; Kutluer, a.g.md., s. 507; Nihat Keklik, *Türk-İslam Felsefesi açısından Felsefenin İlkeleri*, 2. b., Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2016, s. 10.
[147] Henry Corbın, *İslam Felsefesi Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, C. 1, s. 14.
[148] Keklik, a.g.e., s. 6.
[149] Aydın, a.g.e., C. IV, s. 29.

hikmetin sahibi olmadığını söylediği rivâyet edilir. Pisagora göre gerçek anlamda hakîmlik Allah'a mahsustur. İnsan için hikmet sahibi olmak biraz iddialı bir söylemdir ve ona yakışan ancak bir hikmet muhibbi olmaktır.[150] Bu mütevazı düşüncenin İslam tasavvufu üzerindeki etkisi ve onu etkilediği iddiası çok da yersiz olmayacaktır, nitekim benzer cümleleri Müslüman mutasavvıflardan da işitmek zor değildir veya en azından ileride de açıklanacağı üzere hikmetin tarih boyunca nebevî pınardan beslendiği tezi üzerinden yola çıkılarak iki tarafın da benzer kaynaklardan beslendiği iddia edilebilir.

Platon (M.Ö. 427-347), hocası Sokrates'i (M.Ö. 469-399) hikmeti seven manasında philosophes olarak nitelendirir.[151] Sokrates'ten önce kendilerini sofist (bilge, bilimde ve sanatta usta) olarak isimlendiren bir grup ortaya çıkmış ve insan aklını hakikatin mihenk taşı olarak tanımlamışlardır. Bu durum bilgiyi kendi lehlerine yorumlamalarına yol açmıştır. Platon, sophistes isimli diyaloğunda bunları menfaatperest ve bilgisini para karşılığında satan insanlar anlamında sofistler olarak nitelendirmiştir. Sofist kelimesine bundan sonra olumsuz bir anlam yüklenmiş, kelime zamanla safsatacı, lafazanlık yapan manasına evrilmiştir. Sofistliğin barındırdığı yüce ve öz anlam ise filozof (philosophes) kelimesinde hayat bulmuştur.[152]

2. İslam Medeniyetinde

İslam medeniyetinde hikmet, mâna kökenini nasslardan alır. Hikmet kavramının Türkçedeki karşılığı bilgeliktir.[153] Hikmet gerek Kur'ân-ı Kerîm'de gerekse de hadis-i şeriflerde övülmüş ve ilahi bir mazhariyet olarak beyan edilmiştir. Nitekim Bakara sûresinde يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْراً كَثِيراً "Allah hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayır verilmiş demektir."[154] buyurulmuştur. Allah'ın Resûlü de bu âyetlere mânâca paralel olarak şu hadisleri beyan etmiştir: "Hikmet, mü'minin yitik malıdır, nerede bulursa onu alır."[155] "Yalnız iki kişiye hased (gıpta) edilebilir: Allah'ın kendisine hikmet verdiği ve bu hikmet gereğince hareket edip bunu başkalarına öğreten kişi ve Allah'ın kendisine mal verip o malı hak yolunda

[150] Aydın, a.g.e., C. IV, s. 29.; Keklik, a.g.e., s. 6.
[151] Murtaza Mutahharî, Felsefe Dersleri I, çev. Ahmet Çelik, İstanbul: İnsan Yayınları, 2014, s. 306; Aydın, a.g.e., C. IV, s. 30.
[152] Mutahharî, a.g.e., s. 306; Aydın, a.g.e., C .IV, s. 30.
[153] Keklik, a.g.e., s. 6; Aydın, a.g.e., C. IV, s. 30.
[154] el-Bakara, 2/269.
[155] İbn Mâce, "Zühd",15; Tirmizî, "İlim",19.

infâk eden/harcayan kişidir."[156] Kur'ân-ı Kerîm şu âyeti ile kendisini hikmetin en üst noktası olarak tanıtır: حِكْمَةٌ بَالِغَةٌ "Bu haberler, zirveye ulaşmış birer hikmettir."[157]

Hikmet kavramının İslam medeniyetindeki yerini incelerken tercüme faaliyetlerinden önce ve sonra olmak üzere iki başlıkta incelemenin daha doğru olduğu kanaatindeyiz. Nitekim tercüme faaliyetleri öncesi nass merkezli ve amelî/pratik boyutu ön planda olan hikmet anlayışı tercüme faaliyetleri ile birlikte özellikle de yunan felsefesine ait eserler Arapça'ya çevrildikten sonra daha geniş bir boyut kazanmış, felsefe ile kimi zaman aynı anlamlarda kullanılır olmuştur.

a. Tercüme Faaliyetlerinden Önce

Tercüme faaliyetlerinin başlamasını ve iç dinamiklerini tetikleyen ana unsur Müslümanların yaptıkları fetihler olmuştur. Fetihler vasıtası ile Müslümanlar yeni coğrafyalar, yeni kültür ve medeniyetler ile tanıştılar. Bir taraftan kadîm Pers kültürü, diğer taraftan Bizans toprakları ve Mısır üzerinden Afrika kıtasında ilerlemek suretiyle yeni kültür ve ilim havzaları Müslümanlar açısından kendi içinde bazı risk ve meydan okumaları içermekle birlikte, aynı zamanda müsbet anlamda büyük fırsatlar sunuyordu. Bu fırsatların önemli olanlarından biri yeni alınan toprakların barındırdığı kültürel ve ilmî birikim idi. Örneğin Mısır'ın fethiyle, M.Ö. 331 yılında büyük İskender tarafından yeni bir Helenistik kültür oluşturması maksadıyla kurulan İskenderiye şehri ilmî birikimiyle birlikte İslam'ın hâkimiyet ve hizmetine girmişti. Dönemin Emevî emiri İskenderiye'den Arapça bilen bir grup Grek filozofu davet edip, Grekçe ve Kıptîce eserleri Arapça'ya tercüme ettirmiştir.

Yukarıda da işaret edildiği üzere tercüme faaliyetlerinin ilk örneklerine Emeviler döneminde rastlanır. Hâlid b. Yezîd (ö. 85/704) bazı ilmî eserleri Arapça'ya çevirtmiştir. Bu zât, ilme olan sevgisinin sevkiyle Mısır'dan getirttiği Arapça bilen Grek filozoflarına ilk tercümeleri yaptırtmıştır. Müslümanların başka bir dilden yaptığı ilk çeviri faaliyetleri bunun ile başlar. Bu dönem tercüme faaliyetleri, İslam devletinin gereksinim duyduğu pratik ihtiyaçlara yönelik fizik, kimya, astronomi gibi alanlarda olmuştu. Bu çalışmaların daha çok bazı yöneticilerin kişisel gayretleri sonucu olduğu söylenebilir. Kurumsal anlamda ilk çeviri hareketleri ise Abbasiler döneminde olmuş ve devlet desteği ile daha profesyonel olarak yürütülmüştü. Hususen ikinci Abbasi halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/775) döneminde İran asıllı İbnü'l-Mukaffa' , başta

[156] Müslim, "Salâtu'l-Müsâfirîn",47; Buhârî, "İlim",15, "Ahkâm",3, "Zekât",5, "İ'tisâm",13, "Tevhid",45, "Temennî",5; İbn Mâce, "Zühd",23.
[157] el-Kamer, 54/5.

kelile ve dimne klasiği olmak üzere, Aristo ve Porphyrios'un bazı eserlerini Arapça'ya tercüme etmişti. Yine hint astronomisine dair bir eserle Öklit'in mühendisliğin esasları (Usûlü'l-hendese) adlı eserleri tercüme edilerek gerek teknik, gerekse ilmî ve felsefî ihtiyaçlar gideriliyordu.[158]

İslam'ın ilk dönemlerinde hikmet kavramı Arapların yüzlerce yıllık kültürel, örfî ve ilmî birikiminin harmanlanması suretiyle şifahi olarak, özellikle şairler, kâhinler ve bilge kişiler aracılığı ile tevarüs eden özdeyişleri ifade ediyordu. Ayrıca Hz. Lokmân'a isnad edilen veya semavî dinlerin kalıntıları hükmündeki özlü sözlere de hikmet deniyordu. Bilge kişiler olarak bilinen hakîmlerin sözleri dilden dile nakledilir, halk tarafından benimsenir, onları etkiler ve nesilden nesile tevarüs ederek mesel adını alırdı. İslam öncesi dönemi ifade eden Câhiliye devrinin önemli hakîmleri arasında, Hanîf dinine mensup bir bilge olan Ümeyye b. Avf el-Kinânî, Kays kabilesi bilgelerinden Mer'â b. Zarb el-Udvânî, Kureyş kabilesi ileri gelenlerinden Hâşim b. Abdümenâf, Abdülmuttalib ve oğlu Ebû Tâlib'in adı zikredilir.

İslâmın ilk dönemlerinde "emsâl" ve "edeb" adıyla derlenen eserler câhiliye devri hikmet anlayışını yansıtır.[159] Yine M.Ö. 115 ile M.S. 525 yılları arasında Yemen'de hüküm süren Arap Himyerî devleti dönemi meliklerinden birinin huzurunda geçen bir konuşmada sarfedilen hikmetli sözler ile aşağıda nakledilecek Lokman hikmetine dair anlatılar birbiriyle paralellik göstermekle birlikte İslam öncesi hikmet mefhumunun müslümanlar üzerinde bıraktığı etkiye de örnek gösterilebilir. "Allah için kırk gün ihlaslı bir şekilde ibadet edenin kalbinden diline hikmet pınarları akar" rivâyetini nakleden Uyûnü'l-ahbâr müellifi İbn Kuteybe, devamla Lokman'ın hikmetlerine dair şunu okudum der ve Lokman hikmetine dikkat çeker: "Ey Oğulcuğum! Ya âlim ol, ya müteallim, ya dinleyici ol, ya da ilmi seven, sakın beşincisi olma yoksa helak olursun"[160] Bu rivâyetler ilk dönem İslam tarihinde hikmetin yeri ve değerine dair önemli ipuçları sunar.

Ünlü Arap dilcisi İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî'nin bazı kavramlar hakkında yaptığı analizler o dönem hikmet anlayışı hakkında fikir verir. Fârâbî, mesel, seci, nâdire ve hikmet kavramlarını ele alır. "Hikmet, varlıkta gizli olan hakikatin ortaya çıkarılmasıdır" der. Seci, bu hikmetin kafiyeli olarak nazma dökülmesidir. Mesel, insanların başlarından geçmiş her hadise, duygu ve düşüncenin edebî bir şekilde ifade edilmesi olup hikmetin beliğ bir formudur. Nâdire ise havass beyninde iştihar eden hikmettir. *Câhiliye devri fikir hayatının Arap emsâl literatüründe yer aldığını söyleyen çağdaş araştırmacı Muhammed Tevfik Ebû Ali'ye göre Arap hikmetini meselden ayıran özellik*

[158] Muhittin Macit, "Tercüme hareketleri", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2011, C. 40, s. 574-576.
[159] Kutluer, a.g.md., s. 504-507.
[160] Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Uyûnü'l-Ahbâr*, I-IV, Beyrût: Dâru'l Kitabi'l-Arabî, 1343, C. II, s. 256.

onun soyut karakteridir. Mesel soyutlaşınca bir tür hikmete, hikmet yaygınlaşınca anonim mesele dönüşmüş olur. Bundan dolayı eski müellifler hikmeti emsâl kitaplarında dercetmişlerdir.[161]

Sahabe ve tabiîn dönemine bakıldığında hikmet hakkında teşvik edici ifadeler kullandıkları ve onu elde etmeye teşci' ettikleri görülür. Bununla birlikte bu sözleri hadisler gibi bağlayıcı olarak algılamadıkları[162] da Buharî'de geçen şu hadisten anlaşılmaktadır:

عن عمران بن حصين قال: قال النبي:"الحَياءُ لا يَأْتي إلّا بخَيْرٍ" فقالَ بُشيرُ بنُ كَعْبٍ :مَكْتُوبٌ في الحِكْمَةِ :إنَّ مِنَ الحَياءِ وقارًا، وإنَّ مِنَ الحَياءِ سَكِينَةً فقالَ له عِمْرانُ: أُحَدِّثُكَ عن رَسولِ اللَّهِ ﷺ وتُحَدِّثُنِي عن صَحِيفَتِكَ.

İmran bin Husayn, Allah'ın elçisi'nin: "Hayâ ancak hayır getirir" dediğini naklediyor. Buşeyr bin Ka'b, İmran'a, 'Bazı kitaplarda (مَكْتُوبٌ في الحِكْمَةِ) hayânın bir kısmının vakar, bazısının sekinet [bazısının ise zafiyet**]** olduğuna rastladım' dedi. Bunun üzerine İmran öfkelenerek 'Ben sana Rasûlullah'dan söz ediyorum, sen bana hikmet kitaplarından bahsediyorsun' dedi.[163] Bu hadisten anlaşılacağı üzere haya hakkında bir hadis rivâyet eden İmran'a, Buşeyr eskilerin hikmetinden okuduğu ve bu hadis ile anlamını bağdaştırmaya çalıştığı bir söz söyleyince, İmran'ın hadis metinlerinin zahirine olan bağlılığı sebebiyle ondan tepki görmüştür. Bu da sahabenin, eskilerin hikmet anlayışını dini yönden bağlayıcı kabul etmedikleri, nasslara muhalefet etmedikçe de onu aldıkları görülür.

Hikmet kavramına ilişkin hadis literatüründe geçen en belirgin rivâyetlerden biri, "Hikmet mü'minin yitiğidir, onu bulduğu yerde alır."[164] hadisidir. Hatta hadisin 'müşriklerden sudur etse bile hikmetin alınması gerektiği' şeklindeki rivâyetini delil göstererek hikmetin önemi vurgulanmıştır. Bununla birlikte kişinin, hikmeti aldığı kaynağa dikkat etmesi gerektiği, her hakîmin söylediklerinin doğru olmayabileceği, bu söylemlerin ilahi naslara ve sünnete arz edilmesi gerektiği dile getirilmiş ve erike hadisi[165] olarak bilinen rivâyet buna delil gösterilmiştir. Nitekim bu rivâyette koltuğuna yaslanarak bazı söylemlerde bulunan birtakım karnı tok kişilerin ortaya çıkacağından haber verilerek, onlardan sakınılması gerektiğine dikkat çekilmiştir.

Tercüme faaliyetleri başlamadan önceki döneme ait eserlere bakıldığı zaman edebî, dinî ve ahlâkî eserlerde eski dönem ve şahsiyetlere ait hikmetlere yer verildiği görülür. Böylece toplumsal ve bireysel açıdan faydalı olacağı düşünülen hikmetli söz, özdeyiş ve hadiseler korunarak unutulmaması sağlanmıştır. Aynı zamanda hikmetin işin ehli olmayan kişilere verilmemesi de tavsiye edilmiştir. Örneğin İbn Kuteybe Hz. Îsâ'nın şu kelamını rivâyet eder: *"Domuzların*

[161] Kutluer, a.g.m., s. 506.
[162] Kutluer, a.g.m., s. 506.
[163] Buhari, "Edep",77.
[164] İbn Mâce, "Zühd",15; Tirmizî, "'İlim",19.
[165] Ebû Dâvûd, "Sünnet",6.

boynuna inci takmayın, çünkü onun değerini bilmezler. Hikmeti aramayana vermeyin, zira hikmet inciden de değerli olup bunu istemeyenler domuzdan daha kötüdür"[166]

İslam öncesi hikmet anlayışının Müslümanlar arasında kabul görmesinin bir sebebi de Allah'ın elçisi tarafından müsamaha ile karşılanması idi. Ne zaman bulunduğu ortamda cahiliye şiirine dair bir şey okunsa dikkatle dinlerdi. Hatta sahabeden Hassan bin Sabit'e de bu konuda izin vermişti. İslamın ilk dönemlerinde Müslümanların kendine has hikmet anlayışı oluşmaya başlamıştı. Örneğin sahabeler âyet ve sünnetleri tahlil ederken kimisi onun hikmetine bakar ve verilmek istenen mesaja odaklanır, kimisi ise zahirine önem verirdi. İlerleyen zamanlarda mezhepler arasında da bu anlayış rahatça görülmekteydi. Hanefî, Malikî çizgi hikmet odaklı yorumlar geliştirirken, Şafiî, Hanbelî ekol ise zahirî ve metin merkezli bir anlayış geliştirmişti.

Hülasa, İslamın ilk zamanlarından tercüme faaliyetlerine kadar olan dönemde hikmet kavramı daha çok Kur'ân'da geçen âyetler çerçevesinde yorumlanmakta, ilim ve amelde isâbet , fıkıh, fehim, sünnet gibi daha çok amelî/pratik bir çerçevede anlaşılmaktaydı. Cahiliye dönemi hikmet anlayışına kapılar kapatılmamakta, naslara ve itikada aykırı olmayan hikmet anlayışına müsamaha gösterilmekteydi. Aynı toleransın yeni fethedilen toprakların, hâkim hikmet anlayışına karşı gösterildiği de görülür. Bu tolerans müslümanlara geniş bir kültürel havzanın hikmetinden istifade edip, kendi birikimleri ile sentezleyerek İslam toplumunun ortaya koyacağı medeniyet inşasına büyük katkılar sunmuştur.

b. Tercüme Faaliyetlerinden Sonra

İnsanlık tarihinde üç önemli kültür aktarımı ve etkileşimi gerçekleşmiş, buna bağlı olarak üç büyük tercüme hareketi görülmüştür. Birinci aşama milâttan önce 600'lerde başlayan, 400'lü yıllarda Sumerler, Fenikeliler ve Mısırlılar gibi kültür ve medeniyetlerden Grekçe'ye çevrilerin yapıldığı, böylece özgün bir düşünce ve bilim atmosferinin meydana geldiği dönemdir. Bilim ve felsefe tarihi açısından bakıldığında tıpkı diğer kültür ve düşünce geleneklerinde görüldüğü gibi Grek düşüncesinin de yalnızca Grek aklının ürünü ve "Grek mûcizesi" olmaktan çok kendinden önceki antik düşüncelerin birleşimi olduğu söylenebilir. İkinci aşama VIII-X. yüzyıllar arasında İslâm dünyasında Pehlevîce, Süryânîce ve Grekçe'den Arapça'ya yapılan tercümelerdir. Üçüncüsü, XII. yüzyılda Avrupalılar'ın Arapça kitapları başta Latince ve İbrânîce olmak üzere Batı dillerine aktardıkları dönemdir. Her üç tercüme hareketinde önce kültürler arası etkileşim ortaya çıkmış, ardından şifahî tercüme ve belirli merkezlere talebe gönderilmesiyle süreç devam

[166] İbn Kuteybe, a.g.e., C. II, s. 124.

etmiştir. Nihâyet teknik anlamda metin çevirisi, sistemli ve kurumsal biçimde tercüme faaliyetleri ve özgün düşüncenin geliştirilmesi şeklinde meydana gelmiştir.[167]

İslam düşünce tarihinde tercüme faaliyetlerinin başlamasıyla birlikte hikmet kavramı kimi zaman felsefe yerine,[168] bazen de onunla birlikte kullanılmış ve hikmet ile felsefenin anlam ilişkisi açısından çeşitli görüşler serd edilmiştir. Klasik felsefe eserlerinde felsefe ve hikmet kavramları eş anlamlı olarak kullanılmış[169] olsa bile hikmet terimi daha çok metafizik esaslara istinad eder ve felsefe tasavvurunu yönlendiren temel öğreti manasında kullanılır.[170] Ayrıca hikmetin felsefeden daha kapsamlı, muhteva ve manaca daha derin ve zengin[171] olduğu söylenir. Çünkü hikmet kesin doğru bilgi ve erdemli hareket şeklidir. Her felsefe hikmet sayılabilir ama tersi bir önerme doğru değildir.[172] Hikmet ve felsefeyi eş anlamlı görenler ise hikmetin bir düşünce şekli ve disiplin olarak felsefeye benzerliğini vurgularlar.[173]

Tarihsel süreç bakımından ise ilk yüzyıllarda İslam felsefesi yerine hikmet terimi kullanılmış, 2. meşrutiyetten sonra ise hikmet adlandırması terk edilerek felsefe tabiri kullanılır olmuştur.[174] İslam toplumunun düşünce dünyasını tam yansıtabilmesi için 'İslam felsefesi' yerine 'hikmet' kavramının kullanılmasının gerekli olduğu[175] görüşünü ısrarla savunan bilginler de olmuştur.

Abbasi Halifeleri döneminde başlayan yoğun tercüme faaliyetleri (9-12. yüzyıllar) ile Yunan felsefî eserlerin Arapça'ya çevirisi yapılmış, tercüme esnasında felsefe kelimesine karşılık olarak hikmet terimi kullanılmaya başlanmıştır.[176] Bu tercihin altında o dönem felsefeye karşı zuhur eden muhalefeti azaltmanın ve Yunan uygarlığı kaynaklı bu kelime yerine Kur'ânî bir kavram olan hikmeti seçerek Müslümanların kültürel dokusuna daha uygun ve popüler tabirle "yerli" bir kavram seçme ihtiyacının olduğu söylenebilir.[177] Philo-Sophia (felsefe) ıstılahı hikmet sevgisi[178] olarak tercüme edilmiştir. Bu kavram

[167] Macit, a.g.md., s. 574.
[168] Çetinkaya, a.g.e., s. 32; Hasan Özalp, *İslam Felsefesinin 200'ü*, İstanbul: Otto Yayınları, 2017, s. 25; Keklik, a.g.e., s. 2.
[169] Özalp, a.g.e., s. 25.
[170] İlhan Kutluer, *Yitirilmiş Hikmeti Ararken*, 4. b., İstanbul: İz Yayıncılık, 2017, s. 90.
[171] Emine Öğük, *Maturîdî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*, 2.b., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, s. 153.; Çetinkaya, a.g.e., s. 34.
[172] Çetinkaya, a.g.e., s. 34.
[173] Çetinkaya, a.g.e., s. 33.
[174] Doğuhan Murat Yücel, *Hikmet Felsefe İlişkisi*, https://www.dmy.info/hikmet-nedir-felsefe/(17.07.2019).
[175] Corbın, a.g.e., C. I, s. 9.
[176] Çetinkaya, a.g.e., s. 33.
[177] Çetinkaya, a.g.e., s. 33.
[178] Çetinkaya, a.g.e., s. 32.

zamanla anlam genişlemesine uğramış, İslam felsefî ilimlerinin yanında, tıp, metafizik ve mühendislik mekaniği gibi bilimlerin ismi olarak da kullanılırlık kazanmıştır.

İslam felsefe tarihinde kullanılan kavramların tahlili bile felsefe ile hikmet arasındaki anlamsal ilişkiyi ortaya koyar niteliktedir. Nitekim felsefeye hikmet, filozoflara hikmet sahibi kişi anlamında hakîm'in (حكيم) çoğulu olarak hükema (حكماء), felsefe akademilerine ise Beytu'l-Hikme veya Dâru'l-Hikme denmiştir.

Bir takım Müslüman düşünürler felsefenin, hikmetin kendisi değil, hikmetin sevgisi, hikmetin talep edilmesi veya hikmet arayışı olduğunu belirtmişlerdir. İhvân-ı Safâ akımını temsil eden Müslüman filozoflara göre felsefe, hikmetin sistematik bir şekilde araştırılmasıdır. İbn Miskeveyh'e göre hikmeti arayan, onu elde etmek için gayret edip ona ulaşanlar Allah'ın en büyük ikramına mazhar olmuş kişilerdir. Müslüman filozof Kindî, metafizik sahayı hikmetlerin hikmeti olarak görür, ona göre felsefe ilimlerin ilmi ve sanatların sanatıdır.[179] Farabi hikmeti ilmin en üstünü ile ulvî hakikatleri akletmek[180] olarak tanımlar. Hikmet gerçeklerin bilinmesi suretiyle insan nefsinin kemale doğru ilerlemesi, Yaradan'ın varlığını bilme ve ifrat ile tefrit arasındaki vasat/orta yoldur.[181] İbn-i Sînâ ise hikmeti bir objeyi her yönüyle anlamaya çalışmak ve insan zihninin uzanabileceği nihâî esbabı idrak etmek olarak izah eder. Bundan dolayıdır ki o, Aristo ile Platon'u hükema olarak tarif eder. Optik ilminin babası sayılan İbnu'l Heysem ise hikmeti insanoğlunun kendisine faydalı olacak şeyleri ve doğruları bilmesi olarak tanımlar.

İslam hikmeti, İslâmi düşüncenin mahsûlü olan ilmî, kültürel ve sanatsal birikimin toplamıdır. Hikmet ile felsefenin mâhiyet farkı gösterdiğini izah sadedinde, felsefenin mücerret insan aklından esinlendiği, İslam düşüncesinin çocuğu olan hikmetin ise nebevî ilham etkisinde geliştiği özellikle vurgulanır.

İslâmî olan birçok şeye gerek çalıştıkları sahanın ilmî disiplinleri gerekse kendisine misyon addettikleri bir kısım sorumluluklardan dolayı ilgi duyan ve yoğun araştırmalar silsilesini sürdürerek insan gayretini adeta zorlarcasına bu alanda okumalar yapan şarkiyatçılardan (oryantalist) ikisi Henry Corbin ve Roger Garaudy'dir. Corbin bir felsefe tarihi araştırmacısı, Garaudy ise sonradan Müslüman olan bir şarkiyatçıdır. İkisinin buluştuğu nokta ise İslam düşüncesi ve felsefesinin nübüvvetin etkisinde geliştiğidir.

İslam düşüncesinde hikmet vahiy kaynaklıdır ve en kâmil ifade şeklini Nebilerin tebliğinde bulur. Bu yönüyle hikmet ilk peygamber olan Hz. Âdem ile başlar, nebiler

[179] Çetinkaya, a.g.e., s. 32.
[180] Öğük, a.g.e., s. 153.
[181] Öğük, a.g.e., s. 153.

silsilesi ile devam eder ve tahrif edilmemiş hali ile tüm semavi suhuflarda manaca mündemiç olarak bulunur. İnsanlığın her döneminde Peygamberler gönderildiği, son peygamberin Risâletinin de kıyâmete kadar baki kalacağı göz önüne alındığında insanlığın hiçbir dönemde hikmetten mahrum kalmadığı söylenebilir.

Tasavvufta hikmet kişinin kendisini bilmesi olarak tarif edilir. Kendini bilen Rabbine daha yakın olur ve güzel ahlakı ile O'nun istediği şekilde yaşamaya meyilli olması dolayısıyla yaratanına benzediği[182] iddia edilir. Çünkü adalet, ilim, hikmet ve merhamette en ileri olan kişi Allah'a en yakındır. Ayrıca kâinatı tefekküre ve kevn âlemini yaratanı tanımaya vesile olan hikmet, ebedi hayatın mukaddimesi olan ölüme hazırlıktır.[183]

Hikmet, bir terim olarak daha ziyade İslam düşünce geleneğinin sahip çıktığı ve kullandığı anahtar bir kavramdır. Bu gelenekte hikmet, mevcudat âlemini en yüce bilgi ile anlamak, varlığın öz bilgisine ulaşmak ve onu idrak etmek olarak tanımlanmıştır.[184]

B. PROBLEMATİK YÖNDEN

1. Din Bilimlerinde

Din bilimlerinde hikmet kavramını dinler tarihi, din felsefesi, din psikolojisi, din sosyolojisi ve din eğitiminde olmak üzere beş başlık altında ele alacağız. Her bilim dalının kendi iç dinamikleri içerisinde hikmetin yerinin belirlenmesi, ne tür etkiler oluşturduğu, sağladığı veya sağlaması muhtemel yararlar incelenecektir.

a. Dinler Tarihi

Hikmet kavramının dinler tarihindeki yerini tespit etmeden önce din ve dinler tarihi kavramlarını açmanın önemli olacağı kanaatindeyiz.

Din kavramı üzerinde çeşitli tanımlamalar yapılmış olsa da söz konusu kavram sözlük anlamıyla genel olarak üç maddede özetlenmiştir: "Durum, ceza ve itaat."[185] Burada bahsedilen cezadan kasıt iyi veya kötü karşılıktır. Eski tabir ile mükâfat veya mücazattır. İsfahâni de dine buna yakın mana vererek itaat, ceza, boyun eğmek ve

[182] Çetinkaya, a.g.e., s. 32.
[183] Çetinkaya, a.g.e., s. 33.
[184] Özalp, a.g.e., s. 25.
[185] Günay Tümer, "Din", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. 9, s. 312.

şeriattır[186] der. İbn Manzûr ise yukarıda verilen anlamlara ek olarak hesap, âdet, şe'n ve İslam'ı zikreder.[187]

Istılahta ise akıl sahiplerinin kendi özgür iradelerini kullanarak, peygamberlerin getirdiği vahyi kabul edip ondaki emir ve nehiylere uymak suretiyle dünyada salâha, âhirette ise kurtuluşa sevk eden ilahi kanunlar bütünüdür.[188]

Tarih boyunca semavi veya gayr-ı semavi birçok din olmuştur. Hâlen de hayatiyetini devam ettiren çok sayıda din vardır. Çok sayıda dinin olması aslında ortak bir din tanımını da zorlaştırmaktadır. Çünkü dinlerin yapısal ve yaşamsal etkileri bakımından çok farklı fonksiyonları olabilmektedir. Örneğin Hristiyanlıkta din hayatın küçük bir kısmını kapsayıp daha sembolik düzeyde bir anlam ifade ederken İslam'da din hayatın her alanına emir, yasak ve tavsiyeleri ile müdahale edip onu kuşatır. Bazı dinlerde ise tanrı inancı bulunmamakta, din kişinin iç dünyasındaki yolculuğunu ifade etmektedir. Ayrıca dini konu edinen farklı disiplinler arasında da bariz yorum farklılıkları göze çarpmaktadır. Mesela bir psikolog için din, yaşanılarak öğrenilen bir tecrübe, bir sosyolog için ise sosyal ilişkiler ağını organize eden bir müessesedir. Tüm bunlardan dolayı dinin tanımını yapabilmek için semavi dinlerin müşterek noktalarından hareketle bir din tanımı ortaya konabilir.[189]

Din, müteal/yüce/aşkın ve mukaddes bir zâta kendi özgür ve hür iradesi ile inananlara, sosyal ve bireysel hayatlarını ona göre tanzim etmeyi dikte eden, aynı zamanda tabilerini belirli bir dünya görüşü etrafında organize edip onlara belirli bir yaşam tarzı sunan müessesedir.[190] Dinin bu tanımı en azından dünyanın büyük çoğunluğunun ittiba ettiği semavi dinleri kapsayabilecek bir tanımlamadır.

Dinler Tarihi, tarih ve filoloji metotlarını kullanarak dinleri doğuş ve gelişmelerinden inanç, ibadet, ahlâk vb. konularına kadar tarihî seyir içinde inceleyen bir disiplindir. Karşılaştırmalı incelemeler göz önünde bulundurularak şu şekilde de tarif edilebilir: Dinler tarihi dinlerin diğer dinlerle olan münasebetlerini, benzer, farklı ve ortak yönlerini karşılaştırmalı olarak ele alan bilim dalıdır. Konusunu, yeryüzünde dinin ilk ortaya çıkışından günümüze kadar gerek geçmişte yaşamış, gerekse halen yaşamakta olan bütün dinlerin teşkil ettiği dinler tarihi hak-bâtıl, millî-evrensel ayırımı yapmaksızın

[186] Rağıb, a.g.e., s.393.
[187] İbn Manzûr, a.g.e., C. 13, s. 170.; Tümer, a.g.md., s.312.
[188] Tümer, a.g.md., s.312.
[189] Tuncay İmamoğlu, Din Felsefesi Üzerine Bazı Düşünceler, *Universal Journal of Theology*, Volume III, Issue II, ss.133-143, s. 136.
[190] Süleyman Hayri Bolay, "Felsefe ve Din", *Isparta, S.D.Ü.İ.F.D.*, S. 30 (2013/1), s. 37.; İmamoğlu, a.g.m., s. 137.

bütün dinleri inceler. Dinlerin ve genel olarak dinin tarihî gelişmesi, önemli şahsiyetleri, prensipleri, ibadet, âyin ve ahlâk kuralları, değer ve kurumları, mezhep, tarikat ve grupları bu ilmin konuları arasındadır. Dinler tarihinin gâyesi din müessesesinin ortaya çıkış sebeplerini, tarih içerisinde ve çeşitli topluluklarda aldığı şekilleri, dinî tecrübenin algılanış ve ifade ediliş biçimlerini objektif metotlarla ve herhangi bir değer hükmü koymaksızın açıklamaktır. Dini konu alan ve din bilimleri adı verilen grup içinde yer alan dinler tarihinin aynı grupta bulunan din sosyolojisi, din psikolojisi ve din fenomenolojisiyle yakın ilgisi vardır. Bu disiplinler ayrı ayrı bilim dalları haline gelmeden önce dinler tarihi bütün din bilimlerini ifade etmekteydi.[191]

Dinler tarihi insanlık ile yaşıttır. Bu tarihin içinde muvahhid semavi dinler olduğu gibi, zamanla tevhid inancından uzaklaşmış dinler, monoteist, politeist ve animist birçok din vardır. Bu dinlerin birçoğunda hikmet, bir diğer tabirle felsefî düşünce etkili olmuştur.[192] İlkçağ felsefecilerinden Diogenes Laertius'a göre felsefe ile mücehhez olan sofoslar birçok bilgiye sahip üstünlükte idi. M. Ö. 6. Yüzyılda Thales ile başlatılır Yunan uygarlığında felsefe.

Eski Yunan toplumunda din mefhumu, Mezopotamya ve Mısır'da olduğu kadar kurumsallaşmamıştı. Bunun bir neticesi olarak, din'in felsefe ve filozofların etkisi altında hayatiyetini devam ettirdiği söylenebilir. Filozoflar zamanla dinleri küçümseyip, tanrılara insani sıfatlar atfetmeye başladılar. Bu sürecin doğal bir neticesi olarak da Yunan felsefesi zamanla Tanrı'nın varlığını inkâr eder hâle geldi. Ksanophanes, tanrıları insan zihninin bir ürünü olarak tanımladı. Ona göre insanlar ihtiyaç duydukları, sevdikleri, korktukları veya özlemini çektikleri herşeyi yüceleştirerek bunu tanrı olarak hayallerinde resmettiler. Homeros ve Hesodes ise insanların iç dünyalarında utanç verici veya günah olarak hissettikleri herşeyi tanrılara atfettiğini söylediler. Protagoras ise tanrıların varlığı veya yokluğunu tartışmayı dahi abes gördüğünü, insan ömrünün bunu anlayıp idrak edebilecek uzunlukta olmadığını, meselenin de sırlı ve gizemli olması dolayısıyla düşünme ihtiyacı hissetmediğini söyler.[193] Yukarıda da anlatıldığı üzere Yunan düşünce tarihinde hikmet, genel anlamda bilgi sevgisi olarak algılanmış ve dinler ile sağlıklı bir ilişki kuramamakla birlikte yer yer dinlerin karşısında ve onları inkâr eden bir cephede kendini konumlandırmıştır.

Semavi dinler arasında kadîm bir yeri olan Yahudiliğin felsefe ile ilişkisini İskenderiye Yahudilerinden olan Philon en güzel izah edip inceleyen filozoflardandır. Tevrat'ı Yunan

[191] Günay Tümer, "Din", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. 9, s. 334.
[192] Corbın, a.g.e., C. I, s. 14.
[193] Ali Abdulmu'ti Muhammed, "Tarihsel Açıdan Din-Felsefe İlişkisi", çev. Tamer Yıldırım, Kilis, *7 Aralık Ü.İ.F.D.*, S. 1 (2014/2), s. 188.

filozoflarından Platon'un felsefî görüşleri etkisiyle incelemiş ve Yunan felsefesi ile Tevrat'ın felsefî düşünsel birikimini uzlaştırmaya çalışmıştır. Bunu yaparken de Tevrat'ta bulunan felsefî düşünsel birikimin Yunan felsefesinden daha üstün olduğu savı üzerine bina etmiştir düşüncesini.[194] Yahudi felsefî düşüncesi/hikmet anlayışında Aristotales'in evrenin mimarı olarak tavsif edilen Tanrı inancı yerine, semavi vahyin etkisiyle, yaradan Tanrı fikri etkili olmuştur. Tanrı tüm egemenlik ve hâkimiyetin tek sahibi, herşeye gücü yeten, zaman ve mekânla mukayyed olmayıp, tüm varlığın oluş nedenidir. Bu yönüyle Yahudî hikmet anlayışının, İslam düşüncesindeki hikmet anlayışı ile benzer yönleri dikkat çeker.

Hristiyanlıkta ise felsefe tarafından kendisine yapılan eleştirilere, karşı savunma yapmak için filozoflar ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı ilk dönem Hristiyan hikmetine apoloji yani savunma felsefesi adı verilir. Başlangıçta kendisine yönelen eleştirilere vevap verme amacıyla felsefe yapılsa da, Hristiyan hikmeti zamanla kendi felsefesini oluşturmuş ve dini açıklayan bir felsefe/hikmet düşüncesi doğmuştur. Hristiyanlığın dini inançları ile Yunan felsefesinin kaynaşması sağlanmış ve felsefî düşünce dinin etkisi altına girmiştir. Felsefenin dini öteleyen anlayışına karşı, bu felsefî düşünce ötekileştirilerek reddedilmiş, bunun en olumsuz yansıması ise o dönemde felsefe ile bilim henüz ayrışmadığından bu durum bilimin de dışlanmasını netice vermiştir. Hristiyan hikmet anlayışının ikinci dönemini temsil eden skolastik düşünce böyle şekillenmiştir. O dönem felsefe ve bilimsel düşüncenin merkezlerinden olan İskenderiye Kütüphanesi yakılarak, felsefî çalışmaların Hristiyan inancına zarar verilmesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Aynı sâikle M.S. 6. yüzyılda Yunan Akademisi de kapatılmıştır.

Hristiyan hikmetinin ilk dönemlerinde genel olarak inanç ile dinin çatışmadığı ve uzlaştırılabileceği düşüncesi hâkim olup, dinin bilimin hayatiyetinin devamlılığına imkân tanıdığı düşünülür. Bu felsefî düşüncede gâye kutsal olanı idraka çalışmaktır. Din merkezli bir düşüncedir. Dini akılla temellendirmeye çalışır. İnançlara karşı olan bir takım felsefî fikirlere reaksiyon olarak akıl ve inanç tartışmaları görülür. Tanrı'nın varlığı meselesi tüm semavi dinlerin en temel öğretisi olması dolayısıyla Hristiyan felsefî düşüncesinin de önemli başlık maddelerinden biridir. Kutsal metinler merkezli ve bu metinlerin doğruluklarının savunulduğu bir düşünce hâkimdir.

b. Din Felsefesi

Felsefe kelimesi Grekçe philosophia terkibinin Arapçalaşmış hâlidir. Sophia, bilgelik, philo ise sevgi anlamındadır. Dolayısıyla philosophia terkibi bilgiyi, hikmeti

[194] Muhammed, a.g.m., s. 190.

seven anlamına gelir.[195] İslam düşüncesinde felsefenin karşılığı olarak hikmet kullanılmıştır. Hikmet ise ideal güzelliklere ulaşmak için vasıta olan her türlü bilgi, erdem ve fazileti arama çabasıdır. İbn-i Sîna'ya göre felsefe insanın nesnelere vâkıf olması ve eşyanın hakikatına erme gayretidir. Âyette وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْراً كَثيراً "Kime hikmet verildiyse, ona çokça hayır verilmiştir"[196] buyurularak hikmetin değeri vurgulanmıştır. Burada bahsedilen hikmet kavramına kimileri tefsir, kimileri ise hadis, fıkıh, kelam, felsefe başta olmak üzere birçok anlam vermişlerdir. Bu tanımlardan çıkan ortak mana hikmetin ilmin ve ilimle uğraşmanın içinde mündemic olduğudur.[197]

Felsefe aklı esas alıp eleştirel yöntemi benimseyen, düşünülmesi ve tartışılması muhtemel her türlü seçeneği göz önünde bulunduran sorgulama ameliyesidir. Sistematik bir metot ve hür düşünce ile varlığı sorgulayıp yorumlayarak tümevarım yöntemi ile varlığı anlamlandırmaya çalışır.[198] Felsefe, varlığı anlamlandırma çabasını, onu sorgulayarak ve ön kabullerden bağımsız olarak sorular sorarak yapar. Felsefe ile dinin ortak ilgi alanına giren birçok konu vardır. Varlığın nasıl oluştuğu, neden ve niçin yaratıldığı, sonunun nasıl olacağı, âhiretin varlığı, Tanrının varlığı ve birliği meselesi gibi alanlar müşterek tartışma konularıdır. Bu hususlar göz önüne alındığında İslam düşüncesinin temel kabullerinden olan "Akıl her şeyi bilemez,[199] insan aklî melekeleri ve idrak kapasitesi itibariyle sınırlı bir varlıktır" tezi de bir felsefî çabadır. Aynı zamanda kelam ilminin radarına giren bu hususlar uzun yıllar İslam düşüncesini meşgul etmiştir. Felsefenin mücerred aklı temel alarak sorgulama çabasının din ile barışık olduğu söylenebilir. Din ile felsefenin yaşadığı ilk yol ayrımı bu sorulara cevap verirken temel aldığı referans itibari ile başlar. Felsefe aklı esas alır. Onun için vahiy birincil öneme sahip değildir ve varlığı anlamlandırma çabasına katkı sunup cevaplar üreten muhtelif müesselerden sadece biridir. Din ise aklı yine öncelemekle birlikte, vahyi de ötelemeyen, esasında akıl ve vahyin aynı kaynaktan beslendiği ve ikisinin kaynağının ortak olması dolayısıyla birbiri ile uyum içinde olduğu ve vahyin de birincil kaynaklardan biri olduğu iddiasıdır. Hem din hem de felsefe varlığa külli bir bakış açısıyla yaklaşır, şümullü bir dünya görüşü serdetme çabası güder. Ama bu hakikati ifade etme şekilleri farklılık arz eder. Felsefe, varlık ve onun değeri konusunda bir yargıya varmak için tümevarım yöntemini kullanarak sonuca ulaşmaya çalışır, din ise tümdengelim metodu ile bir

[195] İmamoğlu, a.g.m., s. 134.
[196] el-Bakara, 2/269.
[197] İmamoğlu, a.g.m., s. 134.
[198] Süleyman Hayri Bolay, "Din ve Felsefe", *Akademide Felsefe, Hikmet ve Din Sempozyumu* ed. Bayram Ali Çetinkaya, Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi, 2014, s. 9.
[199] Bolay, a.g.m., s. 10.

Tanrının varlığı yaratması ve ona anlam ve değer kazandırması kabulü/teslimiyeti ile varlığın ve değerin kaynağı sorularına cevap vermeye çalışır.[200]

Din ve felsefe kavramlarına yukarıda kısaca değindikten sonra şimdi de din felsefesi adı verilen ve sonradan özel ve önemli bir ilmî uğraş halini almış olan bilim dalı, konumuza zemin teşkil edecek derecede analiz edilecektir.

Din felsefesi isminden de anlaşılacağı üzere felsefenin metodunu kullanarak dinleri değerlendiren ilmî disiplindir. Felsefenin, aklî ilkeleri esas alarak varlığı sorgulayan bir disiplin olduğu belirtilmişti. Bu sorgulama ve anlama çabasından, insanlık tarihi boyunca varlığı en fazla hissedilen, tarihe damga vuran ve ilk insandan günümüze hayatiyetini devam ettiren din olgusunun nasibini almaması düşünülemez. Tarih boyunca dinler, dinlerin kaynağı ve işlevi, bireysel ve toplumsal ilişkilere etkisi felsefece yoğun bir şekilde tartışılmıştır. Özellikle son yüzyılda modernizmin yol açtığı iki büyük savaşın neticesinde verilen ağır zayiatlar, toplumsal hayatta etkisi iyice hissedilen dinler üzerinde tekrardan düşünülmesi gerektiği tezini güçlendirmiş ve din mefhumu insanlığın gündemine yine güçlü bir şekilde girmiştir. Bu durum din felsefesini popüler bilim dalları arasına sokmuştur.

Din felsefesi belirli bir dini değil, genel olarak dinleri konu edinir. Dinin tabiatı, ehemmiyeti, anlamı, işlevi, bireye ve topluma etkisi ve dinin temel savlarının irdelenmesi esasına dayanır. Bu yönüyle dinleri te'yid veya inkâr eden değil, onları kritize eden bir fonksiyon üstlenir. Din felsefesi, dinler hakkında felsefe yapmak, onları her yönüyle sorgulamak ve tartışmaktır. Herhangi bir dinin bir alt disiplini değildir. Felsefe yöntemlerini kullanarak dini konu edinen bilim dalıdır. Bu yönüyle konusu din, metodu felsefe ve maksadı da dinleri felsefî açıdan değerlendirmektir.[201]

Din felsefesi kavramını felsefe literatürüne kazandıran kişi Hegel olmuştur. Rönesans ve Reform hareketleri ile Avrupa'da kilise gücünü yitirmiş, sanayi devrimi ile birlikte din toplumda etkisini iyice kaybetmiştir. Din hayatın dışına itilmiş, bilim kutsanmış ve dinin bilimin önündeki en büyük engel olduğu kanısı yerleşmiştir. Ama ilerleyen zaman ile dinin toplumda ve bireyde bıraktığı boşluğun salt bilimsel faaliyetler ile doldurulamayacağı acı bir şekilde tecrübe edilmiştir. Kiliseden dizginlerini kurtaran başına buyruk batı uygarlığı dünyaya iki büyük savaş fatura etmiş, faturanın ekstresine milyonlarca insanın canı yansımıştır. Yaşanarak tecrübe edilenler dinin bıraktığı boşluğun bilim ile doldurulamayacağı savını desteklemiştir. Din insanın içsel yolculuğu ve manevi

[200] İmamoğlu, a.g.m., s. 134.
[201] İmamoğlu, a.g.m., s. 136.

bağlanma ihtiyacı iken, bilim ise daha konforlu bir dünya sunmayı vaad etmektedir. İkisinin birbirine engel olmadığı kanısı sosyal hayatta kabul görmüş ve din tekrar insan topluluklarının hayatına girmeye başlamıştır. Bundan ötürü din ile bilimi barıştırma gayretleri görülmüş, bunun bir yansıması olarak da Hegel din felsefesi tabirini kullanmıştır.[202]

Batıda din ile bilim arasında yaşanan ve yukarıda değinilen çatışma İslam düşüncesinde yaşanmamıştır ama din ile felsefe için benzer bir durum söylenemez. Yunan felsefesinin tercümeler aracılığı ile Arapçaya çevrilmesi ve Müslümanlar arasında yaygınlaşmasından sonra bu felsefî düşünceden etkilenen insanlar ve onlar aracılığı ile yayılan bir takım sorular Müslümanlar için çok yeniydi. İbn Ravendi ve Razi gibi bir kısım düşünürlerin din ve peygamberliğe karşı ortaya koydukları eleştirilerin kısa süreli bir şok etkisi yaptığı söylenebilir. İmam Gazzâlî örneğinde olduğu gibi tehâfütü'l-felâsife türünden eserler ile bu felsefî iddialara cevap niteliğinde eserler yazılmıştı. Bunlar da esasında İslam düşüncesine bir dinamizm ve canlılık sağlıyordu.

Tercümeler vasıtası ile Yunan felsefesi ile tanışan İslam düşüncesi bu yeni ilmî disiplini hikmet olarak adlandırdı. İslam düşüncesinin felsefe ile barışık olmasında İbn Rüşd'ün büyük rolü vardır. Ona göre felsefe ile iştigal İslam şeriatınca meşru ve gereklidir. Müslüman filozofların çoğunluğu hikmet ile felsefeyi aynı manada kullanmışlar ve mevcudatı açıklamada felsefe/hikmet ile dinin benzer karakteristik gösterdiğini söylemişlerdir.[203]

Din felsefesi hakkında araştırma yapan bilim adamları arasında hikmet ile felsefenin birbiri yerine kullanılabileceği genel kabulünün aksine, buna karşıt görüşte olanlar da vardır. Onlara göre felsefenin İslam düşüncesine hikmet adıyla girmesinin belli bazı sebepleri vardı. Bunlardan biri, Aristo felsefesinde fizik ile metafizik arasındaki algısal ilişkiydi. Bu ilişki felsefenin, Kur'ânî bir tabir olan hikmet ile aynı sınıflandırmaya tabi tutulmasına sebep oluyordu. Bir diğer sebep ise tercümeler esnasında felsefenin "bilgelik sevgisi" anlamına İslam düşüncesinde en yakın terim olarak "hikmet" kavramını görmeleriydi. Bunun bir nevi tercüme kazası olduğu iddiasında bulunurlar. Tüm bu tartışmalar aslında din felsefesi ile hikmet arasında derin bir tarihi irtibat olduğunun kanıtlarıdır.

Din felsefesinin ilgi alanına giren önemli konulardan biri evren'in bir yaratıcısının olup olmadığı tartışmasıdır. Bu konuda tarihi çok eskilere dayanan uzun tartışmalar

[202] İmamoğlu, a.g.m., s. 138.
[203] Ö. Faruk Altıparmak, "Hikmet ve Felsefe İlişkisi", *Şanlıurfa, H.R.Ü.İ.F.D.,* S. 5 (2003), s. 109.

yaşanmıştır. İslam bilimleri içerisinde din felsefesi ile müşterek konuları tartışıp bunlara cevaplar üretmeye çalışan kelam ilmi bu konuda gâye ve hikmet delilini ortaya koyar. Gâye ve hikmet delili kâinattaki muhteşem düzenin, ahenkli uyumun, mekanik insicâmın kendi kendine olamayacağını ifade eder. Evrende herşey bir gâyeye ma'tuf yaratılmıştır. Hiçbir nesne başıboş ve abes surette hareket etmeyip bir ölçü ve nizâm içindedir. Nitekim Kur'ân'da birçok âyette insanın, kâinatın ve mahlukâtın boşuna yaratılmadığı,[204] bir gâye için yaratıldığı[205] vurgulanır.

Gâye ve hikmet delili Yunan felsefesinde de önemli bir yere sahiptir. Aristo, Eflâtun ve Yeni Eflâtuncu filozoflar bu hususu değişik yönleri ile tartışmışlardır. Örneğin Eflâtun, evrenin yaratılışındaki gâyenin Allah'ın cömertliği olduğunu söyler. Aristo ise konuya sebep ile sonuç arasındaki ilişkiyi irdeleme hususunda illiyet ilkesi bağlamında yaklaşır. Ona göre olayları açıklamak için sorulması gereken "niçin" sorusunun fail, madde, biçim ve gâye açısından cevaplandırılması gerekir.[206] İslam düşüncesinde Allah'ın varlığının delilleri arasında sıralanan hikmet/inâyet/gâye delili[207] Grek felsefesinde de kullanılmış, dolayısıyla Din felsefesi için de önemli bir malzeme teşkil etmektedir.

c. Din Psikolojisi

Psikoloji, insanın duygu, düşünce, idrak, hayal ve davranışsal faaliyetlerini sistematik bir disiplin dâhilinde izah etmeye çalışan teorik çalışmalardır.[208]

Din psikolojisi ise kişinin ruh dünyasında meydana gelen ve etkileri itibariyle dışa yansıyan dinî yaşantısını ve davranışsal değişimlerini inceleyen ilmî disiplindir. İnsanın yüce ve ilâhi bir varlığa inanmasının ve ona itaat etmesinin ruh dünyasında yaptığı tesiri, bu tesirin dini yaşantısında meydana getirdiği etkileri etraflıca inceler. Her türlü dinî inanç, ritüel ve kurallar ve bunların kişide meydana getirdiği değişim ve gelişmeler din psikolojisinin araştırma sahasına girer. Zira bu ilmî disiplin kişinin neye, nasıl inandığını ve din müntesiplerinin sadece dini ritüellerini nasıl gerçekleştirdiklerini değil, aynı zamanda onu niçin ve nasıl yaptığını bilmeyi de hedefler. Bundan dolayı din psikolojisi

[204] el-Mu'minûn, 23/115; es-Sâd, 38/27; ed-Duhân, 44/38-39; el-Âl-i İmrân, 3/191.
[205] el-Mülk, 67/2; el-Hucurât, 49/13; ez-Zâriyât, 51/56; el-İbrâhîm, 14/32-34; en-Nahl 16/5-18; el-Câsiye 45/12-13.
[206] İlhan Kutluer, "Gaiyyet", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000, C. 13, s. 292.
[207] Bekir Topaloğlu, "Allah", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1989, C. 2, s. 474.
[208] İlhan Kutluer, "İlmü'n-nefs", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000, C. 22, s. 148.

kişinin dinî hayatını kendi sistematik anlayışı çerçevesinde anlamaya ve izah etmeye çalışır.[209]

Din psikolojisinde hikmet kavramının yerini tespit ederken, söz konusu kavramın geniş anlam yelpazesinden yararlanacağız. Hikmet kavramı, ıstilâhi tanımı yapılırken değinildiği üzere birçok anlama gelmektedir. Bunlardan din psikolojisi bilimi ile ilişkili olup, ilgi alanına giren bazılarını ele alacağız.

Hikmet, kişiyi iyiliğe yönlendirip, çirkin şeylerden nehiy eden her türlü söz ve fiil için kullanılır. Ferdi iyiliğe sevk eden, onu iyi şeyler yapmaya, kendisi ve toplumu için faydalı bir birey olmaya iten her türlü itkisel kuvvet din psikolojisi için bir değer ifade eder. Nitekim klinik psikoloji alanında yapılan bilimsel çalışmalar, kişinin iyi ve faydalı işler yapmasının ruhsal duygu durumu üzerindeki olumlu etkisi kanıtlanmıştır.[210] Dinin en temel ahlaki esaslarından olan erdemli davranış, iyilik yapmak ve kötülüklerden kaçınmak öğretisinin, "hikmet" bağlamında din psıkolojisi açısından değerli bir saha çalışması alanı olduğu aşikârdır.

Hikmetin bir diğer esası varlıkları tanımak ve hayırlı işleri yapmaktır.[211] Kendisinin ve içinde bulunduğu varlık âleminin farkında olan, gözlemleme yeteneği gelişmiş, sebep sonuç ilişkisi kurmayı başaran ve bunların neticesinde teorik bilgiyi pratiğe dönüştürüp olumlu sonuçlar elde eden ve başarıyı yakalayan bir birey, psikolojik açıdan ruhsal gelişimini tamamlamada ilerleme kaydetmiştir. Bu da din psikolijisi için bir değer ifade eder.

Hikmet kavramının bir anlamı da Allah'a itaat etmek, dini anlayıp onunla amel etmektir.[212] Tüm dinlerde aşkın ve müteal olan yüce bir güce inanıp ona itaat etmek ve teslim olma öğretisi vardır. Bu bir tanrı da olabilir, arkasında ilahi bir güç olduğuna inanılan herhangi bir nesne de olabilir. Bu aşkın güce olan inanç, teslimiyet ve duanın insan psikolojisi üzerindeki etkileri din psikolojisi için önem arz eden bir diğer önemli husustur. Nitekim dua eden kişi, kendisini işiten, herşeye gücü yeten, kalbinden geçen her türlü isteği bilen ve bu isteğini yerine getirmeye kâdir, acziyetine ve fakirliğine yardım edecek yüce bir zatın olduğuna inanır ki, o da Allah'tır.

Allah'a itaat etme bağlamında, dini inanç ve ibadetlerin kişinin psikolojik sorunları ile yüzleşip onları yenmesinde etkisi yüksektir. Glock, dini inanış ve yaşamın, ruhî itmi'nan, stres ve kaygıdan uzaklaşma ve bireyin kendisini iyi hissetmesine psikolojik

[209] Kerim Yavuz, "Din", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000, C. 9, s. 341.
[210] Bknz. Ferhat Kardaş, İlhan Yalçın, "Ruh Sağlığı Alanında Güncel Bir Kavram", *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar-Current Approaches in Psychiatry*, S. 10/1 (2018), ss. 1-18.
[211] Râğıb, a.g.e., s. 301.
[212] Zebîdî, a.g.e., c. XXXI, s. 513.

açıdan önemli etkilerinin olduğunu söyler. Din psikolojisi sahasında yapılan çalışmalar, ahlaklı, ümitli, kendisi ve çevresi ile barışık fertlerin kişilik inşasında dinin önemli katkısı olduğunu gösterir.[213] Tüm bu sayılanlar hikmetin kavramsal sahasının insan psikolojisi ve dolayısıyla din psikolojisi için ifade ettiği değer hususunda tespit edebildiğimiz bazı bulgulardır.

d. Din Sosyolojisi

Sosyoloji kelimesi Latince socius ve logos kelimelerinin terkibiyle oluşmuştur. Socius toplumu, logos ise bilgiyi ifade eder. Dolayısıyla söz konusu kelime sözlük anlamı olarak toplum bilim anlamını bildirir.

Din sosyolojisi ise dinin toplumdaki rolünü, insanlık tarihi içerisindeki yerini ve dini hayatı şekillendiren etkenleri inceler.[214] Sosyoloji kavram olarak Batı düşüncesi kaynaklıdır. Batıda ilk sosyologların August Comte ve De Saint-Simon olduğu kabul edilir. İslam düşüncesinde ise İbn Haldun'un, Mukaddimesi ile Comte'dan yüzyıllarca evvel bu ilmî disiplinin temellerini attığı iddia edilir.

Batı düşüncesinin ürünü olan sosyoloji bir bilim olarak oluştuğu vasatın etkisi ile neşet etmiştir. Bu vasat ise vahyi dikkate almayan, dinlere indirgemeci bir bakış açısıyla bakan, nübüvveti bir müessese olarak görmeyen veya sorunlu bir bakış açısı ile onu tanımlayan bir tarz-ı nazara sahiptir. Bu nedenle İslam düşüncesine göre bu bakış açısı nâkıstır ve toplumsal olaylara açıklama getirirken ona bütüncül bakamaz.

Din sosyolojisinin bir bilim dalı olarak hikmet ile ilişkisini ele alırken, hikmetin "ilimde ve amelde isâbet etme" anlamı üzerinde durmak gerekir. Çünkü bireysel ve toplumsal olaylar hakkında analizler yapıp bunlardan belirli sonuçlar elde etmeye çalışırken bu sonuçların isâbet li olması önem arz eder. Batı merkezli düşüncede Tanrıdan bağımsız işleyişini devam ettiren bir evren anlayışı vardır. İslam düşüncesinde ise Allah için hikmet kavramı kullanıldığında, kâinatı bir bütün olarak idare eden, şuunâta ve ondaki tüm işleyişe teferruatına kadar nüfûz eden sonsuz kudret sahibi bir zâttan bahsedilir. Bir yaprak bile onun izni ve iradesi dışında hareket etmezken[215] bireysel ve toplumsal olaylar ve bunların gelişimi ile ilerleyişi onun ilmi dışında olamaz. Kâinattaki mükemmel düzen de bunun ispatıdır. Dolayısıyla sosyal hadiseleri açıklarken ilahi vahyi

[213] Mustafa Koç, "Ergenlik Döneminde Dua ve İbadet Algılarının Ruh Sağlığına Etkileri Üzerine Bir Alan Araştırması", *Sakarya, S.Ü.İ.F.D.*, C. VI, S. 10 (2004), s. 116-118.
[214] Grace Davıe, "Din Sosyolojisi", çev. Halil Aydınalp, *İstanbul, M.Ü.İ.F.D.*, S. 28 (2005/1), s. 217.
[215] el-En'âm, 6/59.

dikkate almamak sağlıklı bir bakış açısı değildir. Hikmet kavramı insan için kullanıldığında ise evreni ve içerisindeki her türlü ictimâi hadiseyi yorumlayıp, eşyanın hakikatini çözme gayreti gösterirken isâbet le hüküm vermeyi ifade eder. Bu hüküm ise aklî melekeleri ile irade ve kudreti mahdud bir varlığın her zaman en doğruya ulaşmasını mümkün kılamaz. İslam düşüncesinin bu noktada Batı düşüncesinden ayrıldığı husus, insanın ilahi kudret karşısındaki acziyetini fark edip bunu ifade etmesidir. Bu kabul kâinatı doğru okuyabilmek için önemli bir adımdır.

Son dönem İslam düşünürleri[216] arasında "İlm-i Hikmet-i İctimaiyye" olarak da isimlendirilen sosyoloji ilim dalının, Kur'ânî bir ıstılah olan "Hikmet" çerçevesinde ferdî ve ictimâi hadiseleri analiz etmesinin daha isâbet li ve eşyanın tabiatına uygun olacağı kanaatindeyiz.

e. Din Eğitimi

Din eğitimi İslam'ın ilk yıllarından itibaren Müslümanların önem verdiği konuların başında gelmiştir. İlk inen âyetin "Oku!"[217] emri ile hem ilmi teşvik etmesi hem de kevnî âlemi anlama çabasını hedef göstermesi din eğitimine gösterilen hassasiyeti ziyadeleştirmiştir. İlk dönemlerde Allah'ın elçisi nezaretinde suffe meclisleri ile kurumsallaşma yolunda ilerlemeye başlayan islâmi eğitim müessesesi ilerleyen asırlarda epeyce mesafe kat etmiş, nihâyet Nizâmülmülk'ün tesis ettiği Nizâmiye Medreseleri ile İslam tarihine damgasını vuran büyük âlimlerin yetiştiği ve önemli ilmî gelişmelerin kat edildiği büyük bir eğitim hamlesi yaşanmıştır.

İslam tarihinde din eğitiminde çeşitli yöntemler denenmiş, yaşanan tecrübeler ve edinilen bilgiler, Kur'ân ve sünnetten çıkarılan dersler eşliğinde harmanlanmış ve Müslümanlara has bir din eğitimi modeli gelişmiştir. Vahiyden esinlenen ve akıl ile naklin birlikteliği ile elde edilen bu eğitim modeli, her ne kadar zaman zaman sekteye uğrasa ve hususen geç dönem İslam tarihinde yozlaşmaya yüz tutsa da, yine kendine özgünlüğü, ortaya koyduğu başarı ve gerek fen gerek din sahasında yetişen âlimler bu modelin başarısını gözler önüne seren birer nişanedir.

Hikmet kavramının geniş anlam dünyasından bazıları, insanı kötülüklerden alıkoyup iyiliklere yönlendiren herşey, ilim ve akıl, herşeyi yerli yerinde yapmaktır.

---

[216] Bknz. Bedii Nuri, "Hikmet-i İctimâiyye", *Ulûm-u İktisâdiyye ve İctimâiyye Mecmuası*, C. II, S. 5 (1325), ss.81-108.
[217] el-Alak, 96/1.

Hikmet kavramı bu anlamları ile din eğitiminde önemli bir fonksiyona sahiptir. Genel olarak eğitim kavramı, özelde ise din eğitiminin varlık sebebi insanlığı kötü olan bireysel ve toplumsal her tür olgudan uzaklaştırıp, iyi olana sevk etmektir. Hikmet bu noktada önem arz eder çünkü kötülüğe sebep olan her türlü eğitim ve ilim İslam düşüncesinde gayr-ı makbuldür. Bir ilmi önemli kılan yol açtığı olumlu ve iyi sonuçlar olacaktır, nitekim atom bombasını imal edip neticesinde binlerce masumun hayatına mal olan bir bilim, kullanımdan kaynaklı neticeleri itibari ile her zaman tartışmaya açık olmuştur. Hikmet ise eğitimin gerek bireyin ferdî hayatına gerekse ictimâi hayata sunacağı hayırlı ve güzel neticelerine ulaşmayı hedef olarak görür. İslam eğitim sisteminin tarih boyunca büyük insan topluluklarına ve geniş kıtalara sunduğu her türlü hayırlı ve ilahi rıza gözetilerek yapılan hizmetleri hikmet ile mezc olmuş bir modelin somut neticeleridir.

Hikmet olgusunun varlığı ilim ve akıl ile mümkündür. Aklı esas almayan, düşünülmeden, tefekkür ve tedebbür süzgecinden geçmeden yapılan eylem ve söylenen sözler hikmetten uzaktır. Aynı şekilde aklı kullanmayı öğretmeyen, ezberciliğe sevk eden bir eğitim modeli de başarısızlığa mahkûmdur ki, bugün Müslümanların içinde bulunduğu sıkıntıların bir sebebi de budur. Kur'ân-ı Kerim'de "O, aklını kullanmayanları pislik içinde bırakır"[218] buyurularak aklın insanlık için önemi vurgulanmıştır. Din eğitiminde akıl ve ilmin büyük önemi vardır. Aksi durum, belirli zümre ve şahısların ilmî tahakküm kurarak kitleleri keyfî yönlendirmelerini netice verebilmektedir. Hikmet kavramının bu noktada aklın ve ilmin teşvik edilmesinde, iyi ile doğruyu ayırt edebilecek bir ilmî olgunluğun kazanılmasında kilit bir rolü vardır.

Hikmetin bir önemli anlamı da herşeyi yerli yerince yapmaktır ki, biz bunu vasat yol olarak tarif ediyoruz. Vasat yol, her türlü ifrat ve tefritin aşırılığından bireyleri ve kitleleri koruyan bir sigorta mesabesindedir. Müslümanların günümüzde yaşadığı sıkıntıların önemli bir kısmının din eğitiminde bu vasat çizginin tam olarak anlatılamamış olmasının etkisinin büyük olduğunu düşünmekteyiz. Nitekim her türlü aşırılık, ifsad ve terör hareketleri vasat çizgiyi terk eden kişi veya gruplarca yapılmakta, bu durum da Müslümanların radikalizm ile özdeşleştirilmek suretiyle dünya kamuoyunda haksız yere mahkûm edilmelerine yol açmaktadır. Bundan ötürü din eğitiminde önemli ve kilit bir rol oynayan ve yüzyıllar boyunca Müslümanlarca büyük ölçüde tutturulan, hikmet ile formülize edebileceğimiz vasat ve mu'tedil çizginin eğitim sistemimizde tekrar hâkim

[218] el-Yûnus, 10/100.

kılınmak suretiyle Müslümanlar üzerinde kurulan ilmî ve siyasi kısır döngünün kırılması gereğini önemli görmekteyiz.

2. Temel İslam Bilimlerinde

İslam bilimlerinde hikmet kavramını sırasıyla tefsir, hadis, fıkıh, kelam ve tasavvuf alanında olmak üzere beş başlık altında inceleyeceğiz. Bu bilim dalları arasında "tefsirde hikmetin yerini" araştırmamızın konusu olması dolayısıyla daha detaylı ele alacağız.

a.Tefsir

Kur'ân'da hikmet kavramı حكمة ve الحكمة şeklinde 21 âyette geçmektedir. Bunlardan 7 tanesi Mekkî,[219] 14 tanesi ise Medenîdir.[220] Hikmet kelimesi Arapça h-k-m (حَكَمَ) kökünden müştak'tır. Bu fiil "Bir şeyi ıslah amaçlı men etmek, sakındırmak, zabt etmek, alıkoymak, tutmak" gibi mânalara gelir. Tefsirlerde bu kökten türeyen kelimelerin geçtiği âyetlerde müfessirler birçok yorum yapmış, kavramı geniş bir çerçevede te'vile tâbi tutmuşlardır. Bunlar arasında, "Varlığın hakikatini bilmek ve onun ile amel etmek, ilmî, aklî kuvvelerin bütünü, ilim ve amelde hak üzere isâbet etmek, Allah'a itaat, dini anlayıp onunla amel etmek, haşyet, vera', takva, söz ve fiilde isâbet , Allah'ın sanatını tefekkür, hüküm, ilim ve fıkıh, eşyanın mâhiyet ve hakikatlerinin insanın aklî ve idrak kapasitesi oranında bilinmesi, Kur'ân, İncil ve Tevrat, ef'âl ile akvâli ve bu ikisinin gereklerini itkân ile yerine getirmek" gibi birçok manaya hamletmişlerdir.

Tefsir sahasında hikmet ile ilgili âyetler yorumlanırken bazı âyetler sathî bazılarıysa detaylıca incelenmek suretiyle hikmetin izahına geniş yer verilmiştir. Bu bölümde tefsir literatüründe öne çıkan kadîm eserler arasından, rivâyet ve dirâyet tefsirleri ağırlıklı olmak üzere, bir kısmı ele alınarak müfessirleri hakkında kısaca malumat verilecek, bu tefsirlerde hikmet kavramına atfedilen anlamlar ilgili âyetler bağlamında incelenecektir.

1.Mukâtil bin Süleyman, el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Azîm (ö. 150/767): Belh'te h. 80 yılında dünyaya gelen ve Tefsîrü'l-Kebîr adlı eseriyle Kur'ân'ı baştan sona tefsir eden ilk kişi olarak bilinen Mukatil bin Süleymân, konulu tefsiri olarak vasıflandırılabilecek "el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Azîm" isimli eserinde hikmet

[219] el-Hûd, 11/1; en-Nahl; 16/125; el-İsrâ, 17/39; Lokman, 31/12; Sâd, 38/20; Zuhruf, 43/63; Kamer, 54/5.
[220] el-Bakara, 2/129,231,251,269; el-Âli İmrân, 3/48,51,81,164; en-Nisâ, 4/54,113; el-Mâide, 5/110; el-Ahzâb, 33/34; el-Cumâ, 62/2.

kavramını beş vecih üzere tasnif eder[221],

Birinci vecih: Mev'izeler yani öğütlerdir. Buna örnek olarak şu âyetleri getirir: "وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللهِ عَلَيْكُمْ وَمَا اَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ يَعِظُكُمْ"[222] Bu âyette hikmet ile kastedilenin, helal, haram, emir ve nehiy şeklindeki öğütleri barındıran Kur'ân ve ondaki mev'izeler olduğunu söyler. Hikmetin mev'ize manasına gelen âyetlerine verdiği diğer bir örnek ise "يُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ"[223] ile "وَاَنْزَلَ اللهُ عَلَيْكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ"[224] âyetleridir. Burada geçen hikmet kelimelerinin de yine helal-haram emir ve öğütlerini ihtiva eden Kur'ân olduğuna dikkat çeker.

İkinci vecih: Fehm (anlayış, idrak) ve ilim'dir. Hikmetin fehm ve ilim manasında kullanılışına şu örnekleri verir: "وَاٰتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا"[225], "اُولٰٓئِكَ الَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ"[226], "وَكُلاً اٰتَيْنَا حُكْماً وَعِلْماً"[227], "وَلَقَدْ اٰتَيْنَا لُقْمٰنَ الْحِكْمَةَ"[228] Bu âyetlerde kendisine hikmet verildiği ifade edilen Yahya (a.s.), Davûd (a.s.), Süleyman (a.s.) ve Lokman'ın ilmî rüştleri ile anlayıştaki keskinlikleri dikkat çekicidir. Nitekim Davûd ve Süleyman peygamberlerin bir ekin tarlası hakkında düşülen ihtilaf hususunda hüküm verdiklerini anlatıp, hükümlerindeki isâbet in anlayışlarındaki derinlik ile olan irtibatı âyetin akışından anlaşılmaktadır.

Üçüncü vecih: Nübüvvet manasındadır. Hikmet kavramının Kur'ân'da peygamberlik anlamında kullanımına örnek olarak verdiği âyetler şunlardır: وَاٰتٰيهُ اللهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ[229] Davud (a.s.), Câlût'u öldürünce kendisine mülk ve hikmet verildiği belirtilerek nübüvvetine işaret edilir. Diğer bir âyet ise İbrahim (a.s.) ailesine kitap ile birlikte hikmetin verildiğini ifade eden "فَقَدْ اٰتَيْنَٓا اٰلَ اِبْرٰهِيمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ"[230] âyetidir. İbrahim (a.s.) ve ailesinden gelen peygamberler silsilesi, hikmet kavramına Mukâtil'in verdiği nübüvvet manasının isâbet ini ortaya koyması açısından önemlidir.

Dördüncü vecih: Kur'ân'ın tefsiridir. Kur'ân ilmine taalluk eden bilginin yüceliğini vurgulama sadedinde وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ اُوْتِيَ خَيْراً كَثِيراً[231] âyetini örnek verir. Nitekim söz konusu âyette kendisine hikmet verilen kişiye çokça hayır verildiği ifade edilir. Mukâtil

[221] Mukâtil bin Süleyman, *el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l Kur'âni'l Azîm*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, 2.b., Riyâd: Mektebetu'r-Ruşd, 1432, s. 87-88.
[222] el-Bakara, 2/231;"Allah'ın üzerinizdeki nimetini, size öğüt vermek için indirdiği Kitab'ı ve hikmeti hatırlayın."
[223] el-Bakara, 2/151; "Size Kitap ve hikmeti öğretir."
[224] en-Nisâ, 4/113; "Allah sana Kitabı ve hikmeti indirdi."
[225] el-Meryem, 19/12; "O henüz çocuk iken ona hüküm verdik."
[226] el-En'âm, 6/89; "Onlar, kendilerine hüküm ve kitap verdiğimiz kişilerdir."
[227] el-Enbiya, 21/79; "Her birine hüküm ve ilim vermiştik."
[228] el-Lokman, 31/12; "Andolsun biz Lokman'a hikmet verdik."
[229] el-Bakara, 2/251; "Allah, ona (Davud'a) mülk (hükümdarlık) ve hikmet verdi."
[230] en-Nisa, 4/54; "Şüphesiz biz, İbrahim ailesine de kitap ve hikmet vermişizdir."
[231] el-Bakara, 2/269; "Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayır verilmiş demektir."

bu hayrı Kur'ân'ı hakkıyla anlama ve tefsirini bilmeye hamleder.

Beşinci vecih: Mukâtil, hikmet'in anlamlarından birinin de Kur'ân'ın kendisi olduğunu söyler. Misal olarak ise şu âyeti verir: [232]اُدْعُ اِلٰى سَبيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ Rabbinin yoluna, yani Allah'ın emir ve yasaklarının yekûnu olan İslâm'a Kur'ân ile onun öngördüğü şekilde ve onu vasıta kılarak davet et. O hem bir davet kitabı, hem de insanlığı hidâyet ve sırat-ı müstakime ileten klavuzdur.

2. İbn Cerîr et-Taberî, Câmi'u'l-Beyân ʿan Teʾvîli Âyi'l-Ḳurʾân (ö. 310/923): Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, müfessir, tarihçi, muhaddis ve aynı zamanda fakihtir. Câmi'u'l-Beyân isimli meşhur tefsiriyle bilinir. Taberinin günümüze eksiksiz olarak gelen iki eserinden biridir. Öteki ise "Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk"tür. Taberi rivâyet tefsirinin kapsamlı ilk örneğini veren kişidir. Tefsirinde ele aldığı âyet ile ilgili rivâyetleri sıkı bir tetkike tabi tutmadan vererek, gelecek nesillere geniş kapsamlı bir tefsir literatürü sunmayı hedefler. Ona göre gelecek nesiller bu rivâyetler manzumesi içerisinde gerekli çalışmaları yaparak ayıklamalarda bulunabilir. Ama kaybolması muhtemel her bir bilgi yitirilecek bir hazinedir ve korunması gerekmektedir. Bu düşünce tefsirinin geniş hacimli olmasını sağlamış, aynı zamanda kendinden sonra gelecek müfessirlere emek isteyen ciddi malzemeler miras bırakmıştır.

Taberî, tefsirinde hikmet kavramına Bakara sûresinde geçen رَبَّنَا وَابْعَثْ فيهِمْ رَسُولاً مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ[233] âyeti bağlamında genel olarak iki mananın verildiğini söyler ve bunları sıraladıktan sonra kendi görüşünü serd eder. Bahsettiği iki görüş şöyledir:

a) Sünnet: Allah'ın, peygamberine kitap ile birlikte verdiği hikmetin muhtemel anlamlarından birincisi sünnettir. Çünkü eğer hikmet ile kastedilen kitabın kendisi olsaydı, mükerrer iki kelime birbirini takip etmiş olurdu. Hikmetin sünnet anlamı bu yönüyle âyetin akışına da uygundur. [234]وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللهِ عَلَيْكُمْ وَمَا اَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ âyetinde geçen hikmet kelimesini tefsir ederken de aynı şekilde Peygamberin sünen'ine işaret edildiğini söyler.[235]

[232] en-Nahl, 16/125; "(Ey Muhammed!) Rabbinin yoluna, hikmetle çağır."
[233] el-Bakara, 2/129; "Rabbimiz! İçlerinden onlara bir peygamber gönder; onlara âyetlerini okusun, kitabı ve hikmeti öğretsin."
[234] el-Bakara, 2/231; "Allah'ın üzerinizdeki nimetini ve indirdiği Kitab'ı ve hikmeti hatırlayın."
[235] İbn Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân ʿan Teʾvîli Âyi'l-Ḳurʾân*, I-VII, thk. Beşşar Avvad Ma'rûf, İsam Fâris el-Harestânî, 1.b., Müessesetu'r-Risâle, Beyrût: 1994, C. II, s. 390-391.

b) Dini bilgi ve fıkh: Vahiy ilahi kaynaklı olması hasebi ile onun en iyi anlaşılması da yine ilahi yardım ve te'yid ile olacaktır. Nitekim beşer, fikirlerinde ne kadar isâbet li olursa olsun gaybî hususlarda ilahi te'yide muhtaçtır. Gaybî bilgi bilimsel bilgi gibi deneysel tecrübe ve gözlemlere dayanmaz, bu da vahyin kaynağına müracaatı zorunlu kılar. İşte bu noktada ilahi vahyin anlaşılmasında idrak ve anlayış derinliği verilen kişi hikmete mazhar olmuş, görüş ve fikirlerinde isâbet etmiş demektir. Bu yönüyle Allah'ın, Resûlü vasıtası ile beşere kitap ile birlikte bunun izahı ve beyanı sadedinde dini bilgiyi öğretmesi ve kavratması âyette kastedilen "Onlara hikmeti öğreten peygamber" modelinin tefsiridir.

Taberî, Kur'ân'da geçen hikmet kavramına yüklenen anlamlar manzûmesi hakkında kendi fikrince doğru olan görüşleri ise şöylece sıralar:

a) Allah'ın vaz'ettiği ahkâmın bilinmesi ve bunun ilmi: Bu ilmin, Resûl'un beyânı olmadan anlaşılması ve bilinmesinin mümkün olmadığını vurgular. Bu noktada kelimenin etimolojik analizini de yaparak hikmet kelimesinin الحُكْم masdarından me'hûz olduğu yönündeki kanaatini beyan eder ve bu kanaatine örnek olarak القعدة ve الجِلْسة kelimelerinin الجلوس ve القعود masdarları ile olan ilişkisini verir.

b) İsabet: Hikmet'e verdiği bir diğer mana ise fiil ve sözdeki isâbet tir. إنّ فلاناً لحكيم بيّنُ الحكمة kavlinde olduğu gibi filan kişi hakîm'dir, açık bir hikmet sahibidir denildiğinde o kişinin söz ve fiillerindeki isâbet e dikkat çekilir. وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ اُوْتِيَ خَيْراً كَثيراً[236] âyetinin izahında sözlerinde ve amelinde kendisine isâbet etme yeteneği verilen kişinin çokça hayırlara mazhar olduğunu ifade eder.[237]

c) Nübüvvet: Taberî Kur'ân'da Câlût'u öldürdükten sonra kendisine mülk ve hikmet verildiği[238] ifade buyurulan Dâvud'a (a.s.) hükümdarlık ile birlikte nübüvvet verildiğini söyler ve hikmet'in buradaki manasının peygamberlik olduğuna dikkat çeker.

d) Vahiy:Âl-i İmrân Sûresi'nde geçen, Hz. Meryem'in Hz. İsa ile müjdelendiğinde kendisine oğlu hakkında beyan edilen وَيُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرٰيةَ وَالْاِنْجيلَ[239] âyetinde geçen kitabı Taberî, yazı olarak, hikmeti ise Hz. İsa'ya kitabın dışında 'vahyedilen' sünnet

[236] el-Bakara, 2/269; "Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayır verilmiştir."
[237] Taberî, a.g.e., C. II, s. 163.
[238] el-Bakara, 2/251; "Dâvud da Câlût'u öldürdü. Allah ona (Davud'a) hükümdarlık ve hikmet verdi"
[239] el-Âl-i İmrân, 3/48; "Ve Allah ona kitabı, hikmeti, Tevrat ve İncil'i öğretecek."

olarak tevil eder.[240]

3. Begavî, Meʿâlimü't-Tenzîl (ö. 516/1122): Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Beğavî ismiyle meşhur müfessir, muhaddis ve Şâfiî fakihidir. Doğduğu yer olan Horasanın Bağşûr kasabasına nisbetle Beğavî denmiştir. İlmî anlayış olarak selef ulemasının izinden giden Beğavî tefsir alanında olduğu kadar hadis alanında da otorite sayılmaktadır. Muhaddis oluşunun etkisi tefsirine de yansımıştır. Ünlü tefsiri Meʿâlimü't-Tenzîl'de kendisinden önce yazılan bazı eserlerdeki zayıf veya uydurma hadisleri tenkid etmiştir. Tefsirinde hadislerden, sahabe ve tabiin kavillerinden bolca istifade etmiştir. Meʿâlim hakkında, önceki tefsirlerdeki görüşlerin cem edildiği ve müfessirin görüşlerinin bu rivâyetlerin gölgesinde kaldığı söylenebilir.

Beğavi Meʿâlimü't-Tenzîl'de رَبَّنَا وَابْعَثْ فيهِمْ رَسُولاً مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ[241] âyetinde geçen hikmet kavramının tefsirini yaparken sahabe ve selef ulemasının görüşlerine yer verir. Bu görüşlere geçmeden önce söz konusu kavrama verdiği genel manaları şöyle sıralayabiliriz: "Kur'ân'ı anlamak, Kur'ân'ın öğüt ve mev'izeleri ile âyetlerde vaz'edilen ahkâmı kavramak, ilim ve amel bütünlüğüdür ki bu ikisini birden cem etmeyen kişi hakîm olamaz, sünnet, ahkâmları bilmekle birlikte bunu hayata uygulamak, fıkıh."[242]

Bakara sûresi 269. âyette geçen يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَّاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوْتِيَ خَيْراً كَثِيراً[243] tefsirinde sahabe ve selef âlimlerinin görüşlerini sıralar. Burada zikredilen hikmete Süddî'nin Nübbüvvet anlamı verdiğini söyler. İbn-i Abbas ve Katâde'ye göre, "Kur'ân'ın nâsihi, mensûhu, muhkemi, müteşâbihi, mukaddemi, muahheri, helali, haramı ve emsali gibi tüm incelikleriyle bilinmesi ve anlaşılmasıdır" der. Dahhâk ise bu konuda, "Kur'ân'ı bilmek ve onu hakkıyla kavramaktır. Kur'ân'da 109 nâsih ve mensûh, bin âyet helal ve haramdan bahseder. Bir mü'mine bunları öğrenmeden bırakması yaraşmaz. Çünkü Nehruvan ehli Kur'ân'ın Ehl-i Kitab hakkında inen âyetlerini te'vil ederek bunu Ehl-i Kıbleye tatbik ettiler. Bunun neticesinde çok kanlar döküldü, mallar gasb edildi, dalaletimize hükmedildi. Tüm bunlar Kur'ân ilmini öğrenmenin ve onu verildiği mesaj üzerine anlamanın üzerinize düşen ne kadar önemli bir vecibe olduğunu göstermektedir"

[240] Taberî, a.g.e., C. II, s. 259.
[241] el-Bakara, 2/129; "Rabbimiz! İçlerinden onlara bir peygamber gönder; onlara âyetlerini okusun, kitabı ve hikmeti öğretsin ve onları her kötülükten arındırsın."
[242] Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, I-VIII, 1.b., Riyâd: Dâr Tayyibe, 1409, C. I, s. 152.
[242] Beğavî, a.g.e., s. 334.
[243] el-Bakara, 2/269; "Allah hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayır verilmiş demektir."

der.[244] Bu noktada Dahhâk'a katılmamak elde değildir. Nitekim günümüz Müslümanlarının Kur'ân hakkında içinde bulunduğu kargaşa ve kafa karışıklığını görseydi bundan daha fazlasını söylerdi.

Beğavî, Mücâhid'den naklen kendisine hikmet verilen kişiye çokça hayır verildiği beyan edilen âyetteki hikmetin, Kur'ân, ilim ve fıkıh, İbn-i Ebî Necîh'ten naklen, fiil ve kâvilde isâbet , İbrahim en-Nehaî'den naklen, eşyanın hakikatini bilmek ve onu anlamak, Hasen'den naklen ise Allah'ın dininde vera' sahibi olmak olduğunu ifade eder.[245]

4. Fahreddin er-Râzî, Mefâtîhu'l-Ğayb (ö. 606/1210): Asıl adı Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-Râzî et-Taberistânî olup Fahreddin er-Râzî şeklinde iştihar etmiştir. Birçok alanda eserler veren bu büyük müellif, İslâmî ilimler kültürel havzasının velûd kalemlerinden biridir. Tefsir, kelâm, felsefe ve fıkıh usulu bu eş'ârî ilim adamının kalem oynattığı sahalardandır. Râcih kavle göre h. 543 (m. 1149) tarihinde Büyük Selçuklu Devleti'nin başkenti Rey'de dünyaya geldi.

Râzî'nin tefsir alanında yazdığı meşhur eseri olan Mefâtîḥu'l-Ğayb bir dirâyet tefsiridir. Kur'ân'nın âyetlerini, aklın ışığında, devrinin tüm ilmî imkânlarını kullanarak, Arap dili ve belağatının imkânları dâhilinde dirâyet metodu ile tefsir etmiştir. Kendinden sonra gelen birçok müfessiri etkileyen Râzî, dirâyet metodunu kullanmakla birlikte, tefsirinde ilgili rivâyetler, kıraat farklılıkları, esbab-ı nüzul gibi birçok sahada bilgiler nakletmektedir.[246] Mefâtîhu'l-Ğayb'da hikmet konusunu detaylı işler Râzî. Söz konusu kavrama verdiği manalardan bazıları şunlardır,[247]

a) Kavl ve fiilde isâbet: Râzî'ye göre hikmetin esas unsurlarından biri söz ve amelde isâbet etmektir. Çünkü bu ikisini birden kendisinde barındırmayan kişi hakîm olamaz. Hikmet kelimesi احكمت شيء cümlesinde geldiği üzere رددته anlamında, yani "Birşeyi engelledim, mâni oldum" demektir. Hikmet kişiyi cehl ve hatadan alıkoyar ki bu da hikmetin kavl ve fiilde isâbet manasına uygundur.

b) Eşyayı yerine koymak: Müfessirin burada kastettiği husus herşeyi yerli yerince koymaktır ki, bu durum Hâlık için kullanıldığında kâinatta herşeyin bir denge ve gâye ile

[244] Beğavî, a.g.e., s. 334.
[245] Beğavî, a.g.e., s. 334.
[246] Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1995, C. 12, s. 89.
[247] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîḥu'l-Ğayb*, I- XXXII, 1.b., Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981, C. IV, s.73-74.

hak ettiği minval üzere yaratılması ve hayatiyetinin devam etmesidir. Bu durumun aksi zaten söz konusu düzen ve dengenin bozulmasını netice verecektir. Bu sonuç da hikmetin zıddı olan fesad demektir.

c) İlaha benzeme çabası: Kavrama farklı bir yorum daha getirir ki bizce ilginç bir yaklaşımdır bu. Kaffal'den naklen felsefecilerin, hikmeti, "İnsanın, gücü nisbetinde ilaha benzeme çabası" olarak tanımladığını belirtir. Çünkü hikmet için yapılan tüm yorumlar kemal mânâda ilah'ta bulunan sıfatlardır. Grek felsefesi etkisi ile İslam felsefesine geçmiş izlenimi veren bu yorum İhvân-ı Safâ düşüncesinin teşebbüh-ü bi'l-vâcib şeklinde formülize ettiği, "İnsanın temel gâyesi gücü nisbetinde Allah'a benzemesidir"[248] fikrini andırmaktadır.

Mefâtîhu'l-Ğayb'da hikmet kavramı hakkında yukarıda verilen yorumları yaptıktan sonra kendisinden önceki müfessirlerin kavrama getirdiği yorumları aşağıdaki gibi özetler,

a) Ma'rifetu'd-din ve fıkhuhu: Yani hikmet dine dair ilimleri bilmek ve onu derinlemesine kavramaktır. Bu yorum Allah'ın Resulü'nün İbn-i Abbas hakkında yaptığı اللهم فقهه في الدين وعلمه التأويل duasına mutâbıktır. Burada din ilminde derinleşip onu hakkıyla kavramanın önemine dikkat çekildiği malumdur. Ayrıca din ilmini bilmeye ilave olarak ona ittiba etmeyi ekler ki, söz ile amel bütünlüğü için önemlidir bu. Hikmetin meydana çıkması için söz ile amel bütünlüğüne yukarıda dikkat çekilmişti.

b) Resûlullah'ın sünneti: İmam-ı Şâfi'den naklen يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ[249] âyetinde geçen hikmetten kastın sünnet olduğunu söyler. Buna delil olarak Allah'ın bu âyette evvela âyetlerin okunmasını zikredip, peşi sıra onlara kitabı öğretmesini emretmesini, hikmeti de kitaba atfetniş olmasını sunar. Bundan dolayı hikmetin kitaptan başka bir şey olması gerektiğini, bunun da sünnet olabileceğini beyan eder. Bu düşüncesini ispat sadedinde bir soru sorarak konuyu açıklamaya çalışır. Bu âyette geçen hikmetin tevhid, adl ve nübüvvet hakkındaki aklî delillere hamlinin mümkün olup olmadığını tartışır ve kendi düşüncesini şöyle serd eder: "Akıl, doğası gereği bu delilleri kabule hazırdır. Öğretme fiilinin, Şâri'nin dikte, vahiy ve öğretileri dışında

[248]Ali Yıldırım, "İslam Düşüncesinde Felsefi ve Dini Bir Etkinlik Olarak Ahlak", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi,* C. VII, S. 2 (2018), s. 1233.
[249] el-Bakara, 2/129; "Onlara âyetlerini okusun, kitabı ve hikmeti öğretsin."

anlaşılması mümkün olmayan hususlara hamli evlâdır, bu da sünnettir" der.

c) Faslû beyne'l-hakki ve'l-bâtıl: Hikmet hak ile batıl arasını ayırmaktır. وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ âyetinin manası, "Onlara, indirdiğin kitabı öğretecek ve hak ile batılı ayıracak bir elçi gönder"dir. Râzî'ye göre حكم ile حكمة arasındaki ilişki " خبر-خبرة, عذر-عذرة, الذل-الذلة" kelimeleri arasındaki ilişki gibidir. Hüküm manasında masdardır. Tıpkı القعدة ve الجلسة 'nin قعود ve جلوس 'tan türedikleri gibi.

d) Müteşâbih âyetler: يُعَلِّمُهُمُ الْكِتَاب ile muhkem âyetler وَالْحِكْمَةَ ile de müteşâbih âyetler kastedilmiştir. Yani kitap ile Resûl'ün ilahi vahiyde insanların muhatap olduğu muhkem âyetleri öğretmesini, hikmet ile de herkesin anlamayabileceği ve ilahi yardıma ihtiyaç duyduğu izahları yapması kastedilir.

e) Şer'i hükümlerin anlaşılması: يُعَلِّمُهُمُ الْكِتَاب âyetindeki kitab kelimesi ile şer'i ahkâmın وَالْحِكْمَةَ ile de o ahkâmın vaz'ediliş gâyesi, maslahat ve menfaatinin ve bunun anlama nimetinin elde edilmesi hikmete ulaşmaktır.[250]

5. Kâdî Beydâvî, Envârü't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil (ö. 685/1286): Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdullāh b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî nâm müfessirimiz aynı zamanda Eş'arî kelâmcısı ve şâfiî fakihidir. Günümüz İran sınırları içerisinde bulunan Şîraz'da kâdilkudâtlık yaptığı için "Kâdî" lakabıyla meşhurdur. Envârü't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil adlı tefsiri dirâyet alanında yazılmış önde gelen tefsirler arasında sayılır. Tefsirinde diğer birçok müfessirde görüldüğü üzere Zemahşerî'nin Keşşaf ismiyle ma'ruf tefsirinin etkileri görülür.

Envârü't-Tenzîl'de değişik âyetlerde geçen hikmet kelimelerine geniş bir mana perspektifi sunar Beydâvî. Örneğin, رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولاً مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ[251] âyetinde "Onlara nefislerini kemale erdirecek olan maarif ve ahkâmı öğretsin" anlamını verir.[252] Bakara sûresinde geçen وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللهِ عَلَيْكُمْ وَمَا اَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ[253] âyeti ile Âl-i İmrân'da geçen لَقَدْ مَنَّ اللهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ اِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولاً مِنْ اَنْفُسِهِمْ يَتْلُوا

[250] Râzî, a.g.e., C. IV, s.73-74.
[251] el-Bakara, 2/129; "Rabbimiz! İçlerinden onlara bir peygamber gönder; onlara âyetlerini okusun, kitabı ve hikmeti öğretsin."
[252] Nâsırüddîn Ebî'l-Hayr Abdullāh b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî eş-Şâfiî el-Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*, I-V, 1.b., Beyrût: Dârû İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, C. I, s. 106.
[253] el-Bakara, 2/231; "Allah'ın üzerinizdeki nimetini, size öğüt vermek için indirdiği Kitab'ı ve hikmeti hatırlayın."

عَلَيْهِمْ اٰيَاتِه وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ[254] âyetindeki hikmet kelimelerini Kur'ân ve sünnet olarak tefsir eder. İkisinin bir arada zikredilmesinin şereflerini izhar etmek amaçlı olduğuna dikkat çeker.[255]

Bakara 251. âyette فَهَزَمُوهُمْ بِاِذْنِ اللّٰهِ وَقَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ وَاٰتٰيهُ اللّٰهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ[256] olarak geçen hikmete "Nübüvvet",[257] يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَّاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوْتِيَ خَيْراً كَثِيراً[258] de "İlmi elde edip, itkan ile en iyi şekilde anlamak",[259] وَاَنْزَلَ اللّٰهُ عَلَيْكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ[260] de "Dine dair umûr ve ahkâmı bilmek",[261] اُدْعُ اِلٰى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ[262] âyetinde "Allah'ın dinini tebliğ ederken, davanı ispat edecek sağlam söz ve şüpheleri izale edecek delil ve bürhan ile konuşmayı" tavsiye etmektedir.[263] İsrâ sûresinde ذٰلِكَ مِمَّا اَوْحٰى اِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحِكْمَةِ[264] olarak geçen hikmeti "Hakkın ve hayrın bilinip onunla amel edilmesi"[264] olarak tefsir eder.

Lokman sûresinde Lokman'a verildiği ifade edilen hikmet hakkındaki وَلَقَدْ اٰتَيْنَا لُقْمٰنَ الْحِكْمَةَ اَنِ اشْكُرْ لِلّٰهِ[265] âyetinde geçen hikmet kelimesini tefsir eden Beydâvî, ulemanın şu kavlini aktarır. "Nefsin, nazarî ilimleri edinerek bunu gücü nispetinde en güzel şekilde fiiliyata, hayata dökmek suretiyle kemale erdirilmesidir" der. Şu kıssayı da misal olarak verir: "Davud (a.s.) birgün Lokman'a bir koyun kesip en güzel yerinden iki parça getirmesini emreder. O da koyunun dilini ve kalbini getirir. Bu sefer de en kötü yerinden iki parça getirmesini emreder. O da yine koyunun dilini ve kalbini getirir. Neden böyle yaptığını sorunca, bu iki azânın iyi olması durumunda en hayırlı, kötü olması durumunda ise en şerli azalar olduğunu beyan eder."[266] Lokman'a isnad edilen bu kıssa sıhhat durumu tartışmaya açık olmakla birlikte, verdiği mesaj itibari ile hikmetli bir insanın söz ve amellerinin isâbet li ve anlamlı oluşuna güzel bir örnektir.

6. İbn Kesîr, Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm (ö. 774/1373): Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn

[254] el-Âl-i İmrân, 3/164; "Andolsun, Allah, mü'minlere kendi içlerinden; onlara âyetlerini okuyan, onları arıtıp tertemiz yapan, onlara kitab ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle büyük bir lütufta bulunmuştur."
[255] Beydâvî, a.g.e., C .I, s. 46,143.
[256] el-Bakara, 2/269; "Derken, Allah'ın izniyle onları bozguna uğrattılar. Davud, Câlût'u öldürdü. Allah ona (Davud'a) hükümdarlık ve hikmet verdi."
[257] Beydâvî, a.g.e., C .1, s. 152.
[258] el-Bakara, 2/269; "Allah hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayır verilmiş demektir."
[259] Beydâvî, a.g.e., C .I, s. 160.
[260] en-Nisa, 4/113; "Allah sana kitabı ve hikmeti indirmiş."
[261] Beydâvî, a.g.e., C .II, s. 96.
[262] en-Nahl, 16/125; "Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütle çağır."
[263] Beydâvî, a.g.e., C .III, s. 245.
[264] Beydâvî, a.g.e., C .III, s. 256.
[265] el-Lokman, 31/13; "Andolsun, biz Lokmân'a "Allah'a şükret" diye hikmet verdik."
[266] Beydâvî, a.g.e., C .IV, s. 213.

İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkī eş-Şâfiî isimli müfessirimiz, aynı zamanda tarihçi, muhaddis ve Şâfiî fakihidir. 701 (1301-1302) yılında Busrâ'nın Müceydilülkarye köyünde doğan İbn Kesir, ailesi ile küçük yaşlarda Dımaşk'a yerleşti. Ömrünün büyük kısmını burada geçirmiş, ilim tahsili ve üstadları ile tanışması burada gerçekleşmiştir.[267] Birçok sahada eserler veren bu velûd âlimin en önemli eserlerinden biri Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm'dir.

Tefsîrü'l-Kurʾâni'l-Azîm rivâyet tefsiri olup, İbn Kesir âyetleri dirâyet yönünden de tahlil edip tefsir etmiştir. Uzun bir mukaddime ile Kur'ân'ın ulviyetine ve tefsir ilmine dair detaylı açıklamalar yapmıştır. Tefsir ilminin diğer ilimler arasındaki üstün konumuna dikkat çeker ve Kur'ân'ı yine Kur'ân ile tefsir etmeye özen gösterir. Tefsire bakış açısını şöyle belirtir: "Kur'ân'ı Kur'ân ile tefsir et, eğer bu hususta onda sarih bir bilgiye ulaşamazsan, sünnet ile tefsir et. Zira sünnet Kur'ân'ı beyan eder. Eğer o âyetin tefsirini Kur'ân'da ve de hadiste bulamazsak bu hususta Allah Rasulü'nün güzide sahabesinin yorumlarına müracaat ederiz."

Tefsîrü'l-Kurʾâni'l-Azîm'in önemli özelliklerinden birisi müellifinin israiliyata karşı olan hassasiyetidir. Bu konuda okuyucularını özellikle ikaz etmeyi ihmal etmez, tefsirinde de israiliyata yer vermemeye dikkat eder. Bazı durumlarda israiliyat türünden rivâyetlere, kendisinin dine verdiği zarar ve yanlışlığına örnek olması hasebiyle değinir.

İbn Kesir hikmet kavramını tefsir ederken öncelikle selefin görüşlerini teker teker sıralar, sonrasında kendi fikrini beyan ederek bu görüşler arasında tercihte bulunur. Seleften nakille verdiği bilgileri verip sonrasında kendi görüşünü verelim. يُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ[268] âyeti tefsirinde kitaptan kastın Kur'ân, hikmetin ise sünnet ve dinin fehm edilmesi olduğunu nakleder. يُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ yani göndereceğin elçi onlara hayrı öğretsin ve onlar da bu hayra ittiba etsin, onları şerden sakındırsın ve onlar da bundan ictinab etsin. Onlara itaat etmeleri halinde Allah'ın rızasını kazanacaklarını söylesin, onlar da taat ve ibadeti arttırarak Allah'ın gazabını celbedebilecek şeylerden sakınsınlar.[269] Onu bu yoruma sevk eden ana sâikin hikmet kavramının luğavî mânası olduğu açıktır. Söz konusu âyeti, kavramın sözlük anlamını kapsayacak bir tarif ile tefsir etmiştir burada. وَقَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ وَاٰتٰيهُ اللهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ âyetinde geçen hikmete diğer müfessirler gibi o da Şımayl

[267]Abdulkerim Özaydın, "İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1999, C. 20, s. 132.
[268] el-Bakara. 2/129, "Onlara kitabı ve hikmeti öğretsin."
[269] Ebû'l Fidâ İsmaîl b. Ömer İbn Kesîr el-Kureşî ed-Dımeşkî, *Tefsiru'l Kur'âni'l Azîm*, I-VIII, thk. Sâmî b. Muhammed es-Selame, Riyâd: Dâr Tayyibe, 1420, C. I, s. 444-445.

peygamberden sonra verilen Nübüvvet olduğunu söyler.[270]

Hikmet kavramının önemine dikkat çeken en bariz âyetlerden biri olan يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْراً كَثِيراً ّ âyetini tefsir ederken selefin görüşlerini nakleder. Buna göre, Ali ibn Ebi Talha'ya göre, hikmetin Kur'ân'ın nâsihi-mensûhu, müteşâbihi-muhkemi, helali-haramı mukaddemi-muahheri ve emsali gibi tafsilatı ile anlaşılması ve bilinmesidir. İbn-i Abbas'a göre, Kur'ân ve tefsiridir. İbn Ebî Necîh'e göre sözde isâbet tir. Süddî'ye göre nübüvvet, Mücâhid'e göre ilim, fıkıh ve Kur'ân'dır. Ebu Âliye'ye göre haşyetullah yani Allah'tan hakkıyla korkup ona saygı duymaktır. Zira Allah'tan korkmak tüm hikmetlerin başıdır. İbn-i Mes'ûd'dan merfu' gelen bir rivâyette رأس الحكمة مخافة الله "Allah'tan korkmak hikmetin başıdır" buyurulmuştur. Ebû Âliye göre kitap ve onu fehmetmek, İbrahim Nehai'ye göre fehimdir. Ebu Malik'in şöyle dediğini nakleder, "Allah, hikmeti kalbime Allah'ın dinini fehmetmek olarak ilham ediyor. Bu, Allah'ın kalplere rahmeti ve fazlı ile koyduğu bir ihsandır. Örneğin bazı insanlar görürsün dünya işlerinde çok mahir ve başarılıdırlar, bazısı ise dünya işlerinde zayıf ve başarısız ama dini emirlerde hassas ve basiretlidir. Allah birine âhiret hususundaki bu üstünlüğü nasib ederken, öteki rahmetten mahrum kalmıştır. Bundan dolayı hikmet Allah'ın dinini fıkhetmek ve ondan nasiplenmektir"[271] der.

İbn-i Kesir hikmet kavramı hakkında selefinin görüşlerini naklettikten sonra söz konusu âyet özelinde kendi görüşünü vermeyi ihmal etmez. Ona göre hikmet nübüvvet ile sınırlanamaz. Nübüvvetten daha âmm bir hakikat olduğunu, nübüvvetin bu hakikatin ancak önemli bir cüz'ü olabileceğini söyler. Risâlet ise daha has bir unsurdur. Lakin Peygambere ittiba etmek verilen hayırdan hisse sahibi olmayı gerektirir. Hadislerde de geçen bu husus Allah'ın elçisi tarafından şöyle ifade edilir: " Kim Kur'ân'ı ezberlerse Nübüvvet onun iki omuzu arasına dercedilir, ne var ki ona vahyedilmez." İbn-i Mes'ud'dan ise şu rivâyeti[272] nakleder: "Yalnız iki kişiye hased (gıpta) edilebilir: Bir adam ki Allah kendisine hikmet vermiştir, o adam bu hikmet gereğince hareket ediyor ve bunu başkalarına da öğretiyor ve bir adam ki Allah kendisine mal vermiştir, o da malı Hak yolunda infâka/harcamaya koyulmuştur."[273]

7. Ebussuûd Efendi, İrşâdü'l-ʿAkli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm (ö.982/1574): Ebussuûd Efendi olarak bilinen Kanûni dönemi Osmanlı şeyhülislâmı,

[270] İbn Kesîr, a.g.e., C. I., s. 669.
[271] İbn Kesîr, a.g.e., C. I., s. 700.
[272] Müslim, "Salâtu'l-Müsâfirîn",47; Buhârî, "İlim",15, "Ahkâm",3, "Zekât",5, "İ'tisâm",13, "Tevhid",45, "Temennî",5; İbn Mâce, "Zühd",23.
[273] İbn Kesîr, a.g.e., C. I., s. 700.

hukukçu ve müfessirdir. Ebussuûd ismiyle meşhur olmuş olsa da tefsirinin mukaddimesinde belirttiği üzere bunun künye olduğu anlaşılmaktadır.[274] Tefsirinde geçen adı Ebüssuûd imâdi Muhammed b. Muhammed b. Mustafa'dır.

Osmanlı devri uleması genel olarak daha önce yazılmış tefsirlere şerh ve ta'lik yapmıştır. Ebussuûd Efendi ise Kur'ân'ı bütünüyle tefsir eden müfessirlerin başında gelir. *Arapça olarak kaleme aldığı ve Kanûnî Sultan Süleyman'a sunduğu İrşâdü'l-ʿakli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm adlı eserinde Ebüssuûd Efendi Kur'ân'ın Kur'ân ve hadisle tefsirine önem vermiş, esbâb-ı nüzûl, nesih, kıssalar, fıkhî ve kelâmî meseleler, dil, kıraat, İsrâiliyat, muhkem ve müteşâbih gibi konular üzerinde durmuştur. Şiirle istişhâd yolunu kullanmış, belâgat ve i'câz, âyetler arasındaki münasebetler gibi tefsir ilminin inceliklerini ele almıştır. Ehl-i sünnet akîdesine sıkı sıkıya bağlı kalmıştır. Âyetler arasındaki tenâsübü mükemmel şekilde incelemiştir.*[275]

Bakara sûresinde geçen وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ[276] âyetinin tefsiri sadedinde hikmete, "Nefislerin şeriatın ahkâmını ve hakkı bilmek suretiyle kemale ermesidir[277]" der. وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللهِ عَلَيْكُمْ وَمَا اَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ يَعِظُكُمْ بِهِ[278] âyetinde ise onu sünnet olarak tefsir eder. وَقَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ وَاٰتٰيهُ اللهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ[279] âyetinde ifade edilen, Davud (a.s.)'a verilen hikmetin, diğer müfessirler gibi, nübüvvet olduğunu söyler. يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَّاءُ[280] âyetinin tefsirinde selef müfessirlerin, özellikle de Beğavî ve İbn-i Kesiri'in etkisi açıkça görülür. Söz konusu âyete benzer yorumlar getiren Ebussuud, şu kavilleri nakleder: "Kur'ân, ilim, fıkıh, söz ve amelde isâbet , eşyanın manalarını/hakikatını bilmek ve onu idrak etmek, sâlih amelde isâbet etmek ve bu konuda girişken ve atılgan olmaktır. Ayrıca Kur'ân'ın tefsirini, öğütleri, ondaki acayip sırları bilmek, onu anlamak ve nübüvvet müessesesi olmak üzere 4 vecih üzere yapmaktır." اُدْعُ اِلٰى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ âyetinin tefsirinde Kâdî Beydâvî'nin yorumunu tercih eder ki o şöyle demişti: "Bu âyette dini tebliğ ederken takip edilmesi istenen yol olarak tavsiye edilen hikmet, Allah'ın dini tebliğ edilirken, davanı ispat edecek sağlam söz ve şüpheleri izale edecek delil ve bürhan ile konuşulmasıdır." وَلَقَدْ اٰتَيْنَا لُقْمٰنَ الْحِكْمَةَ اَنِ اشْكُرْ لِلّٰهِ[281] âyetinin tefsirinde de aynı şekilde Kâdî Beydâvî'nin

[274] Ahmet Akgündüz, "Ebüssuûd Efendi", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. 10, s. 365.
[275] Akgündüz, a.g.md, s. 365.
[276] el-Bakara, 2/129.
[277] Ebussuûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü'l-ʿAkli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kur'âni'l-Kerîm*, I-IX, Beyrût: Dârû İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, t.y., C. I, s. 161.
[278] el-Bakara, 2/232.
[279] el-Bakara, 2/251.
[280] el-Bakara, 2/269.
[281] el-Lokman, 31/12.

yukarıda bu konu hakkında verilen yorumunu tercih eder.[282]

8. Şevkânî, Fethu'l Kadîr (ö. 1250/1834): Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî isimli müfessir, muhaddis ve fakihtir. 1173 senesinde San'â'nın güneydoğusundaki Şevkân'da dünyaya geldi. Şevkânî, döneminin Zeydî muhitlerinde câri olan eğitim sistemine göre öğrenim gördü. Bununla birlikte o dönem Yemen Zeydîliği içinde ortaya çıkıp gelişen, Sünnî kaynak ve usul metodolojisinin benimsenmesini ve ehl-i hadîsin bazı prensiplerinin kabul edilmesini savunan akımdan etkilenmiş ve ehl-i hadîs Selefîliği çizgisinde ihdas ettiği kaynak ve usul anlayışını geliştirmiştir.[283] İşte meşhur tefsiri Fethu'l Kadîr bunun meyvesidir.

Şevkânî, hikmet kavramını Fethu'l Kadîr'de Sünnî tefsir geleneğine paralel bir şekilde yorumlar. Kendisine hikmet verilen kişiye çokça hayır verildiğini ifade eden Bakara sûresi 269. âyetin tefsirinde hikmeti, ilim, fehm, sözde isâbet , nübüvvet, akıl, haşyet, vera', sefehden ve tüm çirkinliklerden men eden şeydir. "Hikmet verilen kişinin kadri yüce, nasibi çok olur" der. وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ âyetindeki الْحِكْمَةَ kelimesi hakkındaki kıraat farklılıklarını da verir. Kimilerinin bunu naib-i fail olarak, çoğunluğun ise mef'ul olarak kıraat ettiğini söyler.[284]

9. Âlûsî, Rûhu'l-Meʿânî fî Tefsîri'l-Kurʾâni'l-ʿAzîm ve's-Sebʿi'l-Mesânî (ö. 1270/1854): Asıl adı Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî olup 1802 yılında Bağdat'ta dünyaya gelen müfessirimiz aynı zamanda edip, fakih ve şairdir. *Hülâgû'nun Bağdat'ı istilâsı üzerine oradan göç edip Fırat nehri üzerindeki Âlûs adasına yerleşmiş olduğu için Âlûsî nisbesiyle anılan ve birçok âlim ve edip yetiştiren bir aileye mensuptur.*[285] En meşhur eseri Rûhu'l-Meʿânî diye bilinen tefsiridir. 34 yaşında yazmaya başladığı bu eseri 16 yılda tamamlayıp İstanbul'da bizzat dönemin halifesi padişah Abdulmecid'e takdim etmiştir.

Âlûsî, tefsirinde hem rivâyet hem de dirâyet açısından ilmî kudret ve amîk bir nazara sahip olduğunu gösterir. Rûhu'l-Meʿânî'de dikkati çeken temel unsurlar, eserin mukaddimesinde öne çıkar. Bunlar: tefsir ve tevil kavramlarının anlamı ile farkları,

[282] Ebussuûd Efendi, a.g.e., C. VII, s. 71.
[283] Eyyüp Said Kaya, Nail Okuyucu, "Şevkânî", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010, C. 39, s. 22.
[284] Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l Kadîr el-Câmi' Beyne Fenni'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmi't-Tefsîr*, 4.b., Beyrût, Dâru'l-Ma'rife, 1428/2007, s. 186.
[285] Muhammed Eroğlu, "Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1989, C. 2, s. 550.

dirâyet tefsirinin özellikleri ve koşulları, Kur'ân'ın isimleri, cem'i, tertibi ve i'cazı, Kur'ân'ın mahlûk olması konusu, yedi harf meselesi gibi birçok konuyu ele almıştır. Her sûre başında, o sûrenin, ismi, Mekkî medenî oluşu, nüzul yeri gibi hususlarda açıklama yapar. Sûreler arasındaki münasebet, tenasüb ve insicamdan bahseder, ayrıca sûrelerin faziletine dair hadislere ve bazı latif nüktelere değinir.

Âlûsî, Bakara 129. âyette رَبَّنَا وَابْعَثْ فيهِمْ رَسُولاً مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ şeklinde geçen hikmet kelimesini, "Herşeyi yerli yerine koymak, kalplerden dünya sevgisi ve tutkusunu izale etmek, dinde fıkh etmek, kitabı açıklayıcı sünnet, kitabın hakikatleri ve dakik ince sırlarını bilmektir. Kitabın öğretilmesi lafızlarının anlaşılması ve edâ keyfiyetinin beyan edilmesi, hikmet ise onun vaz'ettiği hüküm ve ilim üzerinde durup tefekkür etmektir"[286] şeklinde tefsir eder.

Hikmet kelimesinin geçtiği bir başka yer olan كَمَا اَرْسَلْنَا فيكُمْ رَسُولاً مِنْكُمْ يَتْلُوا عَلَيْكُمْ اٰيَاتِنَا وَيُزَكّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ[287] âyetinde ise şu özgün yorumu yapar: "يَتْلُوا عَلَيْكُمْ اٰيَاتِنَا cümlesi Resûl kelimesinin sıfatıdır. يُزَكّيكُم ikinci sıfatıdır. وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ cümlesi ise üçüncü sıfatıdır. Âyetin akışında art arda sıfatlar gelmiştir. يُزَكّيكُمْ kelimesi يُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ cümlesine takdim edilmiştir. Çünkü kitabın ta'limi ve tefhimi evvela şirkin pisliği ile şüphelerin necasetinden temizlenmeye mütevakkıftır. Ancak bundan sonra ilâhi hikmetler ve Rabbanî sırlar öğretilip anlaşılabilir."[288]

Bakara sûresinde Hz. Dâvud için kullanılan وَاٰتيهُ اللهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ yani Allah'ın kendisine verdiği hikmet nimetini, Âlûsî nübüvvet olarak tefsir eder. Nübüvvet ve mülkün bir arada kendisinden önce başka birine verilmediğini ekler. Hikmetin mülkten sonra zikredilmesini ise, vukuca daha sonra oluşuna veya belağat icabı ednâ olandan a'la olana terakki olarak açıklar.[289]

Hikmet kavramı hakkında Kur'ân'da geçen en müjdeli ve teşvik edici âyetlerden biri olan يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَّاءُ âyeti ve devamını şu manaları vererek tefsir eder: "Kur'ân'ı, c)nasihi, mensûhu, muhkemi, müteşâbihi, mukaddemi, muahheri, helali, haramı ve emsali ile bilmektir. Kur'ân'ı fıkh etmek ve nübüvvet anlamı da vardır." Resulûllah'ın şöyle dediğini nakleder Âlûsî, 'Kim Kur'ân'ın üçte birini okursa ona nübüvvetin üçte biri verilmiştir. Kim yarısını okursa ona da yarısı verilmiştir. Kim de Kur'ân'ın tamamını okursa ona Kur'ân'ın tamamı verilmiştir.' Bu rivâyeti İbnu'l Cevzî gibi kimi ulema mevzu

[286] Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Seyyid Mahmûd el-Âlûsî el-Bağdâdî, *Rûhu'l-Meʿânî fî Tefsîri'l-Kurʾâni'l-ʿAzîm ve's-Sebʿi'l-mesânî,* I-XXX, thk. Mahmûd Şükrî el-Âlûsî el-Bağdâdî, 2.b., Beyrût: Dârû İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1417, C. I, s. 387.
[287] el-Bakara, 2/151.
[288] Âlûsî, a.g.e., C. II, s. 18-19.
[289] Âlûsî, a.g.e., C. II, s. 173.

saymışlardır.[290]

b. Hadis

Hikmet kavramı tıpkı Kur'ân'da olduğu gibi hadislerde de değişik anlamlarda kullanılmıştır. Bu hadisler arasından konumuz ile direkt ilgili olması dolayısı ile Allah Rasûlü'nün Abdullah İbn-i Abbas hakkında söylediği ve konumuza ışık tutacak şu hadisi açmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz: İbn-i Abbas hakkında اللّٰهُمَّ عَلِّمْهُ الحِكْمَةَ "Allah'ım ona hikmeti öğret" şeklinde dua etmiştir. Buradaki hikmet kelimesi ile neyin kastedildiği hususunda birçok görüş serd edilmiştir. Bunlar arasında ön plana çıkan bazı yorumları şöyle sıralayabiliriz:[291]

1) Sözde isâbetlilik: Hikmetin sözde ve fiilde isâbet etmek anlamına daha önce değinilmiş, bu anlamın Kur'ân'ın genel akışı içerisinde bizce de en önemli yorumlardan biri olduğunu belirtmiştik. Nitekim İbn-i Abbas'ın ümmetin müfessiri ünvanı olarak anıldığı ve Kur'ân âyetleri hakkında birçok te'vilde bulunduğu malumdur. İlk öğretmeni olan Peygamberinin, kendisindeki cevheri görüp öğrencisi hakkında bu yorumlarında isâbet etmesi hususunda dua etmesi eşyanın tabiatına da gâyet uygunluk arz etmektedir.

2) Allah adına anlamak: Bundan kastedilenin âyetleri yorumlarken şahsî/nefsî duygular karıştırılmadan Allah'ın muradını anlama çabasıdır. Hadisin başka bir versiyonunda اللَّهُمَّ فَقِّهْهُ فِي الدِّينِ denilmiştir ki fıkıh kavramının anlama/fehm kavramları ile ilişkisi dolayısıyla bu yorumun da yerinde olduğu söylenebilir.

3) Kur'ân: Kur'ân'ın kastedildiğini söyleyenler de olmuştur ki, söz konusu hadisin bazı rivâyetlerinde اللَّهُمَّ عَلِّمْهُ الكِتَابَ denilmek suretiyle bu yorumun desteklendiği söylenmiştir.

4) Sünnet: İbn-i Abbas'ın sahabeden olması ve Peygamberinin yanında küçük yaşlarda yetişmesi dolayısıyla "Onun, Kur'ân'ı yaşam şekli olarak" tabir edebileceğimiz sünnetini iyice anlayıp, onu yeni nesillere aktarması için kendisine dua buyurulduğu söylenebilir.

5) Akıl: Akıl ile birşeyin sıhhatine şehadet etmektir.

---

[290] Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed b. Alî İbnü'l-Cevzî Ebü'l-Ferec, *Kitâbu'l-Mevzuât*, I-III, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, 1.b., Riyad: Mektebetu's-Selefiyye, 1983, C. I, s. 252- 253.
[291] İbrahim Canan, *Kütüb-ü Sitte Tercüme ve Şerhi*, I-XVIII, İstanbul: Akçağ Yayınları, t.y., C. XII, s. 356.

6) Kur'ân ile amel: Hikmetin "Sözde ve fiilde isâbet etmek" anlamında münderic bulunan fiildeki isâbet ile kastedilenin "Kur'ân ile hakkıyla amel edilmesi" olduğu söylenebilir.

Bir diğer hadiste ise hikmetin değeri vurgulanmak suretiyle kendisine hikmet verilen kişi methedilmiştir. Söz konusu hadis şöyledir: İbni Mes'ûd, Nebî *sallallahu aleyhi ve sellem*'in şöyle buyurduğunu söyledi: "Şu iki kişi dışında hiç kimseye gıbta etmek caiz değildir: Biri, Allah'ın kendisine hikmet verdiği kişidir ki, o hikmet ile amel eder ve onu başkasına da öğretir. Öteki ise Allah'ın kendisine verdiği malı hak yolda harcayan zengin kimsedir"[292] Bu hadis, وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوْتِيَ خَيْراً كَثِيراً "Kime hikmet verildiyse ona çokça hayır verilmiştir"[293] âyetinin bir nevi tefsiri hükmündedir. İkisi de hikmeti kazanan kişiyi ve ulaştığı dereceyi metheder.

Übey İbnu Ka'b (radıyallahu anh) anlatıyor: "Resûlullah (aleyhissalatu vesselam) buyurdular ki: "Şiirde hikmet vardır."[294] Bu hadiste, şâirlere azgın kişilerin uyacağını, onların mübalağâlı ifadeler ile yapmadıkları şeyleri söylediğini söyleyen ve onları yeren âyete[295] rağmen şiirde hikmetin de bulunabileceğini vurgulayarak, sorunlu olanın şiir sanatı olmayıp, muhtevasında olması muhtemel yalan ve yanlış ifadelerdir.

Ebu Hüreyre'den gelen diğer bir rivâyet ise şöyledir: "Resûlullah aleyhissalatu vesselam buyurdular ki: "Hikmet mü'minin yitiğidir. Onu nerede bulursa hemen alır."[296] Burada Müslümanlara fayda verebilecek ve onların müsbet ilerlemelerine katkı sağlayacak her bilgi ve faydalı söz ile amelin alınabileceği ifade edilmiştir. Nitekim İslam'dan evvel kapalı bir toplum olan Arapların, Müslüman olmalarını müteakip fetihler neticesinde karşılaştıkları yeni kültür ve medeniyetlerin sahip oldukları bilgi ve bilim hazinelerine karşı takınmaları gereken tutum noktasında Peygamberin (as) ortaya koyduğu ufuk açıcı hedef takdire şayandır.

c. Fıkıh

Fıkıh ilminde hikmet, "Şer'i bir hükmün vaz'edilmesinin gâyesi" veya "Vaz'edilen hükümle ulaşılmak istenen maslahat" olarak tanımlanır. Hikmetin, lüğavî tanımında da

[292] Buhârî, "İlim",15; "Zekât",5; "Ahkâm",3; "Temennî",5; "İ'tisâm",13; "Tevhîd",45; Müslim, "Müsâfirîn",268.
[293] el-Bakara, 2/269.
[294] Buhari, "Edep",90; Ebu Davud, "Edep",95; Tirmizi, "Edep",69; İbnu Mace, "Edep",41.
[295] Eş-Şuarâ, 26/225.
[296] İbn Mâce, "Zühd",15; Tirmizî, "ʿİlim",19.

değinildiği gibi hükmü koyan ve o hükme muhatap olan olmak üzere iki yönü vardır. Fıkıh'ta hükümlerin konuluş gâyesi kulların maslahatını sağlamaktır.[297]

İslam hukukunda zarûrât-ı hamse olarak bilinen "Hayat, akıl, mal, din ve namusunun korunması" insanın en temel hakları olarak tanımlanır. Bu haklar insanlığın umûmî maslahatını gözetir. Örneğin hayatın korunması amacıyla haksız yere bir cana kıyan kişiye kısas uygulanması[298], ırzın korunması için zina eden kişiye uygulanması öngörülen[299] ve yine hırsızın, suçuna cezâen konulan hükümler[300] insanoğlunun maslahatına uygundur. Tüm bunlardan dolayı İslam hukukunda hikmet, "Hükmün vaz'ediliş gâyesi olan maslahat" şeklinde izah edilmiştir.[301]

Hikmetin fıkıh usûlünde farklı yorumları yapılmakla birlikte Kur'ân ve sünnet'te Şâri'in koyduğu hükümlerin idrak edilip yorumlanması ve hayatın doğal akışı içerisinde karşılaşılan yeni olay ve durumlara bunun yansıtılması[302] olarak özetlenebilir.

d. Kelam

Hikmet kavramının ilimde ve amelde kusursuz oluşu ifade eden manasından yola çıkan kelamcılar,[303] evrende herşeyin yerli yerinde, bir gâye ve maksat gözetilerek, abesiyet ve faydasızlıktan uzak olduğunu belirtmişler ve hikmete işaret eden bu durumdan Allah'ın varlığına ve birliğine deliller getirmişlerdir. Bu yönüyle hikmet kelam'da "vucûb-u vucûd ve vahdet" şeklinde formülize edilen tevhid'in aklî plandaki kanıtlarından biri olarak işlenmiştir.[304] Lügat âlimleri hikmeti ilimde ve amelde isâbet ve kusursuzluk olarak tanımlamış, bu tanımdan hareketle kelâmcılar hikmeti nazarî hikmet ve amelî hikmet olarak tasnif etmişlerdir.[305] Amelî açıdan, hikmetin pratiğe dönük, uygulama ve fiiliyata yansıması, nazarî açıdan ise hikmetin teorik, ilmî yönü öne çıkar.

Mâtürîdî'ye göre hikmet herşeyin yerli yerince, tam kıvamında, hak ettiği yerde tam isâbet le konumlandırılmasıdır ki bu da adl'in karşılığıdır. Aynı zamanda Allah'ın herşeyin maslahatı icabı olması gereken durumu bilmesidir. Allah mutlak bilgi sahibi,

---

[297] Ferhat Koca, "Hikmet (Fıkıh)", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, C. 17, s. 514.
[298] el-Bakara, 2/178.
[299] en-Nûr, 24/2.
[300] el-Mâide, 5/38.
[301] Koca, a.g.md., s. 514.
[302] Koca, a.g.md., s. 514.
[303] M. Sait Özervarlı, "Hikmet (Kelâm)", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, C. 17, s. 511.
[304] Maturidi, *Kitabu't-Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu, 1.b., Ankara: İsam Yayınları, 2002, s. 3-4.
[305] Özervarlı, a.g.md., s. 512.

herşeyin künhüne vâkıf, alîm olduğundan, ondan başkası kâinattaki eşyanın derûnî bilgisine sahip değildir. Her ne kadar insanlar da bazı sanatların inceliklerine vâkıf olup hakîm ünvanını alsa da onların bu ilim ve hikmeti Allah'ın onlara bahşettiği bir ihsandır. Dolayısıyla varlık âlemindeki tüm hikmetler, O'nun hikmetinin bir yansımasıdır. Hikmetin karşılığı ise sefeh ve abesiyettir. Sefeh, dünyevi ve uhrevi işlerinde isâbet sizlik ve hikmetsizliktir. Abes ise hikmetten yoksun olmaktır. Sefeh ve abes yakın anlamlı olup "ne red ne de kabul edilenilen şey" olarak da tanımlanmıştır.[306]

Eş'ârilere göre Allah'ın fiilleri hâdis'tir. Dolayısıyla hikmet, "ilim" anlamına gelir ve Allah'ın zâti bir vasfıdır. Mâturîdîye göre ise Allah'ın fiilleri kadimdir. Bundan ötürü gerek ilim gerek fiilde hikmet, O'nun ezelî-zâtî bir sıfatı'dır. Hikmet, Allah'ın fiillerine müteallık olduğunda onun kevn âlemindeki her türlü tasarrufunu ihata eder ve herşeyi yerli yerinde "ihkam" ile yaptığını ifade eder. *Eş'arîler'in genel tarifine göre fiilde hikmet o fiilin fâilinin amacına uygun olarak gerçekleşmesi, sefeh ise bunun hilâfına vuku bulmasıdır. Mâtürîdîler ise fiilde hikmeti "sonucu iyi olan, hayırlı bir sonuca ulaşan" biçiminde, sefehi de bunun aksiyle tarif ederler. Allah'ın hakîm, fiillerinin de hikmetli olduğu, her fiilinde bir anlam ve amacın bulunduğu, bundan dolayı yaptıklarında herhangi bir zulüm veya sefehin söz konusu olamayacağı hususu bütün kelâmcıların ortak görüşü olmakla birlikte bunun Allah'a bir zorunluluk yükleyip yüklemediği ve fiillerinin bir illet veya amaca bağlanmasının ulûhiyyetine sınırlama getirip getirmediği konusunda görüş ayrılıkları mevcuttur. Mu'tezile âlimleri ilâhî fiillerin muhtevasında çirkinliğin (kubuh) bulunmadığını, ayrıca Allah'ın böyle bir fiili dilemesinin câiz olmadığını kabul ederler. Dolayısıyla her mükellefin, bütün fiillerindeki hikmetleri bilmese de O'nun yarattığı her şeyin ve yaptığı her fiilin hasen ve akla uygun olduğuna inanması, ilim sahiplerinin de inkârcıların kötülük problemini istismar etmelerini önlemek ve şüpheleri gidermek için nesne ve olaylardaki incelikleri araştırmaları gerektiği*[307] görüşündedirler.

Hikmetin kaynaklarını dört başlıkta ele alacağız. Bunlar vahiy, ilham, sezgi ve duyulardır. Şimdi bu kaynakları inceleyelim.

1) Vahiy: Vaha (وَحَى) mazi fiilinin masdarı olan vahiy (الوَحْي) kelimesi lügatte ima veya kinaye suretiyle hızlıca gösterilen üstü kapalı işarettir. Bu işaret lafızlar ile olabileceği gibi, sesle, vücut azaları ile veya yazarak da olabilir. Bu manada أَمْرٌ وَحْيٌ denildiğine hızlıca

[306] Özervarlı, a.g.md., s. 512.
[307] Özervarlı, a.g.md., s. 513.

oluveren bir iş kastedilmiş olur.[308] Vahiy kelimesinin bunlardan başka, ilham etmek,[309] emretmek,[310] fısıldamak,[311] telkin etmek,[312] vesvese vermek ve içgüdü gibi anlamları da vardır.[313]

Şafii, vahiy ile hikmet arasındaki ilişkiyi incelerken Âl-i İmrân sûresinde geçen, لَقَدْ مَنَّ اللهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ اِذْ بَعَثَ فيهِمْ رَسُولاً مِنْ اَنْفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِه وَيُزَكّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ "Andolsun, Allah, mü'minlere kendi içlerinden, onlara âyetlerini okuyan, onları arıtıp tertemiz yapan, onlara kitab ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle büyük bir lütufta bulunmuştur"[314] âyeti bağlamında hikmeti, gayr-ı metluv vahiy olarak yorumlar. Sema ile arz arasında kurulan iletişimin Kur'ân vahyi ile sınırlandırılamayacağı, Allah'ın Kur'ân âyetleri dışında da vahiylerinin bulunduğunu Kur'ân-ı Kerim'den örnek olarak getirdiği âyetler ile delillendirmeye çalışır.[315]

Hikmet mefhumunun önemli amaçlarından biri de iyi ile kötüyü ayırt edebilmek,[316] kötülüğe engel olup güzelliklere sevk etmektir. Bu amaç, ancak semadan arza hitap edecek ilâhi tevcihler ile mümkün olabilecektir ki buna ulaştıracak olan en kısa yol ise vahiydir. Gerek semavi kitaplar gerekse bu kitapların kendilerine nazil olduğu Peygamberler, getirdikleri vahiy ile insanlığa hikmetin yüce ufuklarını kazandırma amacı taşır. Vahiyden beslenmeyen kadim medeniyetlerde bile hikmetin bulunması vahiy dışında da hikmetin varlığı ve onun bir neticesi olarak erdemli toplum inşa edilebileceği hususunda fikir verir. Ama vahiy olgusu, lügat anlamında da mündemiç olduğu üzere beşeri, hikmete ulaştıracak en kısa ve süratli yoldur, çünkü kâinat ve olaylara beşerî bakış açısıyla ilahi bakış açısının cüz'iyyet ve külliyet noktasında bir olmayacağı, vahyin hâdisata kapsamlı ve külli bir şekilde[317] ışık tutacağı tartışmasız bir gerçektir.

2) İlham: Lügatte "içmek, bir kerede yutmak" manasındaki lehm (لَهم) kökünden türemiş olan ilhâm (إلْهام) kelimesi "yutturmak" anlamına gelir.[318] Kalbe bir şeyin doğması,

[308] Râğıb, a.g.e., s. 1140.
[309] el-Maide, 5/11; Nahl, 16/68.
[310] el-Fussilet, 41/12; Zelzele, 99/4-5.
[311] el-En'âm, 6/112.
[312] el-En'âm, 6/121.
[313] Muhsin Demirci, *Kur'ân Tarihi*, 8.b., İstanbul: M.Ü. İlahiyat Vakfı Yayınları, 2015, s. 20.
[314] el-Âl-i İmrân, 3/164.
[315]Gıyasettin Arslan, "İmam Şafii'nin Hikmet Teorisi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C: XVI, S. 3 (2003), s. 448.
[316] Öğük, a.g.e., s. 153.
[317] Yaşar Nuri Öztürk, a.g.e., C. II, s. 470.
[318] Yusuf Şevki Yavuz, "İlham", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000, C. 22, s. 98.

Allah tarafından beşer kalbine ilka' olunan fikirler,[319] Allah'ın, doğrudan veya melek aracılığıyla iyilik telkin eden bilgileri insanın kalbine ulaştırması,[320] lokmayı tek seferde yutmak, feyz tariki ile bildirmek,[321] yakalamak, kavramak ve keşfetmek gibi anlamları vardır.

Cürcânî ilham kavramını kelimenin tarihi seyri içerisinde kazandığı anlam açısından yorumlar ve "feyz tariki ile kalbe doğan mana" olduğunu söyler. İlhâmın kalbe ilka' olunan bir ilim olması dolayısıyla naslar ile te'yid edilmeksizin, herhangi bir nas istidlaline ihtiyaç duyulmaksızın kendisiyle amel edilen bir hal olduğunu belirtir. Naslardan değil, kalbe tulû eden halden hareket edildiği için İslam âlimleri tarafından hüccet kabul edilmediği halde, tasavvufta bir hüccet gibi kabul gördüğünü vurgular.[322]

İlham kavramı Kur'ân-ı Kerîm'de sadece bir defa geçer. Söz konusu âyet şöyledir: فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا "Sonra da ona kötülüğünü ve takvasını ilham edene yemin olsun ki.."[323] Burada Allah'ın insan fıtratına hem beşeri zaaflarını, hem de ilahi ikram nev'inden manevi destek yerleştirildiği ifade edilir.

İlham naslara değil, kalbe doğan manaya istinad ettiği için cumhurun kabulünü gerektirecek bir bilgi kaynağı değildir. Bu bilgi objektif değil sübjektiftir. Şahsî tecrübelerden ibarettir. Herkesin kendi kaynağının doğru olduğunu iddia etmesi durumu oluşur. Bu durumun somut bir belgelenebilirliği olmadığı için problem üreten bir mesele olduğu açıktır. Bununla birlikte eğer şahsî, bireysel tecrübe ile elde edilen bu bilgi kaynağı akıl ve duyular ile elde edilen pratik, teorik ve gözlemsel bilgilerle çelişmiyorsa ve de nassların zahirine ters değilse kabul edilebilir.

Ferdî ve sübjektif bir tecrübenin neticesi olarak kalbe konulan mana olarak tanımlanan ilhamın, hikmete ulaştırabilmesi kişinin ilahi emir ve yasaklara uyması nispetindedir. Kur'ân'a ve onun bir yorumu olan sahih sünnete uymayıp ferdi tecrübeleri ile hareket edip, bunu da geniş topluluklara yaymaya çalışanlar İslam tarihi boyunca büyük problemler teşkil etmişler, günümüzde de gerek dini sahada gerekse de sosyal toplum düzeninde problem üretmeye devam etmektedirler. Bir bilgi kaynağı olarak ilham, naslara dayandığı müddetçe hikmetli bir birey veya toplum oluşumuna katkıda bulunabilir, aksi takdirde sosyal bir zehir olma potansiyeli taşır.

3) Sezgi: Arapçada hads anlamına gelen sezgi kelimesi "Bir şeyin neticesini tahmin

[319] Rağıb, a.g.e., s. 971.
[320] Yavuz, a.g.md., s. 98.
[321] İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 555.
[322] Cürcânî, a.g.e., s. 28.
[323] eş-Şems, 91/8.

etme, feraset ile hissedip değerlendirme, sıhhatinden emin olunmayan açıklamalarda bulunma, hızlı ve çabuk idrak ediş" gibi manalara gelir.[324] Cürcânî hads için, "Zihnin ilkeden sonuç ve maksada süratle geçmesidir" der ki, bu kelimenin mukabili fikirdir.[325] Tabir-i diğerle hadd-i vasata ulaştıracak fikirlerin zihinde âniden kavranmasıdır.[326] Ayrıca zan, tahmin ve seziş gibi manalar da verilmiştir.[327]

Sezgisel güç her insanda potansiyel olarak bulunan bir kabiliyettir. Kimisinde daha kuvvetli olurken, kiminde zayıf olabilir. Bundan dolayı sezginin öğrenilmiş bilgiler olmadan tecrübî bilgiler ve zihnî kıyaslar ile belirmesi mümkündür. Önemli âlimlerden Gazzâlî ve İbn Sînâ'ya göre talim ve terbiyenin esası sezgiye dayanır. Çünkü netice olarak eşyanın idrak edilmesi sezgilerle meydana gelir.[328]

İslam tarihinde daha çok tasavvuf erbabı tarafından bir bilgi kaynağı olarak kabul edilen sezgi kavramı, doğuştan kazanılan ve kişiden kişiye değişen sezgisel bir yetenektir. Sezgisel gücü sonradan elde edebilmek öğrenme ve bir olaya zihnî yoğunlaşma ile gerçekleşir. Bunun neticesinde zihinsel açıdan kemale erme ve belli bir konuda mütehassıs olma o yöndeki sezgileri kuvvetlendirir. Duygu durumu, ruhî stres, gerilim ve olumsuz düşünceler sezgi kuvvetini zayıflatır.[329]

Bir bilgi kaynağı olarak sezgiyi kabul edenler Yûsuf sûresinde geçen, وَلَمَّا فَصَلَتِ الْعِيرُ قَالَ اَبُوهُمْ اِنّي لَاَجِدُ رِيحَ يُوسُفَ لَوْلَٓا اَنْ تُفَنِّدُونِ "Kervan (Mısır'dan) ayrılınca babaları, 'Bana bunak demezseniz, şüphesiz ben Yusuf'un kokusunu alıyorum' dedi"[330] âyetini delil olarak gösterirler. Hz. Yakub'un oğlunun kokusunu alması mucizevî bir güç olmakla birlikte sezgisel gücün üst noktası sayılabilir. Sezgiyi bilgi kaynaklarından biri olarak kabul etmeyenler ise ondaki sübjektifliğe vurgu yaparlar. Sezgide ilim ve mantığın değil, keyfiliğe gâyet açık sübjektif bir psikolojik ölçüte bağlılığın olduğunu bunun da ilim değil zan ifade ettiğini söylerler. Bu tür bir bilgi kaynağı ile de hikmete ulaşılamayacağını belirtirler. Hikmete ulaştıracak sezgi "Mü'minin ferasetinden korkun o Allah'ın nuru ile bakar"[331] Nebevî beyanında belirtildiği üzere Kur'ân'ın verdiği bakış açısı, basiret ve ileri görüşlülük ile hadisata bakma neticesinde hâsıl olur.

---

[324] Hayati Hökelekli, "Hads", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1997, C. 15, s. 68.
[325] Cürcânî, a.g.e., s. 84.
[326] Hökelekli, a.g.md., s. 68.
[327] Cürcânî, a.g.e., s. 84.
[328] Hökelekli, a.g.md., s. 68.
[329] Hökelekli, a.g.md., s. 69.
[330] el-Yûsuf, 12/94.
[331] Tirmizi, "Tefsir",16.

4) Duyular: Duyu kavramı Arapça حاسّة kelimesinin karşılığıdır. Duyu organları ile algılanan varlıkların kendisiyle hissedildiği kuvvet[332], hissetmek, anlamak, kat'i surette bilmek demektir. Herhangi bir duyunun harekete geçirilmesine ihsas, bunun neticesinde zihinde oluşan kavrama ma'rife (bilgi) ve fehim (anlama), müstakil bir bilgiye dönüşmesine idrak denir.[333] Görme, işitme, konuşma, dokunma ve koku alma gibi beş duyu organı vasıtası ile bir şeyin hissedilmesi durumu olarak da tarif edilmiştir.[334]

"Hissetmek, duyu" manasına gelen حَسَّ kelimesinin farklı çekimleri ile geldiği bazı âyetler şöyledir:

فَلَمَّا اَحَسَّ عيسٰى مِنْهُمُ الْكُفْرَ قَالَ مَنْ اَنْصَارِي اِلَى اللهِ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ اَنْصَارُ اللهِ

"İsa onların inkârlarını sezince, 'Allah yolunda yardımcılarım kim?' dedi. Havariler, 'Biziz Allah yolunun yardımcıları' dediler."[335]

وَكَمْ اَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ هَلْ تُحِسُّ مِنْهُمْ مِنْ اَحَدٍ اَوْ تَسْمَعُ لَهُمْ رِكْزاً

"Biz onlardan önce nice nesilleri helak ettik. Onlardan hiçbirini hissediyor yahut onların bir fısıltısını olsun işitiyor musun?"[336]

فَلَمَّا اَحَسُّوا بَأْسَنَا اِذَا هُمْ مِنْهَا يَرْكُضُونَ

"Onlar azabımızı hissedince hemen oradan süratle kaçıyorlardı."[337]

İslam düşüncesinde bilgi kaynakları vahiy, akıl ve duyu organları olmakla beraber, bu kaynakların bilgi aracı olarak Allah'tan gelmesinden dolayı bu üç kaynak arasında çelişki yoktur. Kelamcılar bilgiyi, Allah'ın ve mahlûkatın ilmi şeklinde ikiye ayırmıştır. Beşerî bilgi de kendi arasında zaruri ve istidlâle dayalı bilgi olarak sınıflandırılmıştır. Meselâ beş duyu organı vasıtası ile kazanılan bilgiler zaruridir. İstidlâlî bilgide ise delil ve ispata gerek duyulur. Bu bilgiler hakkında şüphe duyulabilir ve neticede varılan fikirler vazgeçilebilir veya ıslaha ihtiyaç duyulabilir bilgilerdir.[338]

Duyular vasıtası ile elde edilen bilgiler gerekli tahkikat ve tedkikat yapıldıktan sonra kesin bilgi ifade eder. Burada dikkat edilmesi gereken husus, يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَإٍ فَتَبَيَّنُوا اَنْ تُصيبُوا قَوْماً بِجَهَالَةٍ فَتُصْبِحُوا عَلٰى مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ "Ey iman edenler! Size bir fasık bir haber getirirse, bilmeyerek bir topluluğa zarar verip yaptığınıza pişman olmamak için

[332] Râğıb, a.g.e., s. 279.
[333] Hayati Hökelekli, "Duyu", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. 10, s. 8.
[334] İbn Manzûr, a.g.e., C. VI, s. 50.
[335] el-Âl-i İmrân, 3/52.
[336] el-Meryem, 19/98.
[337] el-Enbiyâ, 21/12.
[338] İlhan Kutluer, "İlim", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000, C. 22, s.112.

o haberin doğruluğunu araştırın"[339] âyetinde de vurgulandığı üzere duyu organlarından biri ile elde edilen bilgi her ne kadar haber kaynağı olarak değerli ise de insanoğlunun fıtratında bulunan yanılabilirlik özelliğinden dolayı ihtiyat payı bırakılmak suretiyle elde edilen bilgilerin tahkikatının yapılmasıdır. Evet, beş duyu organı ile elde edilen bilgi doğrudur ama insanın onu biyolojik olarak zihinsel faaliyetler neticesinde beyinde yorumlanması esnasında oluşabilecek hatalı yorumlamalara karşı tedkiki esas olmalıdır. İnsan bazen duyduğu bir haberi veya bilgiyi, doğru duymakla beraber, yanlış anlayıp hatalı yorumlamalara gittiği bilinen bir gerçektir.

e.Tasavvuf

Hikmet tasavvufta genellikle "ilâhî sırların ve gerçeklerin bilgisi, varlıkların var oluş amaçlarının kavranması, sebeplerle bunların sonuçları arasındaki ilişkileride ilâhî iradenin rolünün keşfedilmesi" anlamında kullanılır. Nitekim ilk sûfîlerden Hakîm et-Tirmizî hikmeti "kalbin ilâhî sırlara vâkıf olması", Ebû Osman el-Mağribî "hak olanı söylemek" şeklinde tarif etmişlerdir. Hakîm et-Tirmizî'ye göre "hikmet-i ulyâ" veya "hikmet-i hikmet" denilen hikmet türü peygamberlere ve velîlere has bir ilimdir bu anlamda hikmet keşf yoluyla ulaşılan tasavvufî bilgidir.

Tasavvufî bilgi olarak hikmet ehli olmayana verilmez, ehli olandan da esirgenmez. Hikmeti ehli olmayana veren ona zarar vermiş, ehlinden esirgeyen de ona zulmetmiş olur. Sûfîlerin bu konuda dikkatli olmalarının sebebi hikmeti dinleyip de kabul etmeyenin günahkâr, ona göre davranmayanın ise münafık olacağına inanmalarıdır. Öte yandan hikmetin kimlerde bulunmayacağı hususuna da dikkat çekilmiş, Fudayl b. İyâz, bid'atçılarla düşüp kalkanların hikmete sahip olamayacağını ifade etmiştir.

İlk sûfîlere göre hikmet çabayla kazanılan, özenle korunan çok değerli bir gizli bilgidir. Bu bilgiye sahip olan kişiye hakîm denir. Ebû Bekir el-Verrâk'a göre peygamberlerden sonra en yüksek derecede bulunanlar hakîmlerdir Hakîm et-Tirmizî ise hakîmlerin peygamberler ve sıddîklardan sonra Allah katındaki yerlerini alacaklarını söyler Tasavvufta bazan ârifle hakîm eşit kabul edilir, bazan da ârif hakîmden üstün görülür. Hakîm et-Tirmizî'ye göre âlimin mertebesi konuştuklarının altında, hakîmin mertebesi konuştuklarıyla aynı seviyede, ârifinki ise konuştuklarının üstündedir.[340]

---

[339] el-Hucurât, 49/6.

[340] Mustafa Kara, "Hikmet (Tasavvuf)", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1997, C. 16, s. 546.

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN'DA HİKMET KAVRAMI

Bu bölümde Kur'ân'da hikmet kavramı tanımı ve tahlili olmak üzere iki ana başlıkta incelenecektir. Kavramın tanımı biçim ve anlam yönüyle ele alınacaktır. Tahlili ise öznesine, nesnesine ve yüklemine göre üç başlık altında toplanmıştır.

I. HİKMET KAVRAMININ TANIMI

Hikmet kavramının tanımını biçim ve anlam yönüyle ele alacağız. Biçim yönüyle fiil ve isim türevleri, anlam yönüyle ise teorik ve pratik olarak irdeleyeceğiz. Birinci bölümde incelendiği üzere hikmet kavramı aynı kökten türediği kelimelerle birlikte sözlükte geniş bir yer işgal etmekle birlikte Kur'ân'da bu kullanımların hepsi geçmez. Biçim yönüyle incelediğimiz ilk kısımda söz konusu kelimelerin Kur'ân'daki kullanımlarını fiil ve isim türevleri başlığı altında topladık.

A. BİÇİM YÖNÜYLE

Hikmet (الحكمة) kelimesi kök olarak ح, ك , م harflerinin bir araya gelmesiyle oluşmuş müfred bir kelime olup çoğulu hikem (الحِكَم)'dir. Yargıda bulunma, hüküm vermek anlamlarına gelen hüküm (الحُكْم) masdarından isimdir.[341] الحُكْم ise kaza, hüküm vermek manasına gelip "Bir şey hakkında, şöyledir veya değildir" demekten ibarettir.[342] Hikmet kelimesinin Kur'ân-ı Kerim'de geçtiği bazı âyetler şunlardır:

وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوْتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا

"Kime hikmet verilirse, ona pek çok hayır verilmiş demektir."[343]

رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ

"Ey Rabbimiz! Onlara, içlerinden senin âyetlerini kendilerine okuyacak, onlara kitap ve hikmeti öğretecek, onları temizleyecek bir peygamber gönder."[344]

حَكَمَ kökünden türeyen bazı kelimeler ve ilgili kelimeye Kur'ân-ı Kerim'den örnek âyetler verilecektir.

1. Fiil Türevleri

[341] İlhan Kutluer, "Hikmet", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, C. 17, s. 503.
[342] Zebîdî, a.g.e., c. XXXI, s. 510.
[343] el-Bakara, 2/269.
[344] el-Bakara, 2/129.

Kur'ân'da H-k-m (حَكَمَ) kökünden türeyen fiillerin, bir adet sülasi mücerred (حَكَمَ), üç adet de sülasi mezid (اَحْكَمَ, حَكَّمَ, تَحاكَمَ) olmak üzere dört çekimi geçer.

1) حَكَمَ : حَكَمَ fiili çekimleriyle birlikte Kur'ân'da 46 defa geçmektedir.[345] "Bir şeyi ıslah amaçlı men etmek, alıkoymak, sakındırmak, zabt etmek, tutmak"[346] gibi anlamlara gelir. Atın gem'ine de حَكَمَةٌ denir ki, حكَم الفرس إذا جعل لِلجامِهِ حَكَمَةً örneğinde olduğu gibi "ata gem takmak" manasındadır.[347] حَكَمْتُ الدَّابَة hayvanı yular ile kontrol etmeyi, أحكمْتُها ise hayvana yular takmayı ifade eder. حَكَمْتُ السّفيهَ akılsızı kontrol altında tuttum demektir.[348] Aşağıdaki dizede bu anlam ifade edilmiştir: أ بني حنيفةَ أحكِمُوا سفهَاءَكُم "Ey Hanife oğulları akılsızlarınıza sahip çıkın."[349]

Yüzün alt kısmına da hakeme (حَكَمَة) denir. Hakemenin yükselmesi deyiminden kasıt da aziz olmaktır. Çünkü boyun eğip kafayı göğse dayamak zelil olma alâmetidir. Bu yüzden bir kişinin toplum içindeki kadri, değerinin derecesi hakeme ile tabir edilmiştir. Bu kullanıma örnek olarak , لا يقدر على هذا من هو أعظم حكمة منك buna ancak senin gücün (hakemesi senin kadar büyük olan biri) yeter, denilmiştir.[350]

حَكَمَ "Bir konuda hüküm vermek, bu husus böyledir veya değildir" şeklinde karar vermektir.Vereceğimiz iki âyette kullanılan حَكَمَ fiili belirli bir mevzuda karar/hüküm vermeyi ifade eder. وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ اَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ "İnsanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder"[351], يَحْكُمُ بِه ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ "İçinizden iki adil kişi karar/hüküm verir."[352]

حكِّم اليتيم كما تحكِّم ولدك cümlesinde geldiği üzere, "Kendi çocuğunu kötülüklerden nasıl alıkoyuyorsan, yetimi de öyle alıkoy, sakındır" manasında geldiğini ifade eder.[353] حَكَمَ Aynı zamanda bir şeyin lehinde veya aleyhinde hüküm vermek olup masdarı ise حُكْماً ve حُكومةً 'dir. Hükûmet kelimesinin aslı kişiyi zulümden men etmektir. Bu yüzden halk arasında, zâlimi zulümden men etmekle muvazzaf görevliye hâkim denmiştir.[354] İbn Dureyd حَكَم kelimesinin etimolojik tahlilini yaparken ilginç tespitlerde bulunur. حَكَم kelimesinde olduğu gibi, كمح kelimesinin de كبح gibi dizginlemek, frenlemek anlamı taşıdığını, كمحه باللجام örneği ile izah eder.[355]

[345] Muhammed b. Abdulbâkî b. Sâlih el-Mısrî, *el-Mu'cem el-Mufehres li Elfaz el-Kur'ân el-Kerîm*, Kahire: Dâru'l Kutubi'l-Mısriyye, 1364, s. 212-213.
[346] Râğıb, a.g.e., s. 299.
[347] Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4929.
[348] Râğıb, a.g.e., s. 299.
[349] Lane, a.g.e., C. II, s. 624; İbn Fâris, a.g.e., C. II, s. 91; Zemahşerî, el-Fâik, C. I, s. 302.
[350] Zemahşerî, el-Fâik, C. I, s. 302.
[351] en-Nisâ, 4/58.
[352] el-Maide, 5/95.
[353] Lane, a.g.e., s. 624.
[354] Zebîdî, a.g.e., C. XXXI, s. 512; İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 142.
[355] İbn Dureyd, a.g.e., s. 564.

H-k-m (حَكَمَ) fiili Kur'ân'da müfred müzekker ğâib formuyla sadece bir âyette geçer. Mü'min sûresinde geçen söz konusu âyet şöyledir: قَالَ الَّذينَ اسْتَكْبَرُوا اِنَّا كُلٌّ فيهَا اِنَّ اللهَ قَدْ حَكَمَ بَيْنَ الْعِبَادِ[356] Allah'ın, kulları arasında hüküm vermesini Taberî, "Onları âhirette yargılamak suretiyle cenneti hak edenlerin cennete, ateşi hak edenlerin ise cehenneme konulması"[357] olarak açıklar.

Maide sûresi 44. âyette geçen ve konumuzla ilgili olan وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَا اَنْزَلَ اللهُ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ[358] âyeti üzerinde İslam tarihi boyunca murad-ı ilâhînin kastı hususunda fikir ayrılıkları yaşanmış ve müslüman toplum arasında gerilim hatları oluşmuştur. Bundan dolayı itikadi bölünmeler yaşanmış, aşırı eğilimli bir takım hareketler çıkış noktası olarak bu âyeti referans almışlardır. Söz konusu âyetin tefsiri bağlamında çeşitli görüşler serd edilmiştir. Bu âyetten önceki âyetlerde Yahudilerin aralarındaki bir mesele hakkında hüküm vermesi için Allah Resûlüne geldikleri, o da hükmünü açıkladıktan sonra Yahudilerin bu hükme uymadığı belirtilmiş, böyle yapmakla hem kendi şeriatlerine hem de kendisinden hüküm istedikleri peygambere inanmadıkları ifade edilmiştir. Devamında ise Allah'ın hükmüyle amel etmeyenlerin kâfirler olduğu beyan edilmiştir. Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyip, bu şekilde onun emir ve nehiylerini ihlal edenleri İslam uleması tasnif etmiştir. Bu kısımdakiler bu emirleri tahfif etmeleri yahut iman etmedikleri takdirde kâfirdirler. İkinci kısım ise, İman ettiği halde, bu imanının gereğini yerine getirmeyenlerdir. Allah'ın vaz'ettiği hükümler adaleti, buna karşı olan hükümler ise zulmü sembolize ettiğinden Allah'ın hükmü ile yetinmeyenler fâsık ve zalimlerdir.[359]

Allah'ın indirdiği hükümler ile hükmetmeyenler zulmetmiş olurlar. Çünkü zulüm tanım olarak birşeyin hakkını vermemek veya onu Allah'ın takdir ettiği şeklin dışında bir kararla hükmetmektir.[360] Dolayısıyla Allah'ın, kitapları ve resulleri aracılığıyla vaz'ettiği hükümlere iman etmemek veya inandığı halde onunla amel etmeyi çeşitli gerekçeler öne sürerek kabul etmemek, öncelikle O'nun kanunlarını kabul etmemek dolaylı olarak da kâinatta tüm mevcudatın hakkını çiğnemektir. Çünkü yeryüzünün halifesi olan insan içinde yaşadığı dünya devletinin kanunlarına uymamakla, hem devletin otoritesini tanımamış olur, hem de düzene uymamaktan kaynaklı zımni isyanıyla devletin idaresindeki diğer tüm canlı ve cansızların hukukunu çiğnemiş olur.

---

[356] el-Mü'min, 40/48; "Büyüklük taslayanlar ise şöyle derler: Biz hepimiz ateşin içindeyiz. Şüphesiz Allah kullar arasında (böyle) hüküm vermiştir."
[357] Taberî, a.g.e., s. 433.
[358] el-Mâide, 5/44; "Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler kâfirlerin ta kendileridir."
[359] Hayrettin Karaman, v.dğr., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, I-V, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007, C. II, s. 279.
[360] Muhammed Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, I-X, İstanbul: Azîm Neşriyat ve Dağıtım, t.y., C. III, s. 252.

Konuyla ilgili bir diğer âyette اِنَّ اللهَ يَأْمُرُكُمْ اَنْ تُؤَدُّوا الْاَمَانَاتِ اِلٰى اَهْلِهَا ۙ وَاِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ اَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ[361] denilerek toplumsal güven ve adalet duygusu ile sosyal mutluluğu temin edecek önemli noktalara değinir. İlk olarak işlerin ehillere verilmesi emredilerek emanet ve liyakatın sağlanması, devamında ise insanlar arasında hükmedilirken adaletle hükmedilmesi salık verilmektedir. Burada geçen اِذَا حَكَمْتُمْ "hükmettiğiniz zaman" şart cümlesinde geçen "hükmün" nasıl olması gerektiği يَأْمُرُكُمْ اَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ "adaletle hükmetmenizi emrediyor" cevap cümlesi ile açıklanır. Adaletle hükmetmek herşeye hakkını vermek demektir. Bunun mutlak eşitlikten ziyade tüm haksızlıkları ortadan kaldırmak suretiyle, gerekiyorsa pozitif ayrımcılık yapılması da dâhil, eşitsizlik ve haksızlıkların giderilmesi suretiyle herşeyi yerli yerine koyup, ona hakkını vermektir. Nitekim adaletin bu tanımı hikmetin de tanımlarından biridir.

اَنْ تُؤَدُّوا الْاَمَانَاتِ اِلٰى اَهْلِهَا âyetini "Dinin ve şeriatın tüm kurallarını ihtiva eden ahkâm âyetlerinin analarından biri" olarak tarif eden Kurtubî, burdaki emrin yöneticiler, emir sahipleri olmakla birlikte herkesi kapsadığını, emrin umumi olduğunu[362] vurgular. تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ ibaresini Nesefî, seviyeli ve insafla verilmesi gereken hüküm olarak açıklar.[363] Tabersî ise söz konusu âyeti, adalet ve insafla hükmetmek olarak açıklar ve يا داود إنا جعلناك خليفة في الأرض فاحكم بين الناس بالحق[364] âyetiyle bunu tefsir eder. Ayrıca Şia kaynaklarına atıfla şu hadiseyi nakleder: "İki çocuk Hasan bin Ali'ye gelerek, yazılarını göstermiş ve hangisinin hattının daha güzel olduğu konusunda hükmetmesini istemişlerdir. Bunun üzrine Hz. Ali oğluna, Ey oğlum! Nasıl hüküm vereceğine dikkat et çünkü kıyâmet gününde bundan hesaba çekileceksin."[365] Bu anlatı söz konusu âyetin uyarısının, sahabe hayatında karşılığını bulan tablolaşmış hâlidir.

2) أَحْكَمَ: أَحْكَمَ fiili أتقن anlamında, "İşi en güzel şekliyle yapmak, sağlamlaştırmak, kuvvetlendirmek" mânâsını verir. Kur'ân'da 2 âyette geçmektedir. Birinci âyet-i kerîmede فَيَنْسَخُ اللهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحْكِمُ اللهُ اٰيَاتِهِ[366] buyurularak sağlamlaştırmak anlamında kullanılmıştır. Bu âyetin devamında ise وَاللهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ "Allah her şeyi en iyi bilen ve en

[361] en-Nisâ, 4/58; "Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor."
[362] Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmiʿ li-Ahkâmi'l-Kurʾân,* I-XXIV, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin el-Turkî, 1.b., Beyrût: Müessesetu er-Risâle, 1427/2007, C. VI, s. 427.
[363] Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl,* thk. Yûsuf Ali Bedevî, 1.b., Beyrût: Dâru'l Kelimu't-Tayyib, 1419, C. I, s. 367.
[364] es-Sâd, 38/26; "Ey Dâvûd! Gerçekten biz seni yeryüzünde halife yaptık. İnsanlar arasında hak ile hüküm ver."
[365] Ebû Alî el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl et-Tabersî, *Mecmaʿu'l-Beyân fîʿTefsiri'l-Ḳurʾân,* I-X, 1.b., Beyrût: Dâru'l Murtada, 1427, C. III, s. 95.
[366] el-Hac, 22/52; "Allah şeytanın karıştırdığını giderir, sonra da âyetlerini sağlamlaştırır."

kusursuz yapandır" fâsılâsı ile noktalanarak, حَكَمَ fiilinin sağlamlaştırmak,[367] pekiştirmek, bir şeyi en güzeli ile kusursuz yapmak anlamı te'kid edilmiştir. Bu âyetin sebeb-i nuzûlu olarak bazı tefsirlerde garanîk hadisesi olarak bilinen olayı gösterenler olsa da, bu rivâyetin sıhhati açısından buna karşı çıkanlar da olmuştur. Özetle Resûl-i Ekrem Mekke müşriklerinin de bulunduğu bir ortamda Necm sûresinden bir âyeti (bir rivâyette Hac sûresinden söz konusu ettiğimiz bu âyeti) okumuş "Gördünüz mü Lât ile Uzzâ'yı"[368] meâlindeki âyete geldiğinde şeytan, Andolsun ki bizi Allah'a yaklaştırmaları için onlara tapıyoruz (والله لنعبدهنّ ليقربونا إلى الله زلفى) şeklindeki bir cümleyi araya sokuşturmuştur. Bunun üzerine Allah'ın Rasûlü üzülmüş, onu teselli sadedinde وَمَا اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ اِلَّا اِذَا تَمَنّٰى اَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي اُمْنِيَّتِه فَيَنْسَخُ اللهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحْكِمُ اللهُ اٰيَاتِه وَاللهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ[369] âyeti nazil olmuştur.[370] Bu âyette geçen ثُمَّ يُحْكِمُ اللهُ اٰيَاتِه Allah'ın âyetlerini sağlamlaştırması, Kur'ân'ı insan, şeytan vs. tarafından dışarıdan yapılabilecek her türlü değiştirme, bilgi sokuşturma, tahrif etme gibi müdahelelere karşı muhkem, korunaklı ve sağlam kılmasıdır.

يُحْكِمُ اللهُ اٰيَاتِه ile Allah'ın, kelamına başka sözlerin karışmasına veya fâsid te'villerin girmesine müsaade etmeyerek onu tahkim etmesi, ahkâm-ı şer'iyyenin delillerine irşad etmek suretiyle Kur'ân'ın sağlamlaştırılması[371] ve bozulmaktan korunması[372] kastedilir.

أَحْكَمَ fiilinin geçtiği ikinci yer كِتَابٌ أُحْكِمَتْ اٰيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ[373] âyetidir. Âyette geçen "Muhkem kılınmış, sağlamlaştırılmış" şeklinde karşılık verdiğimiz أُحْكِمَتْ fiili şu şekillerde tefsir edilmiştir:

a) Emir ve nehiyleri, sevap ve ikabı bildirilmek suretiyle herşeyin apaçık beyan edilip, şüphe, anlaşılmazlık ve vesveselerden korunmuştur.

b) Âyetleri bâtıldan korunmuş, helal ve haramı birbirinden ayrılarak açıklanmıştır.

c) İnsanları fesad ve bozgunculuktan men eden âyetlerdir.[374]

---

[367] Beydâvî, a.g.e., C .IV, s. 160.
[368] Necm, 53/19.
[369] el-Hac, 22/52; "Senden önce hiçbir resül ve nebi göndermedik ki, bir şey temenni ettiği zaman, şeytan onun bu temennisine dair vesvese vermiş olmasın. Ama Allah şeytanın vesvesesini giderir. Sonra Allah âyetlerini sağlamlaştırır. Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir."
[370] Karaman, v.dğr., a.g.e., C. V, s. 171-172.
[371] Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyn el-A'rec el-Kummî en-Nîsâbûrî, *Ğarâ'ibu'l-Kur'ân ve Reğâ'ibu'l-furkân*, I-VI, 1.b., Beyrût: Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye, 1416, C. V, s. 92; Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin el-Bağdâdî, *Lübâbü't-Teʾvîl fî Meʿâni't-Tenzîl*, I-IV, 1.b., Beyrût: Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye, 1425, C. III, s. 626.
[372] Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî, *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Ḳurʾân*, I-X, thk. Ahmed Habîb Kasîru'l Amilî, Beyrût: Dâru İhyâi Turasi'l-Arabî, t.y., C. VII, s. 330.
[373] el-Hûd, 11/1; "Bu Kur'ân; âyetleri, hüküm ve hikmet sahibi (bulunan ve her şeyden) hakkıyla haberdar olan Allah tarafından muhkem (eksiksiz, sağlam ve açık) kılınmıştır."
[374] Tûsî, a.g.e., C. V, s. 446; Abdurrahmân b. Cemaluddin es-Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Meʾsûr,* I-VIII, Beyrût: Dâru'l Fikr, 1432, C. IV, s. 399.

d) Kur'ân, belağati, iç uyumu, çelişkisizliği, sosyal veya ferdî hayata dair vaz'ettiği kanunları ile ibadet, sâlih amel, insanlar arası ilişkiler, diğer din ve inanç sahiplerine karşı muamele tarzı vs. her türlü konuda getirdiği kurallar, yasaklar veya tavsiyeler manzumesiyle itkan üzere sağlamlaştırılıp korunmuştur.

e) Kitabın nazmı tıpkı muhkem bir bina gibi kusursuzca, karmaşa ve düzensizlikten uzak, bir ahenk ve uyum ile tasarlanmıştır.[375]

f) Kitab, muhkem kılınması yönüyle ezelden beri bu sıfata hâiz idi.[376]

g) "كِتَابٌ أُحْكِمَتْ اٰيَاتُهُ" âyetlerin sağlamlaştırılıp muhkem kılındığı belirtildikten sonra ثُمَّ فُصِّلَتْ bölüm bölüm fasıllara ayrıldığı ifade edilmiştir. Birşeyin bölünmesi ilk etapta muhkemleşmeye aykırı gibi gelebilir. Kadı Abdulcebbar bunu, "Allah'ın, Kur'ân'ı levh-i mahfuza yazdıktan sonra maslahat icabı tek bir seferde değil de fasıl fasıl inzal etmesi"[377] olarak açıklar.

3) حَكَّمَ : Anlamı "Hakem kılmak, yönetici olarak atamak, bir kişiyi bir konuda hakem tayin edip gereğiyle hükmetmesini beklemektir."[378] حكّمه في ماله "Malı hususunda filancayı hakem tayin etti."[379] حَكَّمُوهُ بيْنهم "Aralarında hüküm vermesi için onu tayin ettiler."[380] حكّمْتُ فلاناً "falanı hakem tayin ettim" denir.

Kur'ân'da حَكَّمَ fiili يُحَكِّمُوكَ ve يُحَكِّمُونَكَ şeklinde olmak üzere iki yerde geçer. Bu âyetlerin ilki Nisâ sûresindeki فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتّٰى يُحَكِّمُوكَ فيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ[381] âyetidir. Müslümanların aralarında hüküm vermede ihtilafa düştükleri konularda[382] Allah'ın elçisini hakem yapmadıkça gerçek manada iman etmiş olmayacaklarını ifade eder. Bu âyetin iniş sebebi olarak Zübeyr b. Avvâm ile ensardan bir bahçe komşusu arasında vuku bulan bir hadise gösterilir. İkisi bahçe sulama hususunda ihtilafa düşerler. Aralarında hakem olması için Allah'ın Rasûlüne başvururlar. O da hükmünü verir. Ensar bu karardan

[375] Mollâ Muhsin Muhammed b. Şâh Murtazâ b. Şâh Mahmûd-ı Kâşânî, *Kitâbu's-sâfî fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-VII, thk. Seyyid Muhsin el-Huseynî el-Eminî, 1.b., Tahrân: Dâru'l Kutubi'l İslamiyye, 1419, C. IV, s. 7.
[376] Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf Ebî Zeyd es-Seâlibî, *el-Cevâhirü'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kurʾân*, I-V, 1.b., Beyrût: Dârû İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1418, C. III, s. 272.
[377] Kâdî Abdülcebbâr, *Tenzîhü'l-Kurʾân ʿani'l-Metâʿin*, thk. Ahmed Abdurrahîm Seyyah, 1.b., Kâhire: Mektebetu'n-Nâfize, 2006, s. 205.
[378] Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4928.
[379] Ebû'l Kâsım Cârullah Mahmûd bin Ömer Ahmed ez-Zemahşerî, *Esâsu'l Belâğa*, I-II, thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-sûd, 1.b., Beyrût: Dâru'l Kutub-ul ilmiyye, 1998, C. I, s. 206.
[380] İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 142.
[381] en-Nisâ, 4/65; "Hayır! Rabbine andolsun ki onlar, aralarında çıkan çekişmeli işlerde seni hakem yapmadıkça iman etmiş olmazlar."
[382] Taberî, a.g.e., c. VII, s. 200.

hoşnut olmaz ve Allah'ın Rasûlünün adaletle hükmetmediği imâsında bulunur. Bunun üzerine bu âyet nâzil olmuştur.[383]

İnananların aralarında ihtilafa düştükleri konularda Allah'ın peygamberine başvurup onun hakemliğine razı olmalarını imanlarına bir gösterge olarak gösteren söz konusu âyetten çeşitli anlamlar çıkarılmıştır. Bunlar:

-Allah'ı hakkıyla tanımak ve marifetine ulaşmak için masum nebinin irşadı şarttır.

-İhtilafa düştükleri her türlü konuda Nebînin hükmünü hakem kılmadıkça müslümanlar iman etmiş olmazlar.

- İslam âlimleri arasında müşebbihe, muattıla, kaderî, cebrî başta olmak üzere birçok düşünce ekolü ortaya çıkmış, âyetin mefhumu mucibince herbirinin ihtilafa düştükleri itikadi ve dini konularda peygamberin hükmü, irşadı ve hidâyetine başvurmaları gerekmektedir. Bu durum da bu hakikatleri anlamada tüm insanların akıl ve idrak kabiliyetlerinin nâkıs ve aciz olduğunu, nebinin akıl ve idrak seviyesinin ise ilahi teyid sayesinde kâmil olduğunu gösterir ki, onun hakemliğine başvurmaları tavsiye edilmiştir.[384] Burada söz konusu olan, gaybî konulara iman etmek olması hasebiyle yerinde bir tespittir. Gaybî meseleler, deney ve gözleme dayanan bilimsel hakikatler ile bir değildir. Bilimde duyu organları ile kontrol edilebilirlik, tekrarlanabilirlik ve gözlenebilir olma şartları sağlanabilirken, beş duyu organına indirgenemeyecek kadar önemli hakikatleri ifade eden ilahî ve dini konularda teslim ve iman gerekmektedir. Nitekim اَلَّذينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ[385] âyeti de bunu vurgulamaktadır.

[383] Taberî, a.g.e., c. VII, s. 202.
[384] Râzî, a.g.e., C. X, s. 169.
[385] el-Bakara, 2/3; "Onlar gaybe inanırlar."

4) تَحاكَم : "Biriyle mahkemelik olmak, muhakeme olunma" anlamlarına gelir. تحاكمنا إلي الحاكم "Hâkime başvurduk."[386] تحاكم الطَّرفان إلى فلان: التجآ إليه، رفعا الأمرَ إليه ليقضي بينهما "İki taraf muhakeme olunup aralarında hüküm vermesi için falan kişiye başvurdu."

تَحاكَم fiili Kur'ân'da tek bir âyette geçmektedir. Söz konusu âyet Nisâ sûresinde geçer: يُرِيدُونَ اَنْ يَتَحَاكَمُوا اِلَى الطَّاغُوتِ وَقَدْ أُمِرُّوا اَنْ يَكْفُرُوا بِهِ[387] Bu âyetin iniş sebebi olarak şu olay aktarılır: Yahudileriden bir adam ile bir münafık bir konuda ihtilafa düşerler. Yahudi Müslümanların hüküm verirken rüşvet alıp haksızlık yapmadıklarını bildiğinden "Sizin Peygamberinize gidelim, dininize göre yargılanmak istiyorum" der. Münafık ise buna yanaşmaz. Bunun üzerine Cüheyne'li bir kâhine gitme hususunda mutabık kalırlar. Bu olay üzerine söz konusu âyet inerek tağut olarak nitelendirdiği kâhinlere giden kişi için, "Sana indirilen Kur'ân'a ve senden önce indirilene inandıklarını iddia edenleri görmüyor musun?" denilerek imanlarının aslında sadece bir iddiadan ibaret olduğunu, gerçek manada iman etmiş olmadıklarını ifade eder.[388]

İbn-i Kesîr âyetin tefsirinde yukarıda verilen sebeb-i nuzûlu verdikten sonra, âyetin vermek istediği mesajın bundan çok daha geniş kapsamlı, çağlar üstü bir mesaj olduğunu belirtir. Kur'ân ve sünnetin vaz'ettiği ve hayata dair bir nizâm tesis eden her türlü kurala razı olmayıp, bunun dışında bir çözüm mercii arayanların bu hitabın muhatabı olduklarını söyler.[389] Bu yorum her çağa hitap edip güncelliğini koruyan bir hakikattir.

Tâğût'u tanımamaları iman edenlere emrolunduğu halde, bazılarının onun önünde muhakeme olmak istedikleri ifade ediliyor âyette. Çünkü Tâğût ile muhakeme olunma isteği ona imanın, Allah'ı ise inkârın göstergesidir. Bu âyetler Allah'ın veya peygamberinin emirlerinden bir emri şüphe veya isyanından ötürü kabul etmeyen kişinin dinden çıktığını açıkça gösterir.[390]

2. İsim Türevleri

Kur'ân'da حَكَمَ fiilinin beş tane isim türevi geçer. Bunlar: مُحْكَمَةٌ, حَكيمٌ, حاكِمٌ, حَكَمٌ, حُكْمٌ' dur. Bu isim türevlerini, sözlük anlamlarını verdikten sonra Kur'ân'da geçtiği âyetler özelinde ele alacağız.

[386] Râğıb, a.g.e., s. 300.
[387] en-Nisâ, 4/60; "Tâğût'u tanımamaları kendilerine emrolunduğu halde, onun önünde muhakeme olmak istiyorlar."
[388] Taberî, a.g.e., C. II., s. 490.
[389] İbn Kesîr, a.g.e., C. II., s. 346.
[390] Râzî, a.g.e., C. X, s. 159-160.

1) حُكْمٌ: Hüküm, "İlim, fıkıh, kaza ve adl"[391] anlamlarına gelir. Bir işi, diğerine olumlu veya olumsuz olarak dayandırmak, irtibatlandırmak, bir şey hakkında 'şöyledir!' diyerek kanaat belirtmekten ibarettir.[392]

Hüküm kelimesi Kur'ân'da 13 defa geçer. Bunlardan bazılarını kavramın Kur'ân'da oturduğu çerçeve hakkında bilgi vermesi amacıyla ele alacağız. اَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللهِ حُكْماً لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ[393] Mâide sûresinde geçen bu âyette Allah, muhkem olan, tüm hayırları muhtevi, tüm şerlerden nehyeden şeriatı dışındaki ilahî vahye istinad etmeyen her türlü beşerî hükmü reddeder.[394]

Yûsuf sûresinde Hz. Yûsuf'un olgunluk çağına erişince وَلَمَّا بَلَغَ اَشُدَّهُ اٰتَيْنَاهُ حُكْماً وَ عِلْماً[395] kendisine hüküm ve ilim verildiği ifade edilir. Burada kullanılan hüküm hakkında şu yorumlar yapılmıştır:

- Fehim ve ilimdir.[396]
- Akletme yeteneği ve nübüvvetten önce kendisine verilen ilim/bilgidir.[397]
- Kendisiyle amel edilen ilim ve bundan neş'et eden hikmettir.
- İnsanlar arasında hükmetme kabiliyeti ve olaylara derûnuna nüfuz etme açısından fıkh etme potansiyelidir.[398]
- Doğruyu yanlıştan ayıran (el-kavlu'l fasl) sözlerdir ki hikmete ulaştıracak önemli vasıtalardan biridir.[399]
- Hüküm ve hikmet, nefsi heva ve heveslerine karşı hapsetmek, şerre olan meyillere karşı ona engel olmak demektir.[400] Yûsuf (as) kıssasında kadınla yaşandığı hikâye edilen olay bağlamında düşünüldüğünde bu yorum yerinde görünmektedir.
- Yûsuf (as)'a verilen hüküm, nübüvvettir. Çünkü nebiler diğer insanlara peygamberlik yönüyle hükmederler.[401]

---

[391] Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4927; İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 142
[392] Tehânevî, a.g.e., s. 693.
[393] el-Mâide, 5/50; "Onlar hâlâ cahiliye devrinin hükmünü (idaresi, kanunu) mü istiyorlar? Kesin olarak inanacak bir toplum için Allah'tan daha güzel hüküm veren kim olabilir?"
[394] İbn Kesîr, a.g.e., C. III., s. 541.
[395] el-Yûsuf, 12/22; "Olgunluk çağına erişince O'na (isabetle) hükmetme (yeteneği) ve ilim verdik."
[396] Ebü'l-Leys Nasr b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî, *Bahru'l Ulûm*, I-III, thk. Ali Muhammed Muavved, Âdil Ahmed Abdulmevcûd, 1.b., Beyrût: Dâru'l Kutubu'l İlmiyye, 1413, C. II, s.156 ;Taberî, a.g.e., C. IV, s. 341.
[397] Taberî, a.g.e., C. IV, s. 341.
[398] Ebü'l-Kāsım Cârullah Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî el-Hârizmî, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te᾽vîl*, 3.b., Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2009, s. 50; Nesefî, a.g.e., C. II, s. 102.
[399] Tabersî, a.g.e., C. V, s. 296.
[400] Râzî, a.g.e., C. XVIII, s. 114.
[401] Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî es-Semerkandî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, XIX, thk. Hatice Boynukalın, İstanbul: Dâru'l-Mîzân, 2006, C. VII, s. 290; Râzî, a.g.e., C. XVIII, s. 114; İbn-i Kesîr, a.g.e., C. IV, s. 378.

Allah'ın tüm varlık âlemi üzerinde hükmedici olduğu ve onun hükmünü bozup ortadan kaldıracak hiçbir gücün olmadığı اَوَلَمْ يَرَوْا اَنَّا نَأْتِي الْاَرْضَ نَنْقُصُهَا مِنْ اَطْرَافِهَا وَاللهُ يَحْكُمُ لَا مُعَقِّبَ لِحُكْمِه[402] âyeti ile ifade edilir. O tüm mevcudat üzerinde hükmünü icra eder. Allah'ın hükmü ve kazası gelince de hiçbir müşrik veya inkârcı onu geri çeviremez.[403] Allah'ın kâinata hükmetmesini pratik örnekler üzerinden vermek gerekirse şunlar sıralanabilir: O, istediğini yüceltir, istediğini zelil kılar. Kimini diriltirken kimini öldürür. Bazısını zengin bazısını ise fakir kılar. İslâm'ın izzetine hükmederek onu diğer dinlere üstün kılar.[404] Bir şeyi murad ettiği zaman ona "Ol" der, o da hemen oluverir. Kâinattaki hadsiz yıldızlardan, insan vücudundaki trilyonlarca hücreye varıncaya kadar herşeye hükmeden odur. Ne bir hücre, ne de bir yaprak O'nun hükmü dışına çıkamaz.

Allah'ın, ihtilafa düştükleri hususlarda başta diğer din mensupları olmak üzere insanlar arasında hükmedeceği, اِنَّ رَبَّكَ يَقْضي بَيْنَهُمْ بِحُكْمِه وَهُوَ الْعَزيزُ الْعَليمُ[405] âyeti ile belirtilmiştir. İsrailoğulları'nın ihtilafa düştükleri meselede aralarında hak ile hükmedeceği, haklı olana mükafât, haksız olana ise mücazat ile karşılık vereceği söylenmiştir. Bir görüşe göre ise dünyada aralarında hükmünü vererek, dinde yaptıkları her türlü tahrifi, Kur'ân'ı indirmek suretiyle izhar edecektir.[406] Aralarında hükmünü icra etmesi adaleti ile de açıklanmıştır. Ayrıca Nebî'ye (as) Risâlet görevini akıl ve kalp dirâyeti ve kararlığıyla yürütmesini telkin amacıyla Yahudiler başta olmak üzere İslama düşmanlık yapanlara iltifat etmemesini, Allah'ın onların arasında hükmünü vereceğini de ifade buyurur.[407]

Kur'ân'ın Arapça bir hüküm olarak indirildiğini ifade eden وَكَذٰلِكَ اَنْزَلْنَاهُ حُكْماً عَرَبِياًّ[408] âyeti, tüm peygamberlerin kavimlerine kendi dillerinde hitap ettiği, semavi hitaplarının da aynı şekilde olduğu, Kur'ân'ın da bu fıtrî geleneğe uygun olarak Arapça olarak indirildiği ifade edilmiştir. Aynı zamanda bu Kur'ân'ın, ilahî hikmetin Arapça'ya bir tercümesi olduğu da söylenmiştir. Kur'ân teklifin her türlüsünü muhtevî olduğu için hüküm onsuz olmaz. Allah tüm insanları Kur'ân'ı kabul edip onun ile amel etmeyi zorunlu kılmış, onun dili de Arapça olduğu için, anlaşılmak için her dilde okunabilmekle birlikte, ibadet amacıyla başka bir dilde okunamayacağı anlaşılabilir. Râzî bu âyetten Mu'tezilenin

---

[402] er-Ra'd, 13/41; "Onlar, bizim yeryüzüne (kudretimizle) gelip onu etrafından eksilttiğimizi görmediler mi? Allah hükmeder. Onun hükmünü bozacak hiçbir kimse yoktur."
[403] Taberî, a.g.e., C. IV, s. 435.
[404] Şevkânî, a.g.e., s. 736.
[405] en-Neml, 27/78; "Şüphesiz senin Rabbin onların arasında hükmünü verecektir. O, azizdir, hakîmdir."
[406] Şevkânî, a.g.e., s. 1088; Taberî, a.g.e., C. V, s. 580.
[407] Râzî, a.g.e., C. XXIV, s. 216.
[408] er-Ra'd, 13/37; "Böylece biz onu (Kur'ân'ı) Arapça bir hüküm olarak indirdik."

Halku'l-Kur'ân düşüncesine itiraz eder ve Arapça bir hüküm kılınan bir kelamın kadîm olamayacağı, hâdis olması gerektiğini dile getirir.[409]

2) حَكَمٌ: Hakem, "Bir konu hakkında karar vermesi, çözüm bulması veya değerlendirme yapması için kendisine başvurulan kişiye" denir. Hüküm verme konusunda uzman olan kişiye de hakem denir.[410] Nizâlı iki taraf arasında karar verme veya doğru ile yanlış arasında hükmetme açısından حاكم ile yakın anlamlı olmakla birlikte حكَمٌ, حاكِمٌ 'dan eblağdır.[411]

Hakem kelimesi Kur'ân'da iki âyette 3 defa zikredilmektedir. Bu iki âyeti kısaca verdikten sonra geçtiği yerlere göre hakkında yapılan yorumlar üzerinde kavramı inceleyeyeceğiz. Hakem kelimesinin geçtiği فَابْعَثُوا حَكَماً مِنْ اَهْلِه وَحَكَماً مِنْ اَهْلِهَا[412] âyetinde, aralarının açılmasından korkulan eşler hakkında hüküm/karar vermesi için her iki taraftan çağırılacak birer kişi kastedilmiştir. Hakem kelimesi En'âm sûresinde ise Allah'ın peygamberinden, bir mucize getirmesi halinde kesin olarak iman etmeye söz veren müşriklere cevap niteliğinde اَفَغَيْرَ اللهِ اَبْتَغي حَكَماً وَهُوَ الَّذي اَنْزَلَ اِلَيْكُمُ الْكِتَابَ مُفَصَّلاً[413] denilmiştir ki, Kur'ân'ın ve Allah'ın hakemliğinden başka bir delil aramanın anlamsızlığına dikkat çekilmektedir.

فَابْعَثُوا حَكَماً ifadesinde muhatabın kim olduğu konusunda ihtilaf edilmiştir. Burada muhatap o yörenin mülkî amirinin/hükümdarının görevlendirdiği memurlarıdır diyenler olduğu gibi, muhatap karı-kocadır, ikisinin hakem seçeceği birer yakınları olduğunu söyleyenler de olmuştur.[414] Hz. Ali'nin hilafeti döneminde yaşanan bir hadise bu âyetin uygulamasına örnek olarak zikredilir tefsirlerde. Münazaalı bir karı-koca, yakınlarıyla birlikte halifeye gelirler. Halife her iki taraftan birer kişiyi hakem seçmelerini söyler. Dediği yapılır. Hakemlere: "Ne yapmanız gerektiğini biliyorsunuz değil mi? Eğer aralarını bulabilirseniz yuvayı yapın, yok yapamazsanız da aralarını ayırın" der. Kadın, "Allah'ın, kitabında verdiği hükme razıyım" der. Erkek ise "Ayrılma konusunu kabul etmem" der. Halife adama hitaben: "Kadının dediği gibi demeyinceye kadar sen bir yalancısın" der.[415] Çünkü burada Kur'ân'da verilen bir hükmü peşinen reddetme vardır. Kanunun, yargının kabul edilmediği bir yerde hukuk söz konusu olamaz. Haklı ile haksız da birbirinden ayırt

[409] Râzî, a.g.e., C. XIX, s. 63.
[410] Râğıb, a.g.e., s. 300.
[411] Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4927.
[412] en-Nisa 4/35; "Erkeğin ailesinden bir hakem, kadının ailesinden bir hakem gönderin."
[413] el-En'âm, 6/114; "Size Kitab'ı (Kur'ân'ı) hak olarak indiren O iken ben Allah'tan başka bir hakem mi arayacağım?"
[414] Taberî, a.g.e., C. II, s. 404-405.
[415] Râzî, a.g.e., C. X, s. 96.

edilemez. Hele bu kanun, Müslümanlara uymaları için şeriat sahibi tarafından vaz'edilmişse orada hukukun devamiyeti ile birlikte, inancın varlığı, sosyal nizâmın tesisi, aile yapısı gibi birçok konu söz konusu olur.

Her iki tarafın yakınlarından birer hakemin tayini meselesinde İmam Şafii şöyler der: "Çünkü akrabaları onları en iyi tanıyan, hallerine şahid olan, hatta aile içi sorunlara bile az çok vakıf olmaları dolayısıyla yabancılara nispeten tercih edilmeleri daha efdaldir. Ayrıca akrabalar ailenin ıslah ve barışı konusunda yabancılara göre daha isteklidirler. Bununla birlikte yabancılardan birer hakem seçilmesi de caizdir."[416]

Mekke müşrikleri Allah'ın elçisine gelerek kendilerine bir mucize göstermesi halinde kesinlikle iman edeceklerini söylediler. Bunun üzerine اَفَغَيْرَ اللهِ اَبْتَغي حَكَماً âyeti nâzil olmuş, "O'nun hükmünü aşıp haddimden tecavüz edemem, çünkü onun hükmünden daha âdil ve onun sözünden daha doğru bir söz yoktur" denilmiştir. Çünkü Muhammed (a.s.m)'ın nübüvvetine delalet eden onca delil varken yeni yeni mucizeler istemek, iyi niyet gösterisinden ziyade işi yokuşa sürmekten ibaretti. Nitekim i'cazı ve belağatıyla insanlığa meydan okuyan mübin ve mufassal Kur'ân ortada dururken başka mucizeler aramanın bir faydası yoktu.[417] Mucizeler duyu organlarıyla algılanan, anlık meydana gelen, o zaman dilimine hitap eden olgulardır. Kur'ân ise akla hitap eden ve tüm çağlara mesajı devam eden ebedî bir mucizedir. Bu yönüyle Kur'ân ve Allah'ın şeriatı bâkî iken başka burhan aramak akla zâid görünür.

3) حَاكِمٌ : "Hükmü infaz eden, kâdî[418], insanlara hükmedip onları yöneten, aralarında hüküm veren, idareci" gibi manalara gelir. Çoğulu حُكامٌ dur. هو حاكِمٌ بينهم أي منفذُ الحُكْمِ o hâkim'dir, aralarında hükmü infaz edendir.[419]

Hâkim kelimesi Kur'ân'da beş yerde الْحَاكِمِينَ[420], bir yerde الْحُكَّامِ[421] şeklinde olmak üzere altı defa geçer. الْحَاكِمِينَ ise, üç yerde خَيْرُ الْحَاكِمِينَ, iki yerde de اَحْكَمُ الْحَاكِمِينَ olarak zikredilir. Bu âyetlerin birkaçını ele alalım. Yûnus sûresinde geçen وَاتَّبِعْ مَا يُوحٰى اِلَيْكَ وَاصْبِرْ حَتّٰى يَحْكُمَ اللهُ وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ[422] âyetinde hükmedenlerin en hayırlısı olarak kullanılmıştır. Peygambere hitaben, "Allah'ın sana vahyettiğine ve sana inzal ettiğine ittiba et. Allah yolunda mücahede ederken kavminin müşriklerinden sana gelecek eziyet ve tuzaklara

[416] Râzî, a.g.e., C. X, s. 96.
[417] Râzî, a.g.e., C. XIII, s. 167.
[418] İbnu'l Esîr, a.g.e., s. 223.
[419] Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4927.
[420] el-A'raf, 7/87; el-Yûnus, 10/109; el-Hûd, 11/45; el-Yûsuf, 12/80; et-Tîn, 95/8.
[421] el-Bakara, 2/188.
[422] el-Yûnus, 10/109; "Sana vahyolunana uy ve Allah hükmünü verinceye kadar sabret. O, hüküm verenlerin en hayırlısıdır."

karşı sabırlı ol, tâ ki Allah senin ile onlar arasında fasledici hükmünü kaza edinceye kadar" denilir. Çünkü O hükmü kaza edenlerin en hayırlısı, hak ile batılı fasledenlerin de en âdilidir. O Bedir günü Müslümanlar ile müşriklerin arasında hükmünü vermiş ve kılıçla katledilmelerine hükmetmiştir.[423]

Hz. Nûh oğlunun necatı için Allah'a nidâ ederken duasını "Sen hâkimlerin en hayırlısısın" ile bitirir. وَنَادٰى نُوحٌ رَبَّهُ فَقَالَ رَبِّ اِنَّ ابْنِي مِنْ اَهْلِي وَاِنَّ وَعْدَكَ الْحَقُّ وَاَنْتَ اَحْكَمُ الْحَاكِمِينَ[424] Allah'ın kimi kavimlere necât, kimilerine ise helak ile hükmetmesidir.[425] O, hükmedenlerin en âdili ve en âlimidir. Çünkü hâkimlerin diğer insanlara tek üstünlüğü ilim ve adaletleridir.[426] Mâverdî şu özgün yorumu yapar. Hz. Nûh Allah'a oğlu hakkında "ehlinden olduğu" nidasında bulunurken, buradaki talebin iki ihtimale yorumlanabileceğini söyler. Eğer boğulmadan önce dediyse kurtulması için, boğulduktan sonra dediyse de afvı içindir. Bu yüzden nidanın sonunda sen hükmedenlerin en hayırlısısın ile "her halükarda hak ile hükmedersin" demiştir.[427]

وَلاَ تَأْكُلُوا اَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَا اِلَى الْحُكَّامِ[428]

Aranızda birbirinizin mallarını haksız yere yemeyin. İnsanların mallarından bir kısmını bile bile günaha girerek yemek için onları hâkimlere (rüşvet olarak) vermeyin.[429] Hâkime/kâdıya haksız olarak verdikleriniz ile değiştireceğiniz kararlar haramı helal kılmaz.

4) حكيمٌ: Hakîm (حكيمٌ) çoğulu الحُكَماء 'dır. Hikmetli, delil ve bürhan sahibi kişiye[430] denir. Söz, fiil ve gereklerini en güzel şekilde, itkân ile yapan, görüşlerinde isâbet eden insanlar için kullanılır. Hikmet ise eşyanın bilgisini bilgilerin en sağlamı, sahihi ile bilmektir. Ayrıca sanatın inceliklerini, tam hakkını vererek en güzel şekilde yapan kişiye de hakîm denir. Kur'ân'ın sıfatıdır. وهو الذكر الحكيم "O, Allah'ın sapasağlam ipidir." Çünkü حاكم لكم وعليكم lehinize veya aleyhinize hükmedicidir.[431]

[423] Taberî, a.g.e., C. IV, s. 250.
[424] el-Hûd, 11/45; "Nûh Rabbine seslenip şöyle dedi: "Rabbim! Şüphesiz oğlum da âilemdendir. Senin va'din elbette gerçektir. Sen de hükmedenlerin en iyi hükmedenisin."
[425] Beğavî, a.g.e., C. IV, s. 180; Kurtubî, a.g.e., C. XI, s. 134.
[426] Zemahşerî, a.g.e., s. 485.
[427] Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿUyûn*, I-VI, Beyrût: Dâru'l Kutubi'i İlmiyye, C. II, s. 475.
[428]el-Bakara, 2/188; "Mallarınızı aranızda haksız sebeplerle yemeyin. o malları hâkimlere (idarecilere veya mahkeme hâkimlerine) vermeyin."
[429] Taberî, a.g.e., C. I, s. 188.
[430] Tehânevî, a.g.e., s. 701.
[431] Zebîdî, a.g.e., C. XXXI, s. 522.

Hakîm kelimesi Kur'ân'da seksen bir yerde حَكِيم, on altı yerde ise حَكِيمًا şeklinde olmak üzere doksan yedi defa geçer.[432] Doksan bir yerde Allah'ın isimlerini, alîm, azîz, habîr, tevvâb, vasi', hamîd, âlî sıfatlarıyla birlikte kullanılmak sûretiyle tavsif eder. Bunların 31'i Mekkî âyetlerde, 60'ı Medenî âyetlerde geçer. Sıfat olarak 5 âyette Kur'ân'ı, Ümmü'l-Kitap'ı, 1 âyette de Allah'ın emrini nitelemektedir. Hakîm ismi hiçbir yerde tek başına zikredilmemiş, yukarıda verilen sıfatlar ile birlikte beyan edilmiştir.[433]

Hakîm Allah hakkında kullanıldığında, O'nun herşeyi bilmesi, varlığı bir gâye gözeterek, yerli yerince, hak ile yaratmasıdır.[434] Varlığı hikmet ile yaratıp başıboş bırakmadığı için O'na hakîm denilir. Misalen اِنَّكَ اَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ve اِنَّكَ اَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ âyetlerinde olduğu gibi Zât-ı ilahîyi alîm, azîz ve hakîm sıfatları ile niteler.

Hakîm kelimesi beş yerde ise Kur'ân'ı vasıflandırır. Çünkü Kur'ân hikmet kavramının geniş bir pesperktifte kapsadığı tüm manaları bünyesinde barındırır. Bu beş âyetin tamamı Mekkî sûrelerdedir. Örneğin [435]تِلْكَ اٰيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ "Bunlar hikmet dolu Kitab'ın âyetleridir."

5) مُحْكَمَةُ : Muhkemetun (**مُحْكَمَةُ**) kelimesi أَحْكَمَ fiilinin ism-i mef'ûludur. Çoğulu مُحْكَمَاتٌ 'dur. "Sağlam kılınmış, dış etkilere ve bozulmalara karşı korunmuş" gibi anlamlara gelir. Kendisinde mensûh âyet olmayan sûreye de denir.[436] Kur'ân'da bir yerde مُحْكَمَةٌ bir yerde de مُحْكَمَاتٌ olmak üzere iki defa geçer. Bu iki âyeti, kavramın Kur'ân'da oturduğu anlam çerçevesini anlamak açısından ele alacağız. Birinci âyet Muhammed sûresinde geçer. وَيَقُولُ الَّذِينَ اٰمَنُوا لَوْلَا نُزِّلَتْ سُورَةٌ فَاِذَا اُنْزِلَتْ سُورَةٌ مُحْكَمَةٌ وَذُكِرَ فِيهَا الْقِتَالُ رَاَيْتَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ يَنْظُرُونَ اِلَيْكَ نَظَرَ الْمَغْشِيِّ عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ فَاَوْلٰى لَهُمْ[437] Burada geçen سُورَةٌ مُحْكَمَةٌ ibaresi için çeşitli yorumlar yapılmıştır. İçerisinde cihâd geçen her sûre muhkeme'dir çünkü o münafıklara çok ağır ve zor gelen bir iştir.[438] Helal, haram, cihâd[439] ve feraizin[440] beyan edilmesi yönüyle muhkemdir. Kendilerine cihâdın apaçık emredildiği müteşâbih olmayan, muhkem bir sûre indiğinde çark ettiklerine dikkat çekilir. Cihâd emri kıyâmete kadar bâkî olduğu için cihâd

[432] Abdulbâki, a.g.e., s. 60.
[433] Hüsamettin Erdem, a.g.m., s. 433-434.
[434] Öztürk, a.g.e., C. I, s. 402.
[435] el-Yûnus, 10/2.
[436] Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4929.
[437] el-Muhammed, 47/20; "İnananlar, 'Keşke bir sûre indirilse!' derler. Fakat hükmü apaçık bir sûre indirilip de onda savaştan söz edilince; kalplerinde hastalık olanların, ölüm baygınlığına girmiş kimsenin bakışı gibi sana baktıklarını görürsün. O da onlara pek yakındır."
[438] Hâzin, a.g.e., C. IV, s. 146.
[439] İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm es-Sülemî ed-Dımaşkī, *Tefsîru'l Kur'ân*, I-III, thk. Abdullah b. İbrâhîm b. Abdullah el-Vehîbî, 1. b., Ahsâ: Mektebetu'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1415, C. III, s. 197.
[440] Taberî, a.g.e., C. VII, s. 42.

âyetinin mensûh olmayacak muhkem âyetlerden olduğu da söylenmiştir.[441]

Diğer âyet ise Âl-i İmrân sûresinde geçer. Kur'ân'da bulunan muhkem âyetlerden haber verir. [442]هُوَ الَّذِي اَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ اٰيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ اُمُّ الْكِتَابِ. İbn-i Abbas: قَرَأْتُ المُحْكَمَ على عهْدِ رَسُولِ اللهِ "Resûlullah zamanında muhkemi okudum." der. Burada muhkemden kastı Kur'ân'dır. Zira onda bozulma, değişme, nesh olmadığı için âyetleri muhkem, metin, sağlam kılınmıştır.[443] Mânası açık, delaleti zâhir, ibaresi şüphelerden korunmuş ve muhkem kılınmıştır.[444]

Hakeme kelimesi ve türevlerinin Kur'ân-ı Kerim'de geçen hâlleri ve sayıları:

حَكَمَ (1)	حَكَمْتَ (1)	حَكَمْتُمْ (1)	فَأَحْكُمُ (1)	تَحْكُمَ (2)	يَحْكُمْ (4)
تَحْكُمُوا (1)	تَحْكُمُونَ (4)	يَحْكُمُ (22)	يَحْكُمَانِ (1)	يَحْكُمُونَ (4)	احْكُمْ (7)
يُحَكِّمُوكَ (1)	يُحَكِّمُونَكَ (1)	يُحْكِمُ (1)	أُحْكِمَتْ (1)	يَتَحَاكَمُوا (1)	حُكْمًا (8)
حُكْمه (4)	لِحُكْمِهِمْ (1)	حَكَمًا (3)	الْحَاكِمِينَ (5)	الْحُكَّامِ (1)	حِكْمَةٌ (20)
حَكِيم (81)	حَكِيمًا (16)	أَحْكَمُ (2)	مُحْكَمَةٌ (1)	مُحْكَمَاتٌ (1)	

B. ANLAM YÖNÜYLE

Hikmet kavramını anlamı itibariyle teorik ve pratik olarak inceleyeceğiz.

1. Teorik

Terik hikmet, nazarî hikmet olarak da adlandırılır. İlimden amele dökülmemiş, henüz fikir boyutunda olan hikmet türüne denir. Muhteva olarak, "inanca ve dine dair hususlar, aklî meseleler, varlığı anlamlandırma çabasında senep-sonuç ilişkileri kurarak eşyanın hakikatine vâkıf olma" gibi konular teorik hikmetin ilgi alanına girer.

Varlık âlemindeki hadiseleri ilahî ve beşerî olarak ayırabiliriz. İlahî fiiller, Allah'ın sonsuz ilmi, kudreti ve iradesi ile gerçekleştirdiği fiiller olup onun zâtına mahsustur. Bu fiiller insanoğlunun iradesi dışında gelişir. İnsanlar bunu tefekkür, nazar ve tedebbür ile

[441] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 1020; Râzî, a.g.e., C. XXVIII, s. 62.
[442] el-Âl-i İmrân, 3/7; "Onun (Kur'ân'ın) bazı âyetleri muhkemdir, onlar kitabın anasıdır."
[443] Zemahşerî, *el-Fâik*, C. I, s. 303.
[444] Âlûsî, a.g.e., c. III, s. 80

.

tedkik eder, ilim ve akıl ile öğrenerek anlam çıkarmaya çalışır. Sebep sonuç ilişkisi bağlamında kendisi, toplumu ve insanlık için istifade ettiği bu bilgileri toparlar ve neticede bunu bir sentez neticesi olarak ortaya koyar. Bu bilgi hikmetli bir birey ve toplumun inşası için bir yapı taşı hükmündedir. Bu hikmet de eşyanın ve varlığın hakikatını keşfedip, yaratılış gâyesine muvafık insan olma çabasına bireyi ve toplumu ulaştırma açısından önemli bir vazife deruhte eder. İslam tasavvufunda bu ideal insan tipi insan-ı kâmil ile tabir edilir.

Kur'ân âyetleri incelendiğinde nazarî/teorik hikmet olarak adlandırdığımız kapsama giren birçok âyet ve ifade vardır. Örneğin emir, öğüt, dua, vahiy, istek, tefekkür ve itikada dair âyetler nazarî hikmet içerisinde değerlendirilmiştir. Râzî, tefsirinde teorik ve pratik hikmeti detaylı işler. Ona göre hikmet, nazarî ve amelî olmak üzere iki sınıfta toplanabilir. Çünkü insanın kemali, ya hakkı bizzat, ilmî düzlemde bilmesi veya onunla amel etmesidir. Birincisi ilim ve idrak ile ikincisi ise adaleti ve hayırlı işleri gerçekleştirmek ile olur.[445] Kur'ân'da teorik hikmete delil olabilecek bazı âyetler şunlardır:

رَبِّ هَبْ لي حُكْماً[446]

"Ey Rabbim! Bana bir hikmet bahşet."

اِنَّـنـي اَنَا اللهُ لَا اِلٰـهَ اِلَّا اَنَا[447]

"Şüphe yok ki ben Allah'ım. Benden başka hiçbir ilah yoktur."

قَالَ اِنّي عَبْدُ اللهِ اٰتَانِيَ الْكِتَابَ وَجَعَلَني نَبِياًّ[448]

"Bebek şöyle konuştu: 'Şüphesiz ben Allah'ın kuluyum. Bana kitabı (İncil'i) verdi ve beni bir peygamber yaptı' dedi."

فَاعْلَمْ اَنَّهُ لَا اِلٰـهَ اِلَّا اللهُ وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَلِلْمُؤْمِنينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَاللهُ يَعْلَمُ مُتَقَلَّبَكُمْ وَمَثْوٰيكُمْ

"Bil ki Allah'tan başka hiçbir ilâh yoktur. Hem kendinin, hem de inanmış erkek ve kadınların günahlarının bağışlanmasını dile! Allah gezip dolaştığınız yeri de, içinde kalacağınız yeri de bilir."

[445] Râzî, a.g.e., C. VII, s. 73.
[446] Şuarâ, 26/83.
[447] Tahâ, 20/14.
[448] Meryem, 19/30.

2. Pratik

Pratik hikmet, amelî hikmet olarak da tarif edilir. Fiili olarak yapılarak icra edilen ahlak, sanat, siyaset, iktisâdî hususlar, aile idaresi, fıkıh, kelam gibi günlük ve sosyal mevzular bu hikmet sınıfı içerisinde değerlendirilir.[449] İnsanların irade ve kudretleri ölçüsünde müdahil olabildikleri ve kendisi ile ferdî ve ictimâî düzene yön verebildikleri hikmet türü olarak da yorumlanabilir. Teorik hikmet ilim ve bilgi ise, pratik hikmet bu ilmin insan hayatında tezahür eden pratik sonucudur.

Kur'ân'da kişinin nefis terbiyesine ve amellerine taalluk eden âyetler[450] amelî hikmetin örnekleridir. Ayrıca toplumsal yapıya taalluk eden ve ona tesir eden konular da bu sınıfa girer. Bu âyetlerden bazılarını konuya örnek teşkil etmesi için vereceğiz.

Şuarâ sûresinde geçen رَبِّ هَبْ لي حُكْماً âyetini teorik hikmete örnek vermiştik. Âyetin devamında gelen وَاَلْحِقْني بِالصَّالِحينَ[451] ise pratik hikmete örnektir. Yine tâhâ sûresinde geçen ve teorik hikmete örnek verdiğimiz اِنَّـنَي اَنَا اللهُ لَا اِلٰهَ اِلَّا اَنَاْ âyetinin devamında gelen فَاعْبُدْني وَاَقِمِ الصَّلٰوةَ لِذِكْري[452] âyeti de pratik hikmete örnektir. Aynı şekilde teorik hikmete misal verdiğimiz Meryem sûresindeki قَالَ اِنّي عَبْدُ اللهِ اٰتَانِيَ الْكِتَابَ وَجَعَلَني نَبِياًّ[453] âyetinin devamında gelen وَاَوْصَاني بِالصَّلٰوةِ وَالزَّكٰوةِ مَا دُمْتُ حَياًّ âyeti ise pratik hikmete örnektir.[454]

II. HİKMET KAVRAMININ TAHLİLİ

Hikmet kavramının tahlilini üç başlık altında topladık. Kavram öznesine, nesnesine ve yüklemine göre ayrı başlıklar altında ele alınacaktır.

A. ÖZNESİNE GÖRE

Hikmet kavramı Kur'ân'da Allah, Kur'ân, Peygamberler ve diğer insanlar için kullanılır. Her biri kendi içinde tasnif edilmek suretiyle incelenecektir.

1. Allah

[449] Özalp, a.g.e., s. 28.
[450] Eş-Şems, 91/10; Şuara, 26/83; Taha, 20/14; Meryem, 19/31.
[451] Şuarâ, 26/83.
[452] Tahâ, 20/14.
[453] Meryem, 19/30.
[454] Râzî, a.g.e., C. VII, s. 73.

Kâinatın yaratıcısı ve terbiye edicisi olarak Allah, hem zatı itibariyle, hem de gönderdiği kitaplar, nebiler ve bunların yol gösterdiği insanlık âlemi olarak tüm hikmetlerin kaynağıdır. Her ne kadar Seyyid Şerif Cürcânî, hikmeti, beşeri ve ilahi olarak ikiye ayırıp ilahî hikmet için, "Eşyanın hakikatini bilmek ve bunun gereğini yapmaktır" dese de bu ifade, kaynağı itibariyle tüm hikmetlerin menbaının Allah olduğu gerçeğini değiştirmez. İnsan, kendisine hibe edilen kabiliyetler ile çabası neticesinde hikmeti elde edebilir. Ama insanın kendisini yaratan zatın mülkü olduğunu[455] ve her şeyi yoktan yaratan zatın tüm varlık âlemi gibi, hikmetin de sahibi olduğunu ifade etmek gerekir. Kur'ân-ı Kerim'de sık kullanılan Hakîm ismi ile hikmetin kaynağının Allah olduğuna dikkat çekilir.

Hakîm (حَكِيم) kelimesi hikmet sahibi, işlerini sağlam yapan, görüşlerinde isâbet eden, her şeyi yerli yerine koyan, zarardan men edip hayra yönlendiren, kişinin kendini gerçek olmayan bilgileriden ve nefsani hislerden engelleyen davranış selameti ve fikir istikametine sahip olması[456] anlamlarına gelir. Sakındırmak, men etmek, alıkoymak hakîmin önemli sıfatlarından biridir.[457]

Hakîm kelimesi Kur'ân-ı Kerim'de حَكِيم şeklinde 81 defa, حَكِيماً olarak da 16 defa olmak üzere toplam 97 defa geçer.[458] Allah için kullanıldığı zaman, her şeyin bilinmesi, mahlûkatın bir sebep ve anlama dayanarak yerli yerince yaratılmasıdır.[459] Eşyayı bir hikmete mebni yaratıp başıboş bırakmayan zata hikmet sahibi manasında hakîm denilir.

El-Furûku'l-Luğaviyye isimli eserinde Arapça kelimeler arasındaki ince anlamsal farkları inceleyen Askerî, hakîm kelimesi hakkında şöyle der: "Hakîm (حكيم) kelimesinin üç anlamı vardır:

Birinci anlamı, muhkim (مُحْكِم) yani işini sağlam yapandır. Tıpkı bedi' (بديع) ile mubdi' (مُبدِع) arasındaki ilişki gibi,

İkinci anlamı, Duhân sûresinde geçtiği üzere muhkemdir. فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ اَمْرٍ حَكِيمٍ "Katımızdan bir emirle her hikmetli iş o gecede ayırt edilir."[460] Bu âyetin birçok Türkçe mealinde 'hakîm' kelimesi mealde olduğu gibi bırakılıp tercüme edilmemişken, Ömer Nasuhi Bilmen mealinde burada verildiği gibi hakîm kelimesine karşılık olarak muhkemi tercih etmiştir.

---

[455] Bknz. Âl-i İmrân, 3/189, Göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır, وَلِلّٰهِ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ

[456] Hüsamettin Erdem, "Kur'ân'da Hikmet ve Hakîm Kavramları", *Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları*, S. 3 (2014), s. 434.

[457] Kutluer, a.g.md., s. 503.

[458] Abdulbâki, a.g.e., s. 60.

[459] Öztürk, a.g.e., C. I, s. 402.

[460] ed-Duhân, 44/4.

Üçüncü anlamı ise العالِم بأحكام الأمور yani işlerin ahkâmını, eşyanın hükümlerini bilendir.[461]

Kur'ân-ı Kerim'de 97 defa geçen hakîm kelimesi[462], 91 yerde Allah'ın isimlerini, alîm, azîz, habîr, tevvâb, vasi', hamîd, âlî sıfatlarıyla birlikte kullanılmak sûretiyle tavsif eder. Bunların 31'i Mekkî âyetlerde, 60'ı Medenî âyetlerde geçer. Hakîm ismi hiçbir yerde tek başına zikredilmemiş, yukarıda verilen sıfatlar ile birlikte beyan edilmiştir.[463]

Kur'ân'da Allah hakkında kullanılan "hakîm" in diğer isimlerle kullanılışına dair bazı örnekleri her biri için ayrı ayrı verdikten sonra bu kullanımların analizi yapılacaktır.

a. Azîz-Hakîm

رَبَّنَا وَابْعَثْ فيهِمْ رَسُولاً مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكّيهِمْ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَزيزُ الْحَكيمُ

"Rabbimiz! İçlerinden onlara bir peygamber gönder, onlara âyetlerini okusun, kitabı ve hikmeti öğretsin ve onları her kötülükten arındırsın. Şüphesiz, sen mutlak güç sahibisin, hüküm ve hikmet sahibisin."[464]

b. Alîm-Hâkim

قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَٓا اِلَّا مَا عَلَّمْتَنَآ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ

Melekler, "Seni bütün eksikliklerden uzak tutarız. Senin bize öğrettiklerinden başka bizim hiçbir bilgimiz yoktur. Şüphesiz her şeyi hakkıyla bilen, her şeyi hikmetle yapan sensin" dediler.[465]

c. Hakîm-Habîr

وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهٖۚ وَهُوَ الْحَكيمُ الْخَبيرُ

"O, kullarının üstünde mutlak hâkimiyet sahibidir. O, hüküm ve hikmet sahibidir, (her şeyden) hakkıyla haberdardır."[466]

d. Tevvab-Hakîm

وَلَوْلَا فَضْلُ اللهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ وَاَنَّ اللهَ تَوَّابٌ حَكيمٌ

"Allah'ın size lütfu ve merhameti olmasaydı ve Allah tövbeleri kabul eden, hüküm ve hikmet sahibi olmasaydı haliniz nice olurdu?"[467]

---

[461] Askerî, a.g.e., s. 96.
[462] Abdulbâki, a.g.e., s. 60.
[463] Hüsamettin Erdem, a.g.m., s. 433-434.
[464] el-Bakara, 2/129.
[465] el-Bakara, 2/32.
[466] el-En'âm, 6/18.

e. Hakîm-Hamîd

لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِۖ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ

"Ona ne önünden ne de ardından batıl gelemez. O hüküm ve hikmet sahibi, övülmeye layık olan Allah tarafından indirilmiştir."[468]

f. Vâsi'-Hakîm

وَاِنْ يَتَفَرَّقَا يُغْنِ اللهُ كُلاًّ مِنْ سَعَتِهِۖ وَكَانَ اللهُ وَاسِعاً حَكِيماً

"Eğer ayrılırlarsa, Allah bol lütuf ve nimetiyle onların her birini zengin kılar (başkalarına muhtaç bırakmaz). Allah lütfu geniş olandır. O hüküm ve hikmet sahibidir."[469]

g. Aliy-Hakîm

وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ اَنْ يُكَلِّمَهُ اللهُ اِلَّا وَحْياً اَوْ مِنْ وَرَاىٕ حِجَابٍ اَوْ يُرْسِلَ رَسُولاً فَيُوحِيَ بِاِذْنِهِ مَا يَشَاۤءُۚ اِنَّهُ عَلِيٌّ حَكِيمٌ

"Allah bir insanla ancak vahiy yoluyla yahut perde arkasından konuşur. Yahut bir elçi gönderip, izniyle ona dilediğini vahyeder. Şüphesiz O yücedir, hüküm ve hikmet sahibidir."[470]

Hakîm kelimesinin birlikte kullanıldığı isimleri ve geçtiği sûreleri kullanım adetleri ile birlikte bir tablo halinde göstermenin, söz konusu kavramın Kur'ân-ı Kerim'in anlam dünyası içindeki yerini yorumlamada faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Âyet fasılaları	**Mekki âyetler**	**Medeni âyetler**	**Toplam**
Azîz-Hakîm	16	31	47
Âlim-Hakîm	1	34	35
Hakîm-Habir	4	-	4
Hakîm-Hamîd	1	-	1
Vasi-Hakîm	-	1	1
Tevvab-Hakîm	-	1	1
Aliyy-Hakîm	2	-	2
Kur'ân'ın sıfatı	4		5
Emr'in sıfatı	1		1
Toplam	29	68	97

[467] en-Nûr, 24/10.
[468] el-Fussilet, 41/42.
[469] en-Nisâ, 4/130.
[470] eş-Şûrâ, 42/51.

Görüleceği üzere Hakîm ismi Medenî âyetlerde Mekkî âyetlerin iki katından fazla zikredilmiştir.[471] Bu husus dikkati câlibdir çünkü hicretten sonra ortaya çıkan yeni sosyal ve siyasi ortam, hikmete son derece ihtiyaç duyulacak yeni bir dönemin habercisi idi. Bu dönemde kısmen rahata eren Müslümanların gerek kendi nefislerinde gerekse de toplumsal bünyede hikmetin kötülüklere engel olup, gem vurup, iyiliklere sevk eden kavramsal çerçevesine daha fazla ihtiyaç olacaktı. Ayrıca Yahudiler gibi ilk defa yoğun bir şekilde birlikte yaşama mecburiyeti oluşan yabancı unsurlara karşı, birlikte yaşama ve onlara karşı muamele tarzı, tebliğ metodu gibi hususlarda her şeyi yerli yerince ve hikmet ile yapmanın elzem olduğu yeni bir sosyal ortam oluşmuştu. Bu sebeplerden dolayı Allah'ın hakîm ismi çok zikredilmekle hikmete dikkat çekilip, teşvik edildiği söylenebilir. Bu kullanımsal çokluğun ahkâm âyetlerinin kaynağı, müeyyidesi v.s. ile ilgili olduğu söylenebilir.

Âyet sonlarında kullanılan Esma-i Hüsna'nın Hakîm ismi ile birlikte kullanım şekilleri ve sıklığına yukarıda dikkat çekilmişti. Kur'ân-ı Kerîm'de fasılalar, anlamın gerektirdiği şekilde ve insan ruhunu rahatlatan bir üslupla, bulunduğu âyetin genel anlamsal ve biçimsel ahengi ile uyumlu şekilde gelir. Hatta fasılalarda seçilen kelimelerin yüksek bir ilahi ihtimamla seçilip, bunların yerine başka bir kelime koyma ihtimalinin olmadığı söylenmiştir.[472] Bu izaha örnek olacak önemli bir olayı Fahreddin er-Râzî Maide sûresi 38. âyetini tefsir ederken Esma'î 'den şu şekilde hikâye eder: "Bir mecliste وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا اَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالاً مِنَ اللهِ وَاللهُ عَزِيزٌ حَكِيم[473] âyetini okudum. Allah'ın والله عزيز حكيم beyanı, "O, aziz (kudretli), hakîm (hikmetli)dir" anlamındadır. Yanımda bir bedevî Arap vardı. Bu âyeti hata ile والله غفور رحيم şeklinde okudum. Bunun üzerine bedevî, "Bu kimin sözüdür" deyince ben de, "Allah'ın kelamı" dedim. Bedevi, "Tekrar oku" deyince, ben de aynı yanlışlığı bir daha yapıp والله غفور رحيم dedim ve hemen hata ettiğimi fark ederek, والله عزيز حكيم diye düzelttim. Bunun üzerine bedevî, 'İşte şimdi doğru oldu' dedi. Ona, bunu nereden anladın? deyince, bana "Ey adam, Allah aziz ve hakîm olduğu için, elin kesilmesini emretmiştir. O, mağfiret ve rahmeti ile elin kesilmesini emretmez" şeklinde cevapladı."[474]

---

[471] Hüsamettin Erdem, a.g.m., s. 433-434.

[472]Abdullah Emin Çimen, "Kur'ân'da Ritmik Yapı: Fasıla ve Uslûp Açısından Bir Deneme", *Dinî Araştırmalar Dergisi*, C. IX, S. 27 (2007), s. 195; Muhammed Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi (Bir Deneme)*, çev. Mehmet Sait Mutlu, İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1965, s. 62.

[473] Maide, 5/38; "Yaptıklarına bir karşılık ve Allah'tan caydırıcı bir müeyyide olmak üzere hırsız erkek ile hırsız kadının ellerini kesin. Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir."

[474] Fahruddin er-Râzi, *Tefsir-i Kebir Mefâtîhu'l Gayb*, I-XXIII, çev. Komisyon, 1.b., Ankara: Huzur Yayınevi, 1990, C. IX, s.68.; Recep Orhan Özel, "Dil ve Üslup Açısından Ahkâm Âyetlerinin Bağlayıcılığı ve Tarihselciliğin İmkânı", *Tokat, G.Ü.İ.F.D.,* C.V, S. I (2017), s. 49.

Kur'ân-ı Kerim'de hkm kökünden türeyen kavramlar olarak Zât-ı Ulûhiyet hakkında Hakîm, Hakem, Ahkemu'l-Hâkimîn ve Hayru'l-Hâkimîn kullanılır. İki defa Ahkemu'l-Hâkimîn, üç defa Hayru'l-Hâkimîn, bir âyette ise Hakem kullanılmıştır. Hâkim, hükmeden hüküm sahibi, Ahkemu'l-Hâkimîn, hâkimlerin hâkimi, Hayru'l-Hâkimîn hükmedenlerin hayırlısı, Hakem ise hüküm verme konusunda uzman olan kimse anlamlarına gelir. Söz konusu kelimelerin kullanıldığı beş âyet şunlardır:

وَنَادٰى نُوحٌ رَبَّهُ فَقَالَ رَبِّ اِنَّ ابْنِي مِنْ اَهْلِي وَاِنَّ وَعْدَكَ الْحَقُّ وَاَنْتَ اَحْكَمُ الْحَاكِمِينَ

"Nûh Rabbine seslenip şöyle dedi: "Rabbim! Şüphesiz oğlum da âilemdendir. Senin va'din elbette gerçektir. Sen de hükmedenlerin en iyi hükmedenisin."[475]

اَلَيْسَ اللهُ بِاَحْكَمِ الْحَاكِمِينَ

"Allah, hükmedenlerin en iyi hükmedeni değil midir?"[476]

وَاِنْ كَانَ طَائِفَةٌ مِنْكُمْ اٰمَنُوا بِالَّذِي اُرْسِلْتُ بِه وَطَائِفَةٌ لَمْ يُؤْمِنُوا فَاصْبِرُوا حَتّٰى يَحْكُمَ اللهُ بَيْنَنَاۚ وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ

"Eğer içinizden bir kısmı benimle gönderilen gerçeğe inanmış, bir kısmı da inanmamışsa, artık Allah aramızda hükmünü verinceye kadar sabredin. O, hüküm verenlerin en hayırlısıdır."[477]

وَاتَّبِعْ مَا يُوحٰى اِلَيْكَ وَاصْبِرْ حَتّٰى يَحْكُمَ اللهُۚ وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ

"Sana vahyolunana uy ve Allah hükmünü verinceye kadar sabret. O, hüküm verenlerin en hayırlısıdır."[478]

فَلَنْ اَبْرَحَ الْاَرْضَ حَتّٰى يَاْذَنَ لِي اَبِي اَوْ يَحْكُمَ اللهُ لِي وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ

"Artık babam bana izin verinceye veya Allah, hakkımda hükmedinceye kadar buradan asla ayrılmayacağım. O, hükmedenlerin en hayırlısıdır."[479]

En'âm sûresinde ise hakem kelimesi kullanılmıştır. Hakem, dil ustası İsfahânî'ye göre hüküm verme hususunda mütehassıs olan kimsedir.[480]

اَفَغَيْرَ اللهِ اَبْتَغِي حَكَماً

"Size Allah'tan başka bir hakem mi arayacağım?"[481]

Allah, gerek ilahî gerek beşeri tüm hikmetlerin menbaıdır. İlahî hikmetler ondan sudur

[475] el-Hûd, 11/45.
[476] et-Tîn, 95/8.
[477] el-A'râf, 7/87.
[478] el-Yûnus, 10/109.
[479] el-Yûsuf, 12/80.
[480] er-Rağıb, a.g.e., s.300.
[481] el-En'âm, 6/114.

eder. Kâinatın yaratıcısı olarak hikmet zatının gereğidir, aksi takdirde kâinat işleyiş ve gidişat olarak kargaşa ve keşmekeşe uğrardı. Eşsiz nizâmıyla milyarlarca yıldız ve gezegenin harika bir uyumla çalıştığı evrende her şey yerli yerince olmaz ve görevini yapmazsa fesad olurdu. Nitekim âyette buna dikkat çekilir ve لَوْ كَانَ فِيهِمَا اٰلِهَةٌ اِلَّا اللّٰهُ لَفَسَدَتَا "Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilahlar olsaydı kesinlikle ikisinin de düzeni bozulurdu."[482] buyurulur. Birden fazla ilahın bulunması hikmete aykırı olduğu gibi, nizâm-ı âlemdeki hikmetin devamına da aykırıdır. Yukarıda da işaret edildiği üzere Allah zatı itibariyle ve inzal ettiği kitaplar, gönderdiği Peygamberler ve bu Peygamberlerin yol gösterdiği beşeriyetten hâsıl olan tüm hikmetlerin kaynağıdır.

1) Kur'ân

Kur'ân-ı Kerim kendisini hikmetli bir ilahi kelam olarak tarif eder.[483] وَاِنَّهٗ فِيْٓ اُمِّ الْكِتٰبِ لَدَيْنَا لَعَلِيٌّ حَكِيْمٌ "Şüphesiz o, katımızdaki ana kitapta (Levh-i Mahfuz'da) mevcuttur, çok yücedir, hikmetlerle doludur."[484] Âyette görüleceği üzere bu yüce 'Kitabın' hikmetlerle dolu olduğu vurgulanmaktadır. Nitekim âyetin akışı itibariye ilk âyetlerde kitabın apaçık, mübin olduğu belirtilmiş, vahyin ilk muhatabı olan Kureyş toplumunun onu akledip anlayabilmesi için Arapça bir Kur'ân olarak indirildiği ifade edildikten hemen sonra onun hikmetlerle dolu olduğu beyan edilmiştir. Yani apaçık, anlaşılır, Arapça, akledilebilen, hayata uygulanabilir ve hikmetli bir kitap olduğuna dikkat çekilmiştir.

Bir diğer âyette ise, الٓمّٓ ﴿۱﴾ تِلْكَ اٰيٰتُ الْكِتٰبِ الْحَكِيْمِ ﴿۲﴾ هُدًى وَّرَحْمَةً لِّلْمُحْسِنِيْنَ "Bunlar, hikmet dolu Kitab'ın, iyilik yapanlara bir hidâyet ve rahmet olarak indirilmiş âyetleridir."[485] Bu âyette geçen kitaptan kasıt Kur'ân-ı Kerîm veya daha önce nazil olmuş sûreleri itibariyle onun bir kısmıdır. Kur'ân'ın sıfatı olarak zikredilen hakîm kelimesi, onun en doğru ve faydalı ilimleri ihtiva ettiğini belirtir. Devamında zikredilen hudâ ve rahmet kelimeleri ise bu manayı teyid ve beyan etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'in âyetleri beşeriyet için ilahi bir ikram ve nimet olmakla beraber bu âyetlerden ancak sâlih amel ve güzel işler için çaba sarf edenler faydalanabileceklerdir.[486]

Kur'ân-ı Kerim'de hkm kökünden türeyip, Kur'ân'ın kendisini tavsif eden beş kelime vardır. Bunlar Hakîm, hükm, muhkem, hikmet ve muhkemat kelimeleridir. Bu vasıfları

[482] el-Enbiyâ, 21/22.
[483] Mehmet Çalışkan, "Kur'ân'da Hikmet Kavramı", *Adana, Ç.Ü.İ.F.D.,* C.I, S. 2 (2001), s. 95.
[484] ez-Zuhruf, 43/4.
[485] el-Lokman, 31/2.
[486] Karaman v.dğr., a.g.e.,, C. IV, s. 331.

kullanıldıkları âyetler ile birlikte ele alalım.

a) el-Hakîm (الحكيم)

Hakîm kelimesi geçtiği beş âyette, Kur'ân-ı Kerim'i niteler. Çünkü Kur'ân hikmet kavramının ihtiva ettiği anlamları kapsayan ilahi bir kitaptır. Söz konusu beş âyetin tamamı Mekkî sûrelerdir.

تِلْكَ اٰيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ

"Bunlar hikmet dolu Kitab'ın âyetleridir."[487]

Kur'ân-ı Kerîm, gerek birey gerekse de onun içinde yaşadığı sosyal ortam olarak toplumda insanların ihtiyaç duyduğu emir, nehiy, tavsiye, irşad gibi çeşitli hükümleri içermektedir. Kur'ân'dan beşeriyete gelen tüm ilahi âyetlerin yerli yerinde, faydalı, ilahi, beşeri ve de tüm kevnî ölçüleri gözeten ilkeleri onun "hikmetli" olduğunun delilleridir. Burada istidrâdî olarak şunu da belirtmekte fayda var, Kur'ân-ı Kerîm'i vahyeden Allah, onu henüz inzal etmeden kitabın muhtevasını sonsuz ilmiyle bildiği için, ilmi dâhilindeki kitaba işareten "Şu kitap" (تِلْكَ) diyebilir. Birkaç âyet nazil olduktan sonra, bu âyetler nazil olana kadar inmiş olan âyetleri de kastederek "şu kitap" demiş olabilir. Her iki durumda da kitaptan kastın Kur'ân-ı Kerîm olduğu bedihidir.[488]

كِتَابٌ اُحْكِمَتْ اٰيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ

"Bu öyle bir kitaptır ki, âyetleri muhkem kılınmış, sonra da her şeyden haberdar olan hikmet sahibi Allah tarafından âyetleri ayrıntılı olarak açıklanmıştır."[489] Hamdi Yazır bu âyetin tefsirinde Kur'ân'ın hakîm oluşunu âyetlerinin muhkem kılınışı ile açıklar. Yani onun âyetleri her açıdan düzensizlik ve dağınıklıktan uzak, bozulma ihtimali olmayan, gâyet sağlam, muntazam ve hakîm, yüce hikmetleri ihtiva ederek düzenlenmiştir. Kur'ân'ın böyle bir hikmeti ihtiva etmek suretiyle tafsil olunduğunu vurgular.[490]

ذٰلِكَ نَتْلُوهُ عَلَيْكَ مِنَ الْاٰيَاتِ وَالذِّكْرِ الْحَكِيمِ

"Bunu (bildirdiklerimizi) biz sana âyetlerden ve hikmet dolu Kur'ân'dan okuyoruz."[491]

---

[487] el-Yûnus, 10/2.
[488] Karaman v.dğr., a.g.e., C. III s. 81.
[489] el-Hûd, 11/1.
[490] Yazır, a.g.e., C. IV, s. 513.
[491] el-Âl-i İmrân, 3/58.

وَاِنَّهٗ فِيْٓ اُمِّ الْكِتٰبِ لَدَيْنَا لَعَلِيٌّ حَكِيْمٌ

"Şüphesiz o, katımızdaki ana kitapta (Levh-i Mahfuz'da) mevcuttur, çok yücedir, hikmetlerle doludur."[492] Kur'ân Allah'ın yüce ve hikmetlerle dolu ilminden gelmiştir, onun vahiy yoluyla bir yansımasıdır.

يٰسٓ ۟ وَالْقُرْاٰنِ الْحَكِيْمِ

"Hikmet dolu Kur'ân'a andolsun."[493]

Hakîm isminin Kur'ân'ı ve emri nitelediği altı âyet şunlardır:

ذٰلِكَ نَتْلُوْهُ عَلَيْكَ مِنَ الْاٰيٰتِ وَالذِّكْرِ الْحَكِيْمِ

(Ey Muhammed!) Bunu (bildirdiklerimizi) biz sana âyetlerden ve hikmet dolu Kur'ân'dan okuyoruz.[494]

الٓرٰ تِلْكَ اٰيٰتُ الْكِتٰبِ الْحَكِيْمِ

Elif, Lâm, Râ. Bunlar hikmet dolu Kitab'ın âyetleridir.[495]

تِلْكَ اٰيٰتُ الْكِتٰبِ الْحَكِيْمِ

Bunlar, hikmet dolu Kitab'ın, iyilik yapanlara bir hidâyet ve rahmet olarak indirilmiş âyetleridir.[496]

وَالْقُرْاٰنِ الْحَكِيْمِ

(Ey Muhammed!) Hikmet dolu Kur'ân'a andolsun ki…[497]

فِيْهَا يُفْرَقُ كُلُّ اَمْرٍ حَكِيْمٍ

Katımızdan bir emirle her hikmetli iş o gecede ayırt edilir.[498]

وَاِنَّهٗ فِيْٓ اُمِّ الْكِتٰبِ لَدَيْنَا لَعَلِيٌّ حَكِيْمٌ

"Şüphesiz o, katımızdaki ana kitapta (Levh-i Mahfuz'da) mevcuttur, çok yücedir, hikmetlerle doludur."[499]

b) el-Hikme (الحكمة)

Hikmet kelimesi Kur'ân'da 20 defa geçmektedir. Bunların 9 tanesinde kitab kelimesi ile birlikte[500] zikredilir. Bir âyette ise ذٰلِكَ مِمَّآ اَوْحٰٓى اِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحِكْمَةِ[501] şeklinde vahiyle

[492] ez-Zuhruf, 43/4.
[493] el-Yâsîn, 36/2.
[494] el-Âl-i İmrân, 3/58.
[495] el-Yûnus, 10/1.
[496] el-Lokmân, 31/2.
[497] el-Yâsîn, 36/2.
[498] ed-Duhân, 44/4.
[499] ez-Zuhruf, 43/4.
[500] el-Bakara, 2/129,151,231; Âl-i İmran, 3/48,81; Nisa, 4/54,113; Maide, 5/110; Cuma, 62/2.

birlikte zikredilir. Şevkâni Fethu'l Kadir'de bu âyette vahyin hikmet ile tavsifini, onun muhkem oluşuna ve şüphe ile fesadın kendisine erişemeyeceği hakikatına dayandırır.[502] Sadece Ahzâb sûresinde geçen وَاذْكُرْنَ مَا يُتْلَى فِي بُيُوتِكُنَّ مِنْ آيَاتِ اللهِ وَالْحِكْمَةِ[503] Allah'ın âyetleri ile birlikte zikredilen hikmetin tefsirinde ise Zemahşerî, ezvâc-ı tâhirât'a evlerinin mehbat-i vahy olduğunu ve iki şeyi bünyesinde cem eden Kitab'ı unutmamalarının emredildiğini belirtmiştir. Bunlar, nazmı ile mucize olan ve Nebi'nin sıdkına delalet eden âyetler, diğeri ise hikmet olarak tavsif edilen ondaki ilimler ve şeriattır.[504]

Hikmet kelimesi sadece bir âyette Kur'ân anlamında kullanılmış ve onu isimlendirmiştir. Söz konusu âyet, Kamer sûresinde حِكْمَةٌ بَالِغَةٌ فَمَا تُغْنِ النُّذُرُ[505] olarak beyan edilir. Bu âyette *"Eksiksiz bir hikmet!" diye çevrilebilecek kısmında hikmet kelimesi, bu bağlamda hikmet içeren söz yani Kur'ân olarak açıklanmıştır. Gramer açısından bu ifadeyi önceki âyete bağlayıp, "Eksiksiz bir hikmet olan uyarı ve haberlerle Kur'ân geldi" şeklinde veya ayrı bir cümle olarak düşünüp, "Kur'ân eşsiz bir hikmettir, onda hiçbir eksiklik ve kusur bulunmaz" tarzında anlamak da mümkündür.*[506]

İbn-i Kesîr Kur'ân'ın "Hikmetun baliğe" oluşunu, Allah'ın hayır dilediği kişiyi onunla hidâyete erdirmesini, şer dilediği kişiyi de onunla dalalete düşürmesi olarak izah eder.[507] Tabersi ise حِكْمَةٌ بَالِغَةٌ tavsifinin Kur'ân'ın gâye ve nihâyete ulaştıran tam hikmet olduğunu söyler.[508] Râzî'ye göre وَلَقَدْ جَاءَهُمْ مِنَ الْأَنْبَاءِ مَا فِيهِ مُزْدَجَرٌ ﴿﴾ حِكْمَةٌ بَالِغَةٌ فَمَا تُغْنِ النُّذُرُ âyetinde geçen "Hikmetun baliğe" ibaresi birkaç manaya muhtemildir:

- Birincisi: Önceki âyette onlara geldiği bildirilen haberlerden kastın Kur'ân olduğu, "Hikmetun baliğe"nin ise Kur'ân'a bedel olduğudur. Sanki Şâri' bu âyette onlara eksiksiz bir hikmet gelmiştir demek istemiştir veya مَا فِيهِ مُزْدَجَرٌ ibaresindeki muzdecer'e bedeldir.
- İkincisi, حِكْمَةٌ بَالِغَةٌ haber, mübtedası ise mahzuf هذه takdir edilirse manası şöyle olur: Resûllerin gönderilmesi, Dine ait tüm delillerin izah edilmesi ve asırlar boyu tüm insanlığın inzar edilmesi/uyarılması şeklindeki düzenli döngü/tertib hikmetin tam olması ve eksiksiz gerçekleşmesidir. Üçüncüsü ise yaklaştığı ifade edilen kıyâmet saati ve de ona delalet eden işaretler hikmetun baliğe, yani tam ve eksiksiz hikmettir.[509]

---

[501] el-İsrâ, 17/39, "Bunlar, Rabbinin sana vahyettiği bazı hikmetlerdir."
[502] Şevkânî, a.g.e., s. 317.
[503] Ahzâb, 33/34; "Siz evlerinizde okunan Allah'ın âyetlerini ve hikmeti hatırlayın."
[504] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 855.
[505] el-Kamer, 54/5; "Bu haberler, zirveye ulaşmış birer hikmettir!"
[506] Karaman v.dğr., a.g.e., C. V, s. 46.
[507] İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 475.
[508] Tabersî, a.g.e, C. IX, s. 239.
[509] Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, I- XXXII, 1.b., Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981, C. XIX, s. 33.

c) el-Hükm (الحكم)

Hüküm bir şeyi ölçü alarak başka bir şey hakkında karar vermek,[510] ilim, fıkıh, kaza, adl,[511] iyileştirmek maksadıyla men etmek,[512] derin anlayış, siyasi hâkimiyet[513] ve zulmü def etmek için adalet ile yargılamak anlamları vardır.[514] Hüküm ile hikmet kelimeleri kötülüğü men etme amacıyla engelleme manası açısından birbirine yakın kavramlar olmakla beraber aralarında nüans farkı vardır. Hüküm, hikmete göre kapsamı itibariyle amm bir kavramdır. Bundan ötürü her hikmet bir hükümdür, fakat her hüküm bir hikmet değildir, çünkü yukarıda da zikredildiği gibi hüküm bir şeyi ölçü alarak başka bir şey hakkında karar vermektir.[515] Bu karar her zaman kötülüğü engelleme amacı taşımayabilir ama hikmet böyle değildir, onda fesadı engelleme kastı vardır.

Hüküm kelimesi Kur'ân'da birçok defa geçmekle birlikte bunlardan sadece birinde Kur'ân'ı tavsif eder: وَكَذٰلِكَ اَنْزَلْنَاهُ حُكْماً عَرَبِياً[516] Arapça bir hüküm olarak indirilmesi birkaç manaya muhtemildir.

Evvela Kur'ân'ın inzal olduğu ilk muhatap kitle Araplar olduğu için onların dili ile nazil olan bir hikmettir. Tüm peygamberler kavimlerine hükümler getirmişler ve bunu o kavmin dili ile ifade etmişler, vahiy dili de buna uygun olmuştur. Bu durum vahiy silsilesinin son halkası olan Kur'ân için de geçerlidir.

Saniyen, Kur'ân emir ve yasaklardan ibaret olan her türlü teklifi kapsadığı için tam bir hükümdür ve onsuz hüküm olmaz. Çünkü Ehl-i Kitaptan bir kısmı, kıblenin değiştirilmesi başta olmak üzere onun bazı hükümlerini eleştirince nazil olan bu âyetle onun arapça bir hüküm olarak Allah tarafından indirildiği اَنْزَلْنَاهُ kelimesi ile vurgulanmıştır.

Salisen, Allah tüm mükelleflere Kur'ân'ı kabul edip onunla amel etmelerine hükmetti. Bundan dolayı ona hüküm denmiştir.[517]

Kur'ân kendi ifadesi ile hak ile batılı ayıran, önceki şeriatlerin hükümlerine son veren, kendisiyle hukukların korunduğu, doğru yola sevk eden, Allah'ın hükmüne muhalif olarak

[510] Râğıb, a.g.e., s. 301.
[511] İbnu'l-Esîr, a.g.e., s. 223.
[512] Ebu'l Munzîr el-Minyâvî, *el-Mu'tasar min Şerh Muhtasaru'l Usûl min İlmi'l-Usûl,* 1.b., el-Mektebetu'ş-Şâmile, y.y., 2010, s. 12.
[513] İlyas Üzüm, "Hüküm", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, C. 18, s. 464.
[514] İbnu'l Esîr, a.g.e., s. 223.
[515] Râğıb, a.g.e., s. 301.
[516] er-Ra'd, 13/37; "Böylece biz onu Arapça bir hüküm olarak indirdik."
[517] Râzî, a.g.e., C. XIX, s. 63.

beşerin yine beşer için yazdığı nâkıs kurallardan münezzeh, ilahi olmayan tüm hükümleri iptal eden her yönü ile tam hükmedici son hükümdür.[518] Kur'ân tüm kitapların ve dinlerin üzerinde hâkim/hükmedici olmakla birlikte Arap dili üzerine nâzil olmuştur. اَنْزَلْنَاهُ حُكْماً عَرَبِياً ifadesinde beyan edildiği üzere vaz'ettiği hükümler Arapça olarak ifade bulmuştur. Hüküm ile Arapçanın birlikte zikredilmesi, hükümlerinin geçerliliğinin Arapça oluşuna bağlandığı söylenebilir ki, bu durum Kur'ân tercümelerinin hüküm çıkarmak ve ahkâmu'l-Kur'ân meselelerine tatbiki için yeterli olmadığı anlamına gelir. Kur'ân'ın hükmediciliği Arapça olan aslına bağlanmıştır. Ayrıca Kur'ân sadece satırlarda kalmamalı hükümleri ile ferdî ve içtimâî hayata hayat olmalıdır.[519] Söz konusu âyette geçen hüküm kelimesini ve Kur'ân ile olan ilişkisini[520] اِنَّا اَنْزَلْنَا اِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا اَرٰيكَ اللهُ âyeti tefsir eder. Resûlullah'a insanlar arasında amelî veya itikâdî tüm sorun ve anlaşmazlıkların halledilmesinde Kur'ân'ı, onda geçen şeriat, hüküm ve düsturları, merci yapıp hak ile ve tam adalet ile hükmetmesini salık verir.[521]

d) el-Muhkeme (المحكمة)

H-k-m (حكم) kökünden türeyen muhkeme kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de bir âyette geçmektedir. وَيَقُولُ الَّذينَ اٰمَنُوا لَوْلَا نُزِّلَتْ سُورَةٌ فَاِذَا اُنْزِلَتْ سُورَةٌ مُحْكَمَةٌ[522] Müslümanlardan bazısı Kur'ân'da savaşa izin veren bir âyet indirilmesini istemişlerdir. Sebebi ise eli kolu bağlı beklemeyip "kıtal" yani cihad etmektir. Bunun üzerine zikri geçen sûre indirilince kalplerinde hastalık bulunan kimseler ürkek ve isteksiz davranmıştır. Bunun üzerine yukarıdaki âyet nâzil olmuştur.

Muhkeme beyan ve feraiz açısından apaçık ve sağlam olan demektir. Cihadın emredildiği her sûrenin muhkeme olduğu da ifade edilir.[523] Sûre kelimesinin muhkeme ile tavsifi emredilen kital/cihadın nesh edilmemesi dolayısıyladır. Bu kital emri ile önceki sulh ve ateşkes emirleri nesh edilmiş olup, cihad emri ise kıyâmete kadar bâkidir. Bu durum da muhkeme sıfatı ile pekiştirilmiştir.[524]

---

[518] Salih b. İbrahîm el-Belîhî, *el-Hedyu ve'l-Beyân fî Esmâi'l-Kur'ân,* I-II, 2.b., Riyâd: el-Metâbi'u'l-Ehliyye, 1404, C. I, s. 254.
[519] Yazır, a.g.e., C. V, s. 156.
[520] en-Nisâ, 4/105; "Biz sana Kitab'ı (Kur'ân'ı) hak olarak indirdik ki, insanlar arasında Allah'ın sana öğrettikleri ile hüküm veresin."
[521] Yazır, a.g.e., C. 3, s. 77.
[522] el-Muhammed, 47/20; "İnananlar, Keşke bir sûre indirilse! derler. Fakat hükmü apaçık bir sûre indirilse…"
[523] Taberi, a.g.e., C. VII, s. 42.
[524] Nesefî, a.g.e., C. III, s. 327; Râzi, a.g.e., C. XXVIII, s. 62.

Hûd sûresinde ise [525]كِتَابٌ أُحْكِمَتْ اٰيَاتُهُ âyetindeki أُحْكِمَتْ kelimesi konumuz ile alakalı olup, hakkında birçok teviller yapılmıştır. Bu Kur'ân'ın âyetleri nazım ve te'lifi itibariyle muhkem, manası itibariye apaçık, delalet ve tesir olarak beliğdir. Tıpkı sağlam bir kale, yüksek yapılı bir saray gibidir. Manasının açıklığı dolayısıyla şek, şüphe, tebdil ve tağyire mahal bırakmaz.[526] حكم kelimesi lüğavî açıdan kötülükten men etme anlamı taşır. Şeriatın vaz'ettiği ahkâm da fesaddan men etme gâyesi taşıdığı için أُحْكِمَتْ denilmiştir. Ayrıca diğer semavi kitaplar gibi başka bir kitap ile hükmü neshedilmediği için de böyle denildiği söylenmiştir.[527]

Kur'ân'ın dört ana esasından olan tevhid, nübüvvet, haşir ve adalet nesh edilemez ve gâyet kuvvetli deliller ile tahkim edilmiştir. Bundan dolayı أُحْكِمَتْ اٰيَاتُهُ denilmiştir. Kur'ân'da indirilen âyetlerde tenakuzun olmaması sebebiyle muhkeme'dir. Ayrıca onun fesahati ve cezaleti itiraza mahal bırakmayacak derecede kuvvetlidir. Bu da onun muhkeme oluşunun bir başka delilidir.[528]

İslami ilimler nazarî (teorik) ve amelî (pratik) olmak üzere iki türdür. Allah'ın, kitaplarının, meleklerinin ve haşrin bilinmesini konu edinen ilimler nazarî iken, fıkıh, ahlak, tasavvuf gibi konular ise amelîdir. Kur'ân'dan başka hiçbir kitap yoktur ki, teorik ve pratik anlamda bu kadar kapsamlı olmakla birlikte bünyesinde hiçbir tenakuz, çelişki ve uyumsuzluk olmasın. Bu da Kur'ân'ın ilâhî canipten tahkim edildiğini ve muhkeme oluşunu gösterir.[529]

e) Muhkemât (محكمات)

Muhkemât kelimesi muhkemin çoğulu olup, *lafız yönünden herhangi bir şüphe taşımayan ve manası da apaçık olan*,[530] kendisi ile kastedilen anlam, değiştirilip yanlış anlaşılmaktan uzak, te'vil ve neshten muhafaza edilip sağlam kılınmış olan şey[531] demektir.

Muhkem ve müteşâbih konusu üzerine çok şeyler söylenmiş ve Kur'ân'daki ilgili âyetler hakkında çeşitli yorumlar yapılmıştır. Ana hatları ile Kur'ân'daki muhkem ve müteaşabih âyetleri üç sınıfa ayırdıktan sonra tafsilatını verelim. Bu konuda 3 ana görüş vardır.

---

[525] el-Hûd, 11/1; "Bu, âyetleri sağlam esaslara, kuvvetli delillere oturtulmuş bir kitaptır."
[526] Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Ḳur'âni'l-Hakîm*, I-XII, 1.b., Mısır: Matbaatu'l-Menar, 1353, C. XII, s. 3.
[527] Râzi, a.g.e., c. XVII, s. 185.
[528] Râzi, a.g.e., c. XVII, s. 185.
[529] Râzi, a.g.e., c. XVII, s. 185.
[530] Râğıb, a.g.e., s. 302.
[531] Cürcânî, a.g.e., s. 205.

Birincisi: كِتَابٌ أُحْكِمَتْ اٰيَاتُهُ[532] âyeti mucibince tüm Kur'ân âyetleri muhkemdir.

İkincisi: اَللّٰهُ نَزَّلَ اَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَاباً مُتَشَابِهاً مَثَانِيَ[533] âyetinden dolayı tüm Kur'ân âyetleri müteşâbihtir.

Üçüncüsü: هُوَ الَّذِي اَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ اٰيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ[534] âyetine göre ise hem muhkem hem müteşâbih âyetler vardır.

Bu görüşler arasından en doğru olanı hiç şüphesiz ki sonuncusudur. İlk iki âyette iddia edilen manaya hasr edilen herhangi bir ifade veya delalet yoktur. Dolayısıyla Kur'ân'ın muhkem veya müteşâbih olduğunu bildiren ilk iki âyet hasrı ifade etmeyip, onun birer özelliğini bildirmektedir.[535]

Muhkem ve müteşaabih hakkında birçok tartışma yapılmıştır. Konumuzla ilgili olması dolayısıyla bunların bazısını vermekte fayda mülahaza ediyoruz:

a) Muhkem, manası açık olan, müteşâbih ise zıddıdır.
b) Muhkem, kastettiği mana, açıklığı ile veya te'vil sûretiyle bilinebilen, müteşâbih ise Allah'ın, bilinmesini kendisine tahsis ettiği, bundan dolayı herkesin anlayamayacağı şeylerdir. Kıyâmetin saati, deccalin çıkması, huruf-u mukattaa gibi.
c) Muhkem, tek bir mana dışında başka bir anlama ihtimali olmayan, müteşâbih ise buna imkân veren kelamdır.
d) Muhkem, akıl ile ulaşılabilen, müteşâbih ise ulaşılamayan şeylerdir. Örneğin orucun neden şaban ayına değil de ramazana tahsis edildiği meselesi gibi.
e) Muhkem, manası kendinden olan, müteşâbih ise bir mana kazanabilmek için başka bir vasıtaya ihtiyaç duyan şeydir.
f) Muhkem, lafızları tekrar etmeyen, müteşâbih ise tekrar edendir.
g) Muhkem, ferâiz, va'd ve va'id gibi konular, müteşâbih ise kısas ve meseller gibi konulardır.
h) İbn-i Abbas bu hususta şöyle der: "Muhkem, nesh edici âyetler ve bunların vaz'ettiği helaller, haramlar, hadler ve farzlardır, müteşâbih ise mensûh âyetler, muahher, mukaddem ve bunların emsali ile aksamıdır. Muhkeme iman edilir ve onunla amel

[532] el-Hûd, 11/1; "Bu, âyetleri sağlam esaslara, kuvvetli delillere oturtulmuş bir kitaptır."
[533] ez-Zümer, 39/23; "Allah, sözün en güzelini, (âyetleri) birbirine benzeyen ve (hakikatleri) tekrarlanan bir kitab hâlinde indirdi."
[534] el-Âl-i İmrân, 3/7; "O, sana Kitab'ı indirendir. Onun (Kur'ân'ın) bazı âyetleri muhkemdir, onlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşabihdir."
[535] Celaluddin es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Şuayb el-Arnavût, 1.b., Beyrût: Müessesetu er-Risâleti Nâşirûn, 1429, s. 425; Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *El-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ubey el-Fadl ed-Dimyâtî, Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1427, s. 370; Kurtubî, a.g.e., C. V, s. 18.

edilir. Müteşâbih ise manası te'vile muhtaç olduğundan kendisiyle amel edilip iman edilmesi muhkem gibi değildir."[536]

Muhkemât kelimesi Kur'ân'da sadece bir âyette geçer. هُوَ الَّـذِي اَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ اٰيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ اُمُّ الْكِتَابِ وَاُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ[537] Bu âyette de Kur'ân'ın bazı âyetlerinin muhkem olduğu vurgulanır. Âyetlerin muhkem oluşu onun, Allah'ın beyan ve tafsili ile tahkim edilmesi, helal ile haramı, va'd ile va'idi, sevab ile ikabı, emir ile zecri, haber ile meseli, öğüt ile ibreti ve bunun gibi daha nice hakikati barındırmasıdır.[538] Çünkü bu hakikatlerin herbirisi âhiret inancına işaret etmesinin ötesinde dünya hayatında da varlıkları hayata anlam katan, yokluklarının varsayımı bile ferd ve toplum hayatında keşmekeş ve kargaşaya yol açabilecek nitelikte gerçeklerdir. Örneğin sevab ile ikab, va'd ile va'id anlayışı insanlar arasında iyiliğe lokomotif, kötülüğe fren olan sosyolojik bir gerçekliktir. Sayılan tüm bu hakikatler Kur'ân'ın muhkem kılınmasına delillerdir.

Kur'ân âyetlerinin çok manaya te'vil ihtimalinden ve çok anlamlılıktan uzak olmak suretiyle şüphe ve karışıklıktan korunması da onun muhkem oluşunun bir başka delilidir.[539] محكم kelimesi أحكمَ nin mef'ul çekimidir. إحكام ise إتقان anlamında, yani birşeyin sağlam, tam ve kıvamında olmasıdır. Hiç kuşkusuz bir kavramın manasının açık olması, şüphe ve tereddüde mahal bırakmaması, kelime ve terimlerinin açıklığı, terkiblerinin ise uyumlu ve çelişkisiz oluşuna bağlıdır. Bu durum o kavramın muhkem oluşunu gösterir. Bunlarda meydana gelecek kapalılık ve karışıklık teşabuh ve anlama zorluğunu da beraberinde getirir.[540]

Kur'ân âyetlerinin muhkem oluşu, kelamının hak, lafızlarının fasih ve manalarının doğru oluşundan kaynaklanmaktadır. Kur'ân, nazil olduğu dönemde çağdaşı tüm manzum ve mensur eserlerden lafzının fesahati, manasının kuvveti yönüyle daha yüce idi. Tüm muhataplarına meydan okuduğu halde kimse onun bir benzerini getiremedi.[541] Dostları ona olan ihtimam ve iştiyakından ona nazire yapmak, düşmanları ise onu çürütebilme saikiyle bir benzerini yapmaya çalışmışlardır. Bunun sebebi ise اَمْ يَقُولُونَ افْتَرٰيهُ قُلْ فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِه وَادْعُوا مَنِ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللهِ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ[542] âyetindeki tahaddi idi. Söz konusu âyette Kitabın sahibi,

[536] Suyûtî, a.g.e., s. 425-426; Zerkeşî, a.g.e., s. 370-371; Kurtubî, a.g.e., C. V, s. 18-19.
[537] el-Âl-i İmrân, 3/7.
[538] Taberî, a.g.e., C. II, s. 212.
[539] Zemahşerî, el-Keşşaf, s.161.
[540] Kurtubî, a.g.e., C. V, s. 19.
[541] er-Râzi, a.g.e., c. VII, s. 180.
[542] el-Yûnus, 10/38; "Yoksa onu (Muhammed kendisi) uydurdu mu diyorlar? De ki: "Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi siz de onun benzeri bir sûre getirin ve Allah'tan başka, çağırabileceğiniz kim varsa onları da yardıma çağırın."

inkârcı muhataplarına bu kitabın bir benzerini getirmeleri çağrısında bulunuyordu. İslam tarihi boyunca Kur'âna nazire yapıp, bir benzerini yapmak için bazı sebepler vardı.

Birisi, düşmanlarının muaraza hırsı;

Diğeri, dostlarının taklit arzusuydu. Bu sebeplerden dolayı ona birçok nazîre yazılmasına rağmen dost ve düşmanlarının tasdikiyle hiçbiri ona benzemedi. Nazîre adı altında yazılan bu eserlere bakan kişi gayet rahatlıkla Kur'ân'ın, bunlardan farklı ve üstün olduğunu söylerdi. Nitekim Kur'ân'a nazîre yapma iddiasıyla kendisine geldiğini ifade ettiği vahyi! çevresine tebliğ eden Müseylime ve benzeri insanların iddiları tutmamıştır. Kur'ân'ın bu tahaddisine elle tutulur bir karşılık verilememesi onun muhkem kılındığına bir delildir.

2) İnsan

Hikmet kavramı Kur'ân'da bazen nübüvvet müessesesi ile bazen isimleri verilmek suretiyle peygamberler hakkında bazen de genel olarak insanlar için kullanılır.

a) Peygamberler

Kur'ân'da bütün peygamberlere hikmet verildiği وَاِذْ اَخَذَ اللهُ ميثَاقَ النَّبِيّنَ لَـمَا اٰتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ âyeti ile ifade edilmiştir. Hikmet kavramı Kur'ân'da birçok yerde nübüvvet müessesesi ile birlikte anılır. Çünkü ilim ve amel yönünden kemal derecesini ifade eden hikmet kavramını peygamberler en güzel şekilde temsil ederler. Beşeriyete örneklik teşkil etmelerinin bir sırrı da bu hikmettir.

Allah'ın her peygambere kitap verip vermediği hususu hakkında değişik görüşler bulunmakla birlikte tüm peygamberlere hikmet verildiğinde ittifak vardır. وَاِذْ اَخَذَ اللهُ ميثَاقَ النَّبِيّنَ لَـمَا اٰتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِه وَلَتَنْصُرُنَّهُ قَالَ ءَاَقْرَرْتُمْ وَاَخَذْتُمْ عَلٰى ذٰلِكُمْ اِصْرِي قَالُوا اَقْرَرْنَا قَالَ فَاشْهَدُوا وَاَنَاْ مَعَكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ[543] âyetinde geçen لَـمَا اٰتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ ifadesinden yola çıkan müfessirler, iki görüş ortaya koymuşlar, birinci görüşe göre, bütün peygamberlere kitap "indirilmemiş" olmakla birlikte hepsine kitap "verilmiş"tir, çünkü her peygamber bir kitaba göre davetini yapmış ve o kitaba ittiba edilmesini istemiştir. Diğer bir görüşe göre kendisine kitap verilen peygamberler daha faziletli olduğu için burada bütün peygamberlerden bu üstün vasıf esas alınarak söz edilmiştir. Ayrıca kitaptan kastın peygambere indirilen ve okunan

[543] el-Âl-i İmrân, 3/81; "Hani, Allah peygamberlerden, "Andolsun, size vereceğim her kitap ve hikmetten sonra, elinizdekini doğrulayan bir peygamber geldiğinde, ona mutlaka iman edeceksiniz ve ona mutlaka yardım edeceksiniz" diye söz almış ve, "Bunu kabul ettiniz mi; verdiğim bu ağır görevi üstlendiniz mi?" demişti. Onlar, "Kabul ettik" demişlerdi. Allah da, "Öyleyse şahid olun, ben de sizinle beraber şahit olanlardanım" demişti."

vahiyi, hikmetin ise kitabın ihtiva etmediği tafsilatlı ahkâma dair vahiy olduğu ifade edilmiştir.[544]

Peygamberlere verilen hüküm ve hikmeti ifade eden bir diğer önemli âyet ise En'âm sûresinde geçer: أُوْلَٰٓئِكَ الَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَۚ فَاِنْ يَكْفُرْ بِهَا هَٰٓؤُلَآءِ فَقَدْ وَكَّلْنَا بِهَا قَوْماً لَيْسُوا بِهَا بِكَافِرِينَ[545] Burada geçen ve nebilere verildiği ifade edilen "hüküm" الْحُكْمَ'den kastın kitabı fehmetmek, onda bulunan ahkâmı bilmek olduğu söylenmiştir. Ayrıca peygamberlere verilen hüküm, "lüb" yani "akıl"dır da denmiştir.[546]

Râzî'ye göre, أُوْلَٰٓئِكَ الَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَۚ âyetinde Peygamberlere verildiği ifade edilen kitap, hüküm ve nübüvvet arasındaki atıf harfi bu üç kelime arasındaki muğayereti iktiza eder. Nitekim insanlara hükmedenler üç sınıfa ayrılır. Birincisi ulemadır ki, onların iç dünyalarına ve ruhlarına hükmeder. İkincisi hükemâ ve sultanlardır ki onların zahirine kahır ve saltanatla hükmeder. Üçüncüsü ise enbiyadır ki ilimleri ile onların iç dünyaları ve ruhlarına, kudretleri ile de onların zahirine hükmeder. Bu ikisini kendinde cem eden kişi tam anlamıyla hüküm ve hikmete mazhar olmuş demektir. Peygamberlere verilen kitaptan kasıt, çok ilimdir. Hükümden kasıt Allah'ın hükmünü insanlar arasında tenfiz etmek suretiyle onlara zahiren hükmetmeleri, Nübüvvetten kasıt ise onlara verilen âli makamdır.[547]

اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ ibaresinden kasıt Allah'ın İbrahim, Musa, İsa ve Muhammed aleyhimüsselam peygamberlere inzal ettiği vahyin başlangıcı olabileceği gibi, kendilerine Kitapta indirilen vahyi tam bir idrak kabiliyeti ve ondaki sırların hakikatlerine erme nimeti de olabilir.[548]

Kurtubi'ye göre الْحُكْمَ den kasıt ilim ve fıkıhtır.[549] Beydavî ise bunun hikmet, hakkın gerektirdiği şekilde olaylara hükmetme yeteneği[550] olduğu görüşündedir. أُوْلَٰٓئِكَ denilmek suretiyle uzağa delalet eden işaret sıfatının kullanılması söz konusu enbiyanın şânının yüceliğine ve makamlarının yüksekliğine dikkat çekmek içindir.[551]

Mezkûr nebilere verilen kitaptan kasıt, onlara irsal edilen vahyin tamamı veya ilim ve mârifettir. Peygamberlere verilen hüküm, hikmet, hayır ve şerre dair ilim, hükümdarlık olarak

---

[544] Karaman, v.dğr., a.g.e., C. I, s. 618-620; er-Râzi, a.g.e., C. VIII, s. 126.
[545] el-En'âm, 6/89; "Onlar kendilerine kitap, hikmet ve peygamberlik verdiğimiz kimselerdir. Eğer şunlar (inanmayanlar) bunları tanımayıp inkâr ederlerse, biz onları inkâr etmeyecek olan bir kavmi, onlara vekil kılmışızdır."
[546] Taberî, a.g.e., C. III, s. 298.
[547] Râzi, a.g.e., C. XIII, s. 71-72.
[548] Râzi, a.g.e., C. XIII, s. 72.
[549] el-Kurtubî, a.g.e., C. VIII, s. 451.
[550] Beydâvî, a.g.e., C. I, s. 503.
[551] Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *el-Mîzân fî tefsîri'l-Ḳurʾân*, I-XXII, 1.b., Beyrût: Müessesetu'l-Âlemi lil-Matbuât, 1417/1997, C. VII, s. 264.

yorumlanmıştır. "Nübüvvet"ten kasıt ise peygamberliktir. Peygamberlerin kimisine bahsedilen nimetlerin bir kısmı bazısına ise tamamı ihsan edilmiştir.[552]

Allah bütün peygamberlerine hikmet vermiştir.[553] Özellikle En'âm sûresi 83-86 âyetlerinde on sekiz tane peygamber isimleri verilerek ta'dad edilir ve her birine kitap, hüküm ve nübüvvet verildiği ifade edilir. Söz konusu âyetler şöyledir:

وَتِلْكَ حُجَّتُنَآ اٰتَيْنَاهَآ اِبْرٰهِيمَ عَلٰى قَوْمِه نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَنْ نَشَآءُ اِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ ﴿٨٣﴾وَوَهَبْنَا لَهُ اِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ كُلاًّ هَدَيْنَآ وَنُوحاً هَدَيْنَا مِنْ قَبْلُ وَمِنْ ذُرِّيَّتِه دَاوٰدَ وَسُلَيْمٰنَ وَاَيُّوبَ وَيُوسُفَ وَمُوسٰى وَهٰرُونَ وَكَذٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَۙ ﴿٨٤﴾وَزَكَرِيَّا وَيَحْيٰى وَعِيسٰى وَاِلْيَاسَ كُلٌّ مِنَ الصَّالِحِينَۙ ﴿٨٥﴾وَاِسْمٰعِيلَ وَالْيَسَعَ وَيُونُسَ وَلُوطاًۜ وَكُلاًّ فَضَّلْنَا عَلَى الْعَالَمِينَۙ ﴿٨٦﴾وَمِنْ اٰبَآئِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ وَاِخْوَانِهِمْ وَاجْتَبَيْنَاهُمْ وَهَدَيْنَاهُمْ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿٨٧﴾ذٰلِكَ هُدَى اللهِ يَهْدِي بِه مَنْ يَشَآءُ مِنْ عِبَادِه وَلَوْ اَشْرَكُوا لَحَبِطَ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٨٨﴾اُولٰٓئِكَ الَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ فَاِنْ يَكْفُرْ بِهَا هٰٓؤُلَآءِ فَقَدْ وَكَّلْنَا بِهَا قَوْماً لَيْسُوا بِهَا بِكَافِرِينَ ﴿٨٩﴾[554]

Âyetin girişinde Hz. İbrahim'e verildiği ifade edilen "hüccet"ten kasıt, onun bir yaratıcının varlığı hususunda kâinata dair müşahedeleri ve aklî istidlâlleriyle vardığı nihâi neticelerle elde ettiği kanıtlardır. عَلٰى قَوْمِه ibaresindeki "عَلٰى" edatı bu kanıtların muarızlarını ilzam edecek kuvvet ve aklî dirâyete istinad ettiğini gösterir. Bu kanıtların ikram-ı ilâhî nev'inden bir ihsan olarak işaret edilmesini müteakip نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَنْ نَشَآءُ[555] denilmesi, bu aklî istidlâl ve gözlem metodunun yalnız Hz. İbrâhim'e özgü olmadığını, her çaba sarf eden ve akıl nimetini kullanıp, tefekkür eden kişinin onun gibi doğru neticelere ulaşabileceklerini gösterir. Bu tefekkür ile eşyanın hakikatını anlayıp, Allah'ın varlığına ve birliğine tahkiki deliller ile iman eden insanların Allah katındaki konum ve değerini gösterir. Nitekim âyetin sonunda Allah, zatının yüceliğini de ilim ve hikmetteki kemali ile ifade etmiştir.[556]

Yukarıda تِلْكَ حُجَّتُنَا âyetinin tefsirinde anlatılan hidâyet ve hüccet, Allah'ın azametinin delilleridir. Bu delil, kavmine karşı Hz. İbrahim'e verilmiştir. Kavminin yıldız ve gezegenlere tapmak suretiyle kendilerini onlardan daha aşağı ve zelil kılmasına karşın, İbrahim (as) Güneş ve Ay'ın tabi oldukları kanunlar itibariyle batmaları neticesinde "batanları sevmem, batıp yok

---

[552] Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir, C. II, s. 437.
[553] Yazır, a.g.e., C. II, s.395.
[554] el-En'âm, 83-89; "İşte kavmine karşı İbrahim'e verdiğimiz delillerimiz. Biz dilediğimiz kimsenin derecelerini yükseltiriz. Şüphesiz ki Rabbin hüküm ve hikmet sahibidir, hakkıyla bilendir. Biz ona İshak'ı ve Yakub'u armağan ettik. Hepsini hidâyete erdirdik. Daha önce Nûh'u da hidâyete erdirmiştik. Zürriyetinden Dâvud'u, Süleyman'ı, Eyyub'u, Yûsuf'u, Mûsâ'yı ve Hârûn'u da. İyilik yapanları işte böyle mükâfatlandırırız. Zekeriya'yı, Yahya'yı, İsa'yı, İlyas'ı doğru yola erdirmiştik. Bunların hepsi salih kimselerden idi. İsmail'i, Elyasa'ı, Yûnus'u ve Lût'u da hidâyete erdirmiştik. Her birini âlemlere üstün kılmıştık, babalarından, çocuklarından ve kardeşlerinden bir kısmını da. Bütün bunları seçtik ve bunları dosdoğru bir yola ilettik. İşte bu, Allah'ın hidâyetidir ki, kullarından dilediğini buna iletip yöneltir. Eğer onlar da Allah'a ortak koşsalardı bütün yaptıkları boşa gitmişti. Onlar kendilerine kitap, hikmet ve peygamberlik verdiğimiz kimselerdir. Eğer şunlar (inanmayanlar) bunları tanımayıp inkâr ederlerse, biz onları inkâr etmeyecek olan bir kavmi, onlara vekil kılmışızdır."
[555] Biz dilediğimiz kimsenin derecelerini yükseltiriz.
[556] Karaman, v.dğr., a.g.e., C. II, s. 434.

olanlar benim yaratıcım olamaz" diyerek âlemlerin Rabbine yönelir, onu takdis ve tebcil eder. نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَنْ نَشَّاءُ âyeti ile taşa, toprağa, aya, yıldıza taparak kendini zelil kılanların değil, hepsinin Rabbi olan bir Allah'a iman edip ibadet edenlerin derecelerinin yükseltildiği beyan edilir.[557]

Yukarıda bahseldiği gibi En'âm sûresi 83-86 âyetlerinde on sekiz tane peygamber isimleri sayılır. Başka âyetlerde bu peygamberlerden sekizine hikmet verildiği hususen belirtilir. Bu peygamberler Hz. İbrahim, Hz. Dâvud, Hz. Süleyman, Hz. Yûsuf, Hz. Mûsâ, Hz. Yahya, Hz. İsa ve Hz. Lût'tur. Bu peygamberler ve geçtikleri âyetleri ele alabiliriz:

Şuarâ Sûresi 69 ile 83. Âyetleri arasında Hz. İbrahim, babası ve kavmi arasında geçen diyalog aktarılır. Kavmine neden putlara taptığını sorar. İnançlarının batıllığını aklî deliller vermek suretiyle kendilerine anlatmaya çalışır. Putlara yalvardıklarında işitmediğini, dualara cevap vermediğini, hasta olunduğunda şifa vermediklerini söyler. Âlemlerin Rabbi olan Allah'ın ise yediren de, içiren de, şifa veren, öldüren ve dirilten de olduğunu anlatarak, tevhidi onların anlayabileceği sadelik ve basitlikte ifade eder. Âyetin devamında Hz. İbrahim رَبِّ هَبْ لي حُكْماً وَاَلْحِقْني بِالصَّالِحينَ[558] şeklinde dua eder. Duada حُكْماً olarak geçen hüküm kelimesinin ne olduğu konusunda farklı yorumlar yapılmakla birlikte genel olarak şunlar söylenmiştir:

Taberî'ye göre bu hüküm nübüvvettir.[559] Zemahşeri ise âyetteki hüküm kelimesinin, hikmet, insanlar arasında hak ile hükmetmek, nübüvvet gibi anlamlara geldiğini söyler.[560] İbn-i Abbas'a göre, Allah'ın vaz'ettiği şeriatı aracılığıyla helallerini, haramlarını, hükümlerini ve bunların hepsini ifade eden hududunu bilmektir. Beğâvî, Mukâtil'den nakille, hükümden kastın, ilim ve fehm[561], Kelbî ise nübüvvet olduğunu söyler.[562] Daha kapsamlı bir tahlil yapan İbnu'l Cevzî ise رَبِّ هَبْ لي حُكْماً âyetinde geçen حُكْماً kelimesi hakkındaki görüşlerini şöyle sınıflandırır:

1) **Nübüvvet**: Bu âyette geçen "hükmen" kelimesinin Hz. İbrahim'e verilen peygamberlik makamı olduğunu İbn-i Abbas'tan naklen verir.
2) **Lubb**: Allah'ın iyi ve kötüyü, hak ile batılı, tevhid ile şirki, ifrat ile tefriti kendisiyle tefrik edebildiği lubb'un, yani akıl nimetinin Hz. İbrahim'e verilen hüküm olduğunu söyler.

[557] Yazır, a.g.e., C. III, s. 454-457.
[558] eş-Şuarâ, 26/83; "Ey Rabbim! Bana bir hikmet bahşet ve beni salih kimseler arasına kat."
[559] Et-Taberî, C. V, s. 514.
[560] Ez-Zemahşerî, el-Keşşaf, s. 763.
[561] Beğâvî, a.g.e., C. VI, s. 118.
[562] Kurtubî, a.g.e., C. XVI, s. 41.

3) **İlim ve idrak kuvveti**: İnsanoğlunu diğer canlılardan ayıran en önemli özelliklerinden biri ilmi elde edip anlama kabiliyeti ve bu ilmi analiz edip işleme suretiyle tüm canlılara hükmetme yeteneğidir. Ona diğer canlıları kendine musahhar kılma kabiliyeti verilmiştir. Hz. İbrahim'e verilen hüküm'den kasıt bu ilim ve fehim kudretidir.

Sâd sûresi 17 ile 26. Âyetler arasında Hz. Dâvûd'un bir kıssâ'sı anlatılır. Anlatılma sebebi ise hemen öncesi âyetlerde Allah'ın elçisi'nin Mekke müşriklerinden gördüğü eziyetler anlatılmak suretiyle, ona Hz. Dâvûd örnek verilip teselli edilerek sabır telkin edilmesidir. Hz. Dâvûd'un Allah'a yönelip çokça tevbe eden biri olduğu anlatılır. Dağların ve kuşların kendisine musahhar kılındığı, birlikte tesbih ettikleri söylendikten sonra, وَشَدَدْنَا مُلْكَهُ وَاٰتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَفَصْلَ الْخِطَابِ[563] ona "hikmetin" ve "faslu'l-hitâbın" verildiği vurgulanır.

Hz. Dâvûd'a verilen hikmet hakkında çeşitli yorumlar yapılmıştır, Nübüvvet, ilmu's-sunen, verilen kararlarda isâbet ve hakkın tutturulması gibi söz konusu kavramın yaygın anlayışına uygun te'viller yapılmıştır. Bu âyetin tefsirinde Râzî biraz ayrışarak şu yorumu ekler: "Faziletler ruhani ve cismani olmak üzere ikiye ayrılır. Ruhaniler de ilmî ve amelî olmak üzere ikiye ayrılır. İlim, kişinin takati nisbetinde eşyanın hakikatına nüfuz çabasıdır. Amel ise kişinin dünyevî ve uhrevî hayatının maslahatına en uygun olan işleri yapmasıdır. Hikmet bu ikisinin bir arada olup, kişiyi kemale edirmesidir. Nitekim hikmet kelimesi, işlerin 'ihkâm' ile yani sağlam bir şekilde yapılmasıdır. Bundan dolayı muhkem ve isâbet li itikad ve ilim, tenakuz ve neshi kabul etmez."[564]

Keşşaf müellifi Zemahşerî'ye göre ise اٰتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ, Hz. Dâvûd'un devlet işleri, yargı, yönetme ve istişare gibi hususlardaki kararlarının isâbet i, hakka ve adalete uygunluğuna işaret eder. Ayrıca Zebûr, kanun koyma ilmi gibi anlamlara geldiğini de ekler. Ona göre hakka muvafık olan her kelam hikmettir.[565] Tüm bunlar bir devlet adamı ve hukuki karar merciinin taşıması gereken özellikleri de belirtir.

b) Diğer İnsanlar

Kur'ân-ı Kerîm'de hakîm ismi Lokman haricinde direkt insanlar için kullanılmamıştır. Genel olarak Bakara sûresinde وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ اُوْتِيَ خَيْراً كَثِيراً[566] "Kime hikmet verilmişse,

[563] es-Sâd, 38/20; "Biz Davud'un mülkünü güçlendirdik, ona hikmet ve hakla batılı ayıran söz (hüküm verme) yeteneği verdik."
[564] Râzi, a.g.e., C. XXVI, s. 187.
[565] Zemahşerî, a.g.e., s. 921.
[566] el-Bakara, 2/269.

şüphesiz ona çokça hayır verilmiştir." denilir. Kur'ân'da hikmet kavramı araştırılırken en öne çıkan âyetlerden biri bu âyettir. İçerisinde hem övgü ve müjde barındırmakta, hem de hikmetin önemine dikkat çekilererek onu elde etmeye teşvik edilmektedir. Bu da "kendisine hikmet verilen kişi" ifadesi ile sembolleştirilmektedir. Bu ehemmiyetinden dolayı bu âyette kendisine verilen insanların övüldüğü hikmetin geniş anlam sahasını ele alacağız. Bu konuda en geniş bilgileri verenlerden biri de M. Hamdi Yazırdır. Hikmeti söz konusu âyetin tefsirinde şu şekillerde açıklar:[567]

1. Kavl ve amelde hakka isâbet etmek.
2. İlim ve bu ilimle amel etmek.
3. Fıkıh. Fıkıh, gâye ve maksadı kavramak demektir. Dolayısıyla fıkıh, elde edilen ilmin gâyesini ve ne işe yarayacağını anlamaktır. Derin bilgi ve sâlih/faydalı iş anlamına da gelir. Nitekim مَنْ يُرِد اللَّه بِهِ خيْراً يُفَقِّهْهُ في الدِّينِ (متفقٌ عليه)[568] hadisinde dinde fakih kılınan, yani fıkh etme, derin kavrama yeteneği verilen kişiler, kendisine hayır verilen kişi olarak tavsif edilir.
4. Eşyanın/mevcudatın hakikatini kavramaktır. Yani herşeyin yaradılış gâyesini anlamak, bunun üzerine tefekkür etmek, sebep sonuç ilişkisini kurmak ve buradan çıkarılan ders ve ibretlere göre amel etmektir.
5. Allah'ın emir ve yasaklarını anlayıp onlarla gereğince amel etmektir.
6. Fehmetmektir. Çünkü herşeyin başı, onu anlamak ile başlar. Anlayış, fehim ve idraki tam olmayan hakîm olamaz.
7. Allah'a bakan veçhesi ile yaratmak demektir. Sünnetullah tabir edilen ve kâinattaki düzenin devamını sağlayan kanunlar bütünü, hikmetin varlığının göstergesidir. Bir yerde düzen ve nizâm varsa orada hikmet vardır. Nitekim hikmete sünnet-i muhkeme de denmiştir.
8. Herşeyi yerli yerine koymaktır. Bu da adalet ve hikmetle olur. Herşeyin hakkını vermek ve onu hak ettiği konuma koymak adalet ile olur, bunun gerçekleşmesi de hikmeti tahakkuk ettirir. Birşeyi yerli yerine koymak, خلق الأول ilk yaratılışta olabileceği gibi, mevcut düzenin devamını sağlamak suretiyle nizâmın tesis ve devamını temin ederken de olabilir.
9. Hayırlı ve sâlih amelllere yönelmektir. Neticesi iyilik olan işleri yapmaktır. Bu yönüyle hikmet bir meleke ve huydur.

[567] Yazır, a.g.e., C. II, s. 205-216.
[568] Buhârî, "İlim",10; Müslim, "İmara",175.

10. İdare ve yönetimde Allah'ın istediği şekilde icraatta bulunmaktır. Cehaletten arındırılmış sağlam ilim, zulüm ve haksızlıktan uzak tam adalet, cimrilik göstermeksizin ikram ve ihsanda bulunmak ile bunaklık ve vurdumduymazlığa kaçmayacak ölçüde hoşgörülü olmaktır. Hikmetin bu tanımı hâkimiyet ile olan ilişkisi itibariyledir.
11. Güzel huy, insanlığa faydalı olacak sanat ve hizmetlerdir.
12. Hata ve aldatmaktan sâlim olan sağlam bilgidir.
13. İbret ve öğütler içeren nasihat ve sözlerdir.
14. Peygamberin sünnetidir ki[569] رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولاً مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ âyeti buna delil kabul edilir. Kitap ve hikmetin bir arada zikredilmesi, ikisinin farklı şeyler olmasını gerektirir. Bu konuda ihtilaflar olmakla birlikte ağırlıklı görüş burada zikredilen hikmetin sünnet olduğu yönündedir.

A) NESNESİNE GÖRE

Nesnesine göre hikmet kavramı nazarî ve amelî olarak ikiye ayrılır.

1) Nazarî

Kuramsal hikmettir. Bilgi düzeyinde bulunan, fiiliyata dökülmemiş, bir diğer tanımla ilimden amele intikal etmemiş bilgisel hikmete denir. Günümüzdeki karşılığı pozitif bilimler olarak adlandırılan matematik, fizik, geometri ve aritmetik gibi ilim dallarını kapsar. Bu ilimler aklın saadeti için esas teşkil ederler.[570] Çünkü aklın nuru, fünûn-u medeniyedir.

Teorik hikmet olarak da adlandırılan bu ilim, kâinatta insanoğlunun iradesi dışında gelişen, insanın inceleyip öğrenerek anlam çıkarma çabası ve sebep sonuç ilişkisi bağlamında beşeriyetin faydası için istifade ettiği hikmet türlerini kapsar. Teorik yönü ağır basar. Eşyanın ve varlığın hakikatını keşfedip, insan-ı kamil ile tabir edilen yaratılış gâyesine muvafık olgun insan olma çabasına kişileri ve toplumları isal açısından önemli fonksiyonlar icra eder. Bu hikmet türüne örnek olarak matematik, fizik, geometri, kimya, tıp, astronomi, aritmetik, botanik, tarım, meteoroloji, zooloji, metafizik, teoloji, ontoloji, psikoloji verilebilir.

Kur'ân'da emir, öğüt, dua, vahiy, istek, tefekkür ve itikada dair âyetler nazarî hikmet içerisinde değerlendirilmiştir.

---

[569] el-Bakara, 2/129; "Rabbimiz! İçlerinden onlara bir peygamber gönder; onlara âyetlerini okusun, kitabı ve hikmeti öğretsin ve onları her kötülükten arındırsın.
[570] Özalp, a.g.e., s. 26.

2) Amelî

Pratik hikmet olarak da tarif edilmiştir. Fiili olarak icra edilen ahlak, sanat, siyaset, iktisâdî hususlar, aile idaresi, fıkıh, kelam gibi günlük ve sosyal mevzular bu hikmet sınıfı içerisinde değerlendirilir.[571] İnsanların irade ve kudretleri ölçüsünde müdahil olabildikleri ve kendisi ile ferdî ve ictimâî düzene yön verebildikleri hikmet türü olarak da yorumlanması mümkündür. Nazarî hikmet ilim ve bilgi ise, ameli hikmet ise bu ilmin insan hayatına dökülmüş pratik sonucudur.

Kur'ân'da kişinin nefis terbiyesine ve amellerine taalluk eden âyetler[572] amelî hikmetin örnekleridir. Ayrıca toplumsal yapıya taalluk eden ve ona tesir eden konular da bu sınıfa girer.

B) YÜKLEMİNE GÖRE GÖRE

Bu bölümde hikmetin değeri bağlamında Kur'ân'da hikmet kavramının eş ve zıt anlamlı kavramları verilecektir.

1) Eş Anlamlıları

Kur'ân'da hikmet kelimesi ile yakın anlamlı on üç ana kavram detaylıca ele alınarak hikmet ile ilişkisi incelenecektir.

a. Hükm (الحُكْمُ)

Hükm (الْحُكْمُ) kelimesi "ح ك م" harflerinin bir araya gelmesiyle oluşmuş, حَكَمَ müteaddi fiilinin masdarıdır. حَكَمَ-يحْكُمُ-حُكْمًا şeklinde çekimlenir. İyileştirmek maksadıyla men etmek,[573] derin anlayış, siyasi hâkimiyet,[574] bir şeyin belirli bir şekilde olup olmadığına karar vermek,[575] zulmü def etmek için adalet ile yargılamak, ilim, fıkıh, derin kavrayış, kaza ve adalet ile yargılama anlamları vardır.[576] Fail kalıbında حاكِم (hâkim) olarak gelir ki mânâsı hükmü infaz eden kişi/kâdî olup, çoğulu حُكامٌ dur. هو حاكِمٌ بينهم أي منفذُ

[571] Özalp, a.g.e., s. 28.
[572] Eş-Şems, 91/10; Şuara, 26/83; Taha, 20/14; Meryem, 19/31.
[573] Minyâvî, a.g.e., s. 12.
[574] Üzüm, a.g.md., s. 464.
[575] Râğıb, a.g.e., s. 300.
[576] İbnu'l Esîr, a.g.e., s. 223.

الحُكْمِ "O hâkim'dir, aralarında hükmü infaz edendir"[577] denir. حَكِيم (Hakîm) ise hikmet ile muttasıf olan/hikmetli kişiye denir. Hüküm kelimesinin hikmet anlamında kullanıldığı hadislerden biri الصَّمْتُ حُكْمٌ وقليلٌ فاعِلُه "Susmak hüküm (hikmet)'dür, ama yapanı azdır"[578] hadisidir.

Hüküm ile hikmet kelimeleri kötülüğü engelleme amacıyla men etme anlamı itibariyle yakın anlamlı olmakla birlikte aralarında ince bir ayrım vardır. Hüküm, hikmetten daha âmm/genel anlamlıdır. Bundan dolayı her hikmet bir hükümdür, fakat her hüküm bir hikmet değildir, çünkü hüküm bir şeyi ölçü alarak başka bir şey hakkında karar vermektir.[579] Bu karar her zaman kötülüğü engelleme amacı taşımayabilir ama hikmet böyle değildir, onda fesadı engelleme kastı vardır.

اِنَّ مِنَ الشّعْرِ لَحُكْماً "Muhakkak ki şiirde bir hüküm vardır"[580] hadisinde geçen hükm kavramının cehalet ve sefehi engelleyen, insanların kendisinden faydalandığı mev'ize ve öğüt içeren yararlı sözleri kastettiği söylenmiştir.[581]

Istılâhta ise hüküm, "Allah'ın hitabının, mükelleflerin fiillerine taalluk eden eseri,[582] hakkında nas bulunan, itikada ve ibadete ait tüm prensipler"[583] şeklinde tanımlanmıştır.

Hüküm kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de çeşitli şekil ve anlamlarda kullanılmıştır. Bu kullanımların bazılarını âyetlerde geçen örnekleriyle belirtelim.

1) Yönetim, idare, cahiliye hükmü:

اَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللهِ حُكْماً لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ

"Yoksa onlar (İslâm öncesi) cahiliye idaresini mi arıyorlar? İyi anlayan bir topluma göre, hükümranlığı Allah'tan daha güzel kim vardır?"[584] Bu âyette hüküm kelimesi idare, yönetim, kanun anlamında kullanılmıştır. Allah, muhkem olan, muhtevası itibariyle tüm hayırları kapsayıp tüm şerleri yasaklayan şeriatı dışındaki ilahî vahye istinad etmeyen her türlü beşerî hükmü reddeder.[585]

[577] Âsım Efendi, a.g.e., C. 5V, s. 4930.
[578] İbnu'l Esîr, a.g.e., s. 223; İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 141.
[579] Râğıb, a.g.e., s. 301.
[580] Ebû Dâvud, "Edeb",87.
[581] İbnu'l Esîr, a.g.e., s. 223; İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 141.
[582] Minyâvî, a.g.e., s. 12.
[583] Ahmed Kalkan, Ansiklopedik Kur'ân Kavramları ve Güncel Yansımaları, I-X, 2.b., İstanbul: Davut Emre Yayınları, 2011, C. V, s. 56.
[584] el-Mâide, 5/50.
[585] İbn Kesîr, a.g.e., C. III., s. 541.

2) İsabetle hükmetme yeteneği:

وَلَمَّا بَلَغَ اَشُدَّهٗۤ اٰتَيْنَاهُ حُكْماً وَ عِلْماًۚ وَكَذٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ

"Olgunluk çağına erişince O'na hüküm/hikmet ve ilim verdik. İşte biz, iyi davrananları böyle mükâfatlandırırız."[586] Yûsuf (as) 'a verildiği ifade edilen "hüküm" kelimesine değişik Türkçe meallerde, "Hükmetme kabiliyeti, eğriyi doğruyu ayırmaya yetecek keskin bir muhakeme gücü, hükümranlık, yargı ve icra yetkisi, hüküm" gibi farklı anlamlar verilmiş olmakla birlikte bizim tercih etttiğimiz karşılık "(isâbet le) hükmetme (yeteneği)"[587] dir.

3) Hüküm, hikmetli söz:

وَكَذٰلِكَ اَنْزَلْنَاهُ حُكْماً عَرَبِياًّۚ وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ اَهْوَٓاءَهُمْ بَعْدَ مَا جَٓاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا وَاقٍ

"Ve böylece biz onu Arapça bir hüküm (hikmetli bir söz) olarak indirdik. Eğer sana gelen bu ilimden sonra, onların arzularına uyarsan, (işte o zaman) Allah tarafından senin ne bir dostun ne de koruyucun vardır."[588]

4) Peygamberlik, hükümdârlık:

وَلُوطاً اٰتَيْنَاهُ حُكْماً وَ عِلْماً وَنَجَّيْنَاهُ مِنَ الْقَرْيَةِ الَّتي كَانَتْ تَعْمَلُ الْخَبَٓائِثَ

"Lût'a gelince, ona da hüküm (hâkimlik, peygamberlik, hükümdârlık) ve ilim verdik, onu, çirkin işler yapmakta olan memleketten kurtardık."[589] Bu ve benzeri birçok âyette bazı peygamberlerin ismi zikredilerek kendilerine hüküm verildiği ifade edilir. Âyette de görüleceği üzere Lût'a (as) verilen hüküm, peygamberliktir. Süleyman ve Dâvûd (as) gibi örneklerde ise hem peygamberlik hem de hükümdârlıktır.

5) Hikmet:

رَبِّ هَبْ لي حُكْماً وَاَلْحِقْني بِالصَّالِحينَۙ

"Rabbim! Bana hikmet ver ve beni iyiler arasına kat."[590]

6) Allah'ın verdiği karar:

وَمَا اخْتَلَفْتُمْ فيهِ مِنْ شَيْءٍ فَحُكْمُهٗۤ اِلَى اللهِ

Ayrılığa düştüğünüz herhangi bir şeyde hüküm vermek, Allah'a mahsustur.[591]

---

[586] el-Yûsuf, 12/22.
[587] Bknz. T.D.V. Kur'ân meâli, el-Yûsuf, 12/22.
[588] er-Ra'd, 13/37.
[589] el-Enbiya, 21/74.
[590] eş-Şuarâ, 26/83.
[591] eş-Şûrâ, 42/10.

7) Allah'ın hâkimiyeti, hükümranlığı:

مَا لَهُمْ مِنْ دُونِه مِنْ وَلِيٍّ وَلَا يُشْرِكُ في حُكْمِهِ اَحَداً

Onların (göklerde ve yerde olanların), O'ndan başka bir yöneticisi yoktur. O, kendi hükümranlığına kimseyi ortak etmez.[592]

8) Allah'ın hükmü:

اِنَّ رَبَّكَ يَقْضِي بَيْنَهُمْ بِحُكْمِهِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْعَلِيمُ

Şüphesiz senin Rabbin onların arasında hükmünü verecektir. O, mutlak güç sahibidir, hakkıyla bilendir.[593]

9) İnsanlar arasında yargıda bulunma:

اِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ اَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ

İnsanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor.[594]

10) Kıyâmette yargılama:

فَاللهُ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ فيمَا كَانُوا فيهِ يَخْتَلِفُونَ

Allah, ihtilâfa düştükleri hususlarda kıyâmet günü onlar hakkında hükmünü verecektir.[595]

11) Hakem tayin etmek:

وَكَيْفَ يُحَكِّمُونَكَ وَعِنْدَهُمُ التَّوْرٰيةُ فيهَا حُكْمُ اللهِ

"Yanlarında içinde Allah'ın hükmü bulunan Tevrat varken nasıl oluyor da seni hakem yapıyorlar."[596]

b. İlim (العِلْمُ)

İlim kelimesi, "Bilim, biliş, bir şeyin doğrusunu bilme, ayrıntı, özellik, nitelik, okuyarak öğrenilen bilgi, nazarî bilgi, gerçeğe/vâkıaya uygun olan kesin düşünce/itikad, bir şeyi olduğu gibi idrak etmek,[597] âlim/bilen ile mâlum/bilinen arasındaki münasebet

[592] el-Kehf, 18/26.
[593] en-Neml, 27/78.
[594] en-Nisâ, 4/58.
[595] el-Bakara, 2/113.
[596] el-Mâide, 5/43.
[597] Cürcânî, a.g.e., s. 156.

veya bilme fiilinin belirli bir ifade şekline dönüşmüş sonucudur"[598] şeklinde tarif edilmiştir.

İlim cehaletin zıddıdır.[599] Zebîdi, ilim, marifet ve şuurun aynı anlama geldiğini söylemekle birlikte, bazı muhakkiklerin üçünün arasını ayırarak ilmi diğer ikisine göre daha üstte konumlandırdığını, buna gerekçe olarak da Allah'a âlim sıfatıyla sadece ilmin ıtlak olunduğunu, onun, ârif ve şâir olarak tavsif olunmadığını beyan eder.[600] Taylan ise, Arapçadaki "el-ilm" ve "el-ma'rife" terimlerinin Türkçedeki karşılığı olarak ele aldığı bilgi kelimesini açıklarken, bilenin ele aldığı konuyu tüm yönleri ile anlamasına ihata, onu tam anlamıyla kavramasına vukûf, bu konuda derinleşip mütehassıs olmasına ise rusûh dendiğini, bilgide kat'iyete yakîn, bunun zıddının ise zan, şek, vehim ile ifade edildiğini belirterek ilim kelimesine geniş bir yelpazeden yaklaşmıştır.[601]

Klasik Arapça lugatlarında ilim kelimesinin zıddı olarak genelde cehl kelimesi kullanılmakla birlikte,[602] Izutsu ilmin karşısına zannı oturtur.[603] Bu konuda orijinal fikirler serd eden Izutsu, İgnaz Goldziherden sonra bir paradigma değişikliğine gidildiğini, geleneksel olarak ilim kavramının karşısına konumlandırılan cehl kavramının, aslında ilmin değil, hilmin zıddı olduğunu beyan eder.[604] İslam tarihinde Ebû cehil olarak adlandırılan Amr ibn Hişam'ın bilgisiz bir insan olmadığı bilakis bilgisi, kıvrak zekâsı ve yetenekleriyle çağdaşları arasından sıyrılıp kavminin ileri gelenleri arasına girdiği bilinen bir gerçektir. Peki, buna rağmen neden böyle bir isimlendirme yapılmıştır? Bu hususta Izutsu'ya kulak verecek olursak, konu bir nebze açıklığa kavuşacaktır. Ona göre cehl, öfke kontrolü yapamayan, ufak bir kıvılcım karşısında alev alan saman misali hemencecik köpüren, sonucu düşünmeden körü körüne atılan, sorumsuz ve sabırsız bir kişinin davranışıdır. Hilm ise bunun zıddı olarak cehl patlamasını kontrol edebilen kişinin ahlâkıdır. Duygularını, ihtiraslarını dizginleyebilen kişiye halîm denir. Bu görüşlerine delil olarak ise cahiliye şiirinden ve Kur'ân-Kerim'den deliller getirir. Eski cahiliye şairlerinden olup sonradan islâmı kabul eden Amr ibn Ahhar el-Bahili bir şiirinde cehl kavramını şöyle terennüm eder:

وَدُهْمٍ تُصادِيهاَ الوَلآئِدُ جِلَّةٍ إذا جَهلَتْ أجْوافُها لم تحلّم.

[598] Necip Taylan, "Bilgi", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, C. 6, s. 157.
[599] İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 417.
[600] Zebîdî, a.g.e., C. XXXIII, s. 126.
[601] Taylan, a.g.md., C. VI, s. 157.
[602] İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 317, İbn Manzûr bunu "العلم نقيض الجهل" olarak ifade eder.
[603] Toshihiko Izutsu, Kur'ân'da Allah ve İnsan, çev. Süleyman Ateş, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975, s. 192.
[604] Izutsu, a.g.e., s. 192.

Cariyelerinizin avladığı (yani servis yaptığı) büyük kazanlar bir kere cahil olunca (kaynamaya başlayınca) bir daha halim olmaz (sükûnet bulmaz).

Yûsuf Sûresinde ise câhil kavramı şöyle geçer:

قَالَ رَبِّ السِّجْنُ اَحَبُّ اِلَيَّ مِمَّا يَدْعُونَنِي اِلَيْهِ وَاِلَّا تَصْرِفْ عَنِي كَيْدَهُنَّ اَصْبُ اِلَيْهِنَّ وَاَكُنْ مِنَ الْجَاهِلِينَ

"(Yûsuf) "Rabbim! Zindan bana, bunların beni dâvet ettiği şeyden daha sevimlidir. Onların tuzaklarını benden uzaklaştırmazsan şehvetle onlara uyarım ve cahillerden olurum, dedi."[605] Cahiliyye şiirinde أَصْبُ kelimesi, önü alınamayan gençlik şehvetini ifade eder. Bu yönüyle de cehl kelimesinin söz konusu anlamını teyid eder.[606]

İlim kavramı muvacehesinde Kur'ân'da geçen bazı âyetleri vermekte fayda mülahaza ediyoruz:

قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا اِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا اِنَّكَ اَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ

"Melekler, 'Seni bütün eksikliklerden uzak tutarız. Senin bize öğrettiklerinden başka bizim hiçbir bilgimiz yoktur. Şüphesiz her şeyi hakkıyla bilen, her şeyi hikmetle yapan sensin' dediler."[607] Bakara sûresinde geçen bu âyette ilim kavramı bilgi anlamında kullanılmıştır.

يَوْمَ يَجْمَعُ اللهُ الرُّسُلَ فَيَقُولُ مَاذَا اُجِبْتُمْ قَالُوا لَا عِلْمَ لَنَا اِنَّكَ اَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ

"Allah'ın, peygamberleri toplayıp 'siz(den sonra davetiniz)e ne derece uyuldu?' diyeceği, onların da, Bizim hiçbir bilgimiz yok. Gaybleri hakkıyla bilen ancak sensin, diyecekleri günü hatırlayın."[608]

وَحَاجَّهُ قَوْمُهُ قَالَ اَتُحَاجُّونِّي فِي اللهِ وَقَدْ هَدٰينِ وَلَا اَخَافُ مَا تُشْرِكُونَ بِهِ اِلَّا اَنْ يَشَاءَ رَبِّي شَيْئًا وَسِعَ رَبِّي كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا اَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ

"Kavmi onunla tartışmaya girişti. Dedi ki: "Beni doğru yola iletmişken Allah hakkında benimle tartışmaya mı kalkışıyorsunuz? Hem sizin ona ortak koştuklarınızdan ben korkmam, ancak Rabbim'in bir şey dilemiş olması başka. Rabbim'in ilmi her şeyi kuşatmıştır. Hâlâ düşünüp öğüt almayacak mısınız?"[609]

Hikmet ve ilim arasında birçok Kur'ân âyetinde geçtiği üzere yakın bir ilişki vardır. "Hikmet, ilim ve fıkıhtır veya hem ilim hem de ameldir"[610] diyen Elmalılı Hamdi Yazır

[605] el-Yûsuf, 12/33.
[606] Izutsu, a.g.e., s. 193-194.
[607] el-Bakara, 2/32.
[608] el-Mâide, 5/109.
[609] el-En'âm, 6/80.
[610] Yazır, a.g.e., C. II, s. 206.

hikmetin ilim ile ilişkisine vurgu yapar. Zemahşerî ise [611] وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوْتِيَ خَيْراً كَثِيراً âyetinde geçen, kendisine hikmet verilen kişiyi يوفق للعلم والعمل به "ilme ve onunla amel etmeye muvaffak kılınan kişi" şeklinde tefsir eder.

c. Adalet (العدالة)

Adalet (العدالة) kelimesi, a-de-le (عَدَلَ) fiilinin mastarıdır. Cevr kavramının zıt anlamlısıdır. Cevr ise lügatte zulüm, haksızlık, adaletsizlik olarak tanımlanır.[612]

Her şeyi kendi yerine koymak, ifrat ve tefritten uzak vasat çizgiyi tutturmak, dengeli olmak,[613] iki nesne arasını eşitlemek, eğriyi düzeltmek, söz ve hükümde doğru olmak,[614] istikamet, doğruluk, doğru davranış,[615] hakka riâyetkârlık, eşlik, uyum, denge, muhtelif parçalar ve birimler arasında ölçüsüzlüğe yol açmama hüner ve sanatıdır.[616] Nefis ve akılda istikameti sürekli kılmaya denir.[617]

عدالة ve مُعادلة kelimelerinin eşitlik anlamına geldiğini belirten İsfahâni'ye göre adalet, mukabele ederken eşit davranmaktır, hayrın karşılığı hayır, şerrin karşılığı ise şer olur. İhsan (إحسان) ise hayra daha fazlasıyla, şerre ise daha azı ile mukabele etmektir.[618] Bu hususa delil olarak Bakara sûresinden şu âyetleri örnek verir İsfahâni, فَمَنِ اعْتَدٰى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدٰى عَلَيْكُمْ "Kim size saldırırsa, siz de ona misilleme olacak kadar saldırın",[619] اِنَّ اللهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ "Şüphesiz Allah, adaleti ve iyilik yapmayı emreder".[620] İlk âyette adâlet, yapılan saldırıya eşit derecede karşılık vermekle sağlanırken, ikinci âyette ise daha hassas olan âilevî/akrabâlık ilişkilerinde adalet ile birlikte ihsan da zikredilerek, karşılaşılabilecek olumsuz durumlarda âdil olunmakla birlikte üzerine bir de ihsan kelimesi ziyade edilerek fazlası ile mukabele edilmesi salık verilmiştir. Elmalılı Hamdi Yazır ise adaleti "Her şeyi layık olduğu yere yerleştirmek, hakkı yerine koymak" olarak tarif ederek bağy ve zulmün zıddı olduğunu ifade eder.[621]

Adalet kavramının Kur'ân-ı Kerim'deki kullanımlarına birkaç örnek verecek olursak,

---

[611] el-Bakara, 2/269.
[612] Cevherî, a.g.e., C. I, s. 1760.
[613] Cürcânî, a.g.e., s. 89.
[614] İbn Manzûr, a.g.e., C. II, s. 417; Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4630.
[615] Cürcânî, a.g.e., s. 160.
[616] Öztürk, a.g.e., C. I, s. 15.
[617] Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4929; İbn Manzûr, a.g.e., C. II, s. 430.
[618] Râğıb, a.g.e., s. 680.
[619] el-Bakara, 2/194.
[620] en-Nahl, 16/90.
[621] Yazır, a.g.e., C. V, s .3117.

1) Konuşmada/sözde adalet:

وَاِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبٰى

"Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız dahi olsa adaletli olun."[622]

2) Hükümde adalet:

وَاِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ اَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ

"İnsanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor."[623] Bu âyette geçen ve hikmet ile aynı kökten gelen hüküm kavramı, adalet ile birlikte zikredilerek, verilecek hükmü adalete bağlamıştır. İki kavram arasındaki ilişkiyi sosyal ilişkiler ve muamelat bağlamında gösterir.

3) Şahitlikte adalet:

فَاِذَا بَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَاَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ اَوْ فَارِقُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَاَشْهِدُوا ذَوَيْ عَدْلٍ مِنْكُمْ

"Boşanan kadınlar iddetlerinin sonuna varınca onları güzelce tutun yahut onlardan güzelce ayrılın. İçinizden iki âdil kimseyi şahit tutun."[624]

Hikmet, herşeyi yerli yerine koymak, hakkını vermek anlamıyla aslında adaletin de önemli şartlarını sağlayan değerlerden biridir. Ayrıca adalet haksızlığı, zulmü engellediğinden dolayı, hikmet ile yakın anlamlı kavramlardandır. Hikmetsiz bir birey veya hikmet üzerine mebni olmayan bir devlet, adaletli olamayacağı gibi, adaletsiz olan kişi veya devletin de hikmetli olması düşünülemez.

d. Fehm (الفهْم):

Bir şeyi kalben anlamak, akletmek,[625] anlama, anlayış, muhatabın lafzından ma'na tasavvur etmek[626] gibi anlamları vardır. Kişiye bir şeyi tasavvur edene dek o şeyi anlattığını ifade için أفهمْته "Ona kavrattım" denir.[627] İsfahâni, "Hissedilen anlamların kendisiyle anlaşıldığı, insana ait bir hâl ve insanın kendisi ile güzel manalar gerçekleştirdiği güç"[628] olarak tanımlar. Zebîdi ise fehm ile ilmin farkını şöyle izah eder:

[622] el-En'âm, 6/152.
[623] en-Nisâ, 4/58.
[624] el-Talak, 65/2.
[625] İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 459; Zebîdî, a.g.e., C. XXXIII, s. 224.
[626] Cürcânî, a.g.e., s. 173; Zebîdî, a.g.e., C. XXXIII, s. 224.
[627] Râğıb, a.g.e., s. 808.
[628] Râğıb, a.g.e., s. 808.

"İlim bir şeyi mutlak olarak idrak etmek, fehm ise dış âlemde meydana gelen olayları anlamadaki intikal süratidir"[629] Fehîm (فَهِيم) ise çabuk anlayan,[630] anlayışlı, zeki, akıllı olarak tanımlanır. Zemahşeri bu kavrama farklı bir bakış getirir ve şöyle der:
من لم يؤت من سوء الفهم أتي من سوء الإفهام "Anlamakta zorluk çekmeyen, anlatmakta zorluk çeker."[631] Kur'ân- Kerîm'de fiil olarak sadece bir defa olmak üzere şu şekilde gelmiştir:

فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمٰنَ وَكُلاًّ اٰتَيْنَا حُكْماً وَعِلْماً

"Biz hüküm vermeyi Süleyman'a kavratmıştık. Zaten her birine hükümranlık ve ilim vermiştik."[632] Âyette geçen kavratmak ifadesi, ya Hz. Süleyman'a ekstra bir anlama gücünün verilmesi, ya bu ilim ve hükmün kalbine konması ya da o hükmün ona vahy olunup has kılınmasıyla olmuştur.[633]

Fehm kavramı hikmet ile ilişkilidir çünkü fehmden mahrum olan bir kişi hikmet sahibi de olamaz. Anlayışı zayıf olanın hükmederken veya bir hâdise hakkında karar verirken isâbet etmesi beklenemez ki bu durumda da hikmetin varlığından bahsedilemez.

e. Fıkıh (الفقه)

Fıkıh kavramı bir şeyi gereği gibi anlayıp bilme, iyi ve tam anlamak, derinlemesine kavramak, şerîat ilmi, şeriatın usul ve hükümleri, amelî ve şer'î meseleler bilgisidir. Fakîh de bir konuyu etraflıca kavrayan, ince anlayış sahibi kimsedir.[634] Bilmen fıkhı şöyle tanımlar: "Bir şeyi iz'an ile şuurlu olarak idrak etmek, kapalı bir şeyin hakikatine ince bir tedkik neticesinde ulaşmak, üzerine hüküm bina edilebilecek gizli bir manaya muttali olmaktır."[635] Fıkıh, ilim, fehim gibi yakın anlamlı diğer kavramlara göre daha özel bir anlam taşır. Mevcut bir bilgi aracılığı ile meçhul başka bir bilgiye ulaşmadır.[636] İbn Manzûr, fıkhı birşeyi bilmek (ilim) ve onu anlamak (fehm) olarak açıklarken, din ilimlerinin şeref ve faziletçe diğer ilimlere olan üstünlüğünden dolayı fıkıhtan kastın din ilimlerinin bilinmesi olduğu vurgusunu yapmayı da ihmal etmez.[637]

---

[629] Zebîdî, a.g.e., C. XXXIII, s. 224.
[630] Zebîdî, a.g.e., C. XXXIII, s. 224.
[631] Zemahşerî, Esâsu'l Belâğa, C. II, s. 42.
[632] el-Enbiyâ, 21/79.
[633] er-Râğıb, a.g.e., s. 808.
[634] Hayreddin Karaman, "Fıkıh", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. 13, s. 1.
[635] Ömer Nasûhi Bilmen, Hukûk-ı İslâmiyye ve İstılâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu, 1.b., İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1988, C. I, s. 11.
[636] Muammer Erbaş, "Kur'ân ve Sünnet ışığında Dinî Tefekküre Dair Bazı Kavramların Tahlili", *Diyanet İlmî Dergi*, C. LIV, S. 4, Ekim-Kasım-Aralık 2018, ss. 26-27; Râğıb, a.g.e., s. 804.
[637] İbn Manzûr, a.g.e., C. XIII, s. 522.

İştikak olarak "الشق و الفتح" çatlamak, yarmak, açmak kelimelerinden türeyen ve ilim anlamına gelen fıkıh kavramı zamanla örfün etkisiyle dini ilimlere has bir kullanım kazanmıştır.[638] Ebu Ûde fıkıh kelimesinin شق 'çatlamak' manasından فهم 'anlamak' manasına evriliş sürecini şöyle açıklar: "Birşeyin çatlaması neticesinde muhtevasının inkişâfı/açığa çıkması ve o şeyin tam bir kavrayış ile anlaşılıp bilinmesidir."[639]

Fıkıh kavramının zamanla örfi olarak kazandığı yaygın anlama ise Karaman, İslâm tarihi perspektifinden daha net bir şekilde mercek tutar ve şöyle der: "Kur'ân-ı Kerim'de, hadislerde ve de İslâm'ın ilk dönemlerinde fıkıh kavramı sözlük anlamına sâdık bir çerçevede kullanılırken, zamanla İslâm toplumunun her alanda ilerleme kaydetmesine paralel olarak islâmî ilimlerin de gelişip, zenginleşip alt dallara ayrılmasını müteakip Müslüman toplumun amelî, şer'i hayatına müteallik ilim dalına has bir isim olarak kullanılır olmuştur."[640] Ezherî der ki: "Bir mevzuyu anlatan bir adam sözünü bitirdikten sonra bana dönerek, " أَفقِهْتَ؟ " dedi. Burada kastedilenin أفهمْتَ olduğunu ifade ederek fıkıh ve fehim kavramlarının birbiri yerine kullanılabildiğini belirtmiştir.[641] Cürcânî, konuşanın sözlerinden maksadı anlamaya, hükme müteallik bir konuda kastedilen manaya ulaşmaya fıkıh dendiğini belirtir. Ona göre fıkıh, rey ve ictihad ile ortaya çıkarılır, bu da derin bir tefekkür neticesinde olur. Bundan dolayı Allah'a fakih denemez, çünkü onun tefekküre ihtiyacı olmadığı gibi, hiçbir şey de ondan gizli kalmaz.[642]

Dine ait / fıkhî konularda ilim sahibi olunca فقُه الرجل فقاهةً denir. Anlayış sahibi, bilgili olunca فقِه fiili, islâmi ilimlerde rusuhiyet kazanınca da تفقَّهَ denilir[643]. Tefakkuh, bir ilme sahip olmayı talep edip onun peşine düşmeyi ve kendini o ilme hasretmeyi ifade eder.[644] Hadis-i şerifte İbn-i Abbas için söylenen "فقهه في الدين" onu dinde fakih kıl ifadesi "فهمه" şeklinde anlaşılmıştır ki bu da fıkıh ile fehim kavramları arasındaki ilişkiyi ortaya koyar[645]. Zemahşerî de fıkıh ve fehm kavramları arasındaki ilişkiyi شهدت عليك بالفقه اي بالفهم والفطنة "Sana fıkıh ile yani fehm/anlayış ve basiret ile şahitlik ettim" örneği ile izah eder[646].

---

638 Fettâni, a.g.e., C. IV, s. 165; İbn Manzûr, age., C. XIII, s. 522; İbnu'l Esîr, a.g.e., s. 714.
639 Ûde Halil Ebu Ûde, *et-Tatavvuru'd-Delâlî Beyne Luğati'ş-Şi'ri'l Câhili ve Luğati'l-Kur'ân,* 1.b, Zerka: Mektebetu'l-Menar, 1985, s. 170.
640 Karaman, a.g.md., C. XIII, s. 1.
641 İbn Manzûr, a.g.e., C. XIII, s. 522.
642 Cürcânî, a.g.e., s. 173.
643 Râğıb, a.g.e., s. 804.
644 Erbaş, a.g.m., s. 27.
645 Fettâni, a.g.e., C. I, s. 165; İbnu'l Esir, a.g.e., s. 223
646 Zemahşerî, Esâsu'l Belâğa, C. II, s. 32.

Fıkıh kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de yirmi yerde değişik fiil kalıpları ile kullanılır. Bu kullanımların tamamı muzâri fiil sigasında gelmiştir. Çünkü fıkıh canlı, hareketli ve değişen şartlara göre geliştirilen yorumlar bütünüdür. Sabit, durağan ve donukluğun olduğu yerde fıkıh biter, tekrar başlar. Fıkıh ise değişen hadise, şartlar, modern zamanın getirdiği ve hayata taalluk edip yorumlanmasına ihtiyaç hissedilen her yeni durumda belirli delillere dayanarak istinbat ve ictihadda bulunmaktır. Bundan dolayıdır ki Kur'ân-ı Kerîm'de fıkıh kelimesi, geçtiği tüm âyetlerde muzâri formda kullanılmıştır. Çünkü tefakkuh, hâzır/geniş zaman ve müstakbel/gelecek zaman için yapılır.[647]

Aşağıda Kur'ân-ı Kerîm'de geçtiği şekliyle birkaç âyet örneği verilecek olan fıkıh kavramı bir şeyi etraflıca ve iyice anlamak, kavramak, bir şeyin hakikatini bilmek ve akletmek gibi anlamlarda kullanılmıştır. Tevbe sûresinde ise dinde tefakkuh etsinler kaydı düşülerek, dini ilimlerde derûnî bilgi sahibi olma kastedilmiştir.[648]

كَيْفَ نُصَرِّفُ الْاٰيَاتِ لَعَلَّهُمْ يَفْقَهُونَ

"Anlasınlar diye âyetlerimizi nasıl açıklıyoruz!"[649]

قَدْ فَصَّلْنَا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ

"Anlayan bir toplum için âyetleri ayrıntılı bir şekilde açıkladık."[650]

لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا

"Onların kalpleri vardır, onlarla kavramazlar."[651]

فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَّائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنْذِرُوا قَوْمَهُمْ اِذَا رَجَعُوا اِلَيْهِمْ

Onların her kesiminde bir gurup, dinde (dinî ilimlerde) geniş bilgi elde etmek ve kavimleri (savaştan) döndüklerinde onları ikaz etmek için geride kalmalıdır.[652]

İnsan فَانْظُرْ اِلٰى اٰثَارِ رَحْمَتِ اللهِ[653] ilâhi emri mucibince kevnî âyetlere bakmaya teşvik edilmiştir. Kâinat yaratılışı itibariyle bir kitap gibidir. Bu kitabı mütalaa etmek için ona nazar etmek lazımdır. Hârikulâde sistemler bütünü olan ve akıllara durgunluk verecek derecede kusursuz olan bu âlem bütün bileşenleri ile birlikte bâkir bir kitap gibi okunmayı

[647] Ûde, a.g.e., s. 172.
[648] Karaman, a.g.md., C. XIII, s. 1.
[649] el-En'âm, 6/65.
[650] el-En'âm, 6/98.
[651] el-A'râf, 7/179.
[652] et-Tevbe, 9/122.
[653] "Allah'ın rahmetinin eserlerine bak!", er-Rûm, 30/50.

ve anlaşılmayı beklemektedir. Bu kitabın anlaşılması derin bir tefekkür ve dikkatli bir basirete bağlıdır. Bu tefekkür ameliyesi yukarıda bahsedildiği üzere fıkhın (tefakkuh, anlama gayreti) tanımıdır. Kâinatın mütalaa edilip fıkhedilmesi neticesinde eşyanın hakikatı anlaşılacak, bu ise herşeyin yaratılış gâyesinin anlaşılmasını netice verecektir. Kişi böylece bütün hayırları içeren hikmete ulaşmış olacaktır.

f. Basîret (البصيرة)

İleri görüşlülük, seziş, duyular üstü bakış, görüş kuvveti[654], kudsî nur ile nurlanmış kalbin kuvveti[655], hakikatin keşfi, doğru yolu bulma, doğruyu yanlıştan ayırt etme yeteneği[656] gibi anlamlara gelen basiret kavramı basar (بصر) kelimesinden türemiştir. Basara (بَصَرَ) fiili göz, görmek, bilme, sezme, gözdeki görme gücü[657], görmeyi kolaylaştıran ışık, görme vasıtası[658] gibi anlamlara gelir. Yurdagür, "*Cenâb-ı Hakk'ın görmeye konu olan şeyleri tam olarak idrak ettiğini ifade eden bir kemal sıfatı*[659]" olarak tanımlar. Tebassur (تبصر), idrak, derin düşünme, dikkatle bakmak, görmek, tanımak ve bilmek anlamlarına gelir.

Uludağ, basiretin Kur'ân-ı Kerîm'de "Hakikati keşfetme, doğruyu yanlıştan ayırt etme kabiliyeti" anlamlarında kullanıldığını ve bu yönüyle mânevî körlük veya dalâletin zıt anlamlısı olarak isti'mal edildiğini söyler.[660] Bu kullanıma âyet-i kerîmeden bir örnek verilecek olursa:

قُلْ لَّا اَقُوْلُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَاۤىِٕنُ اللّٰهِ وَلَآ اَعْلَمُ الْغَيْبَ وَلَآ اَقُوْلُ لَكُمْ اِنِّيْ مَلَكٌ اِنْ اَتَّبِعُ اِلَّا مَا يُوْحٰٓى اِلَيَّ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْاَعْمٰى وَالْبَصِيْرُ اَفَلَا تَتَفَكَّرُوْنَ

"De ki: Ben size, 'Allah'ın hazineleri benim yanımdadır' demiyorum. Ben gaybı da bilmem. Size 'Ben bir meleğim' de demiyorum. Ben sadece, bana gönderilen vahye uyuyorum. De ki: Görmeyenle gören bir olur mu? Siz hiç düşünmez misiniz?"[661]. Bu âyette bahsedilen görme fiili göz ile dış âlemin görülmesi değil, bilakis hakikati keşfetme, Allah'ın kâinatı yaratış gâyesini idrak etme ve kalp gözünün açık olmasıdır.

---

654 Öztürk, a.g.e., C. I, s. 115; İbn Manzûr, a.g.e., C. IV, s. 64.
655 Cürcânî, a.g.e., s. 49.
656 Süleyman Uludağ, "Basîret", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, C. 5, s. 103.
657 Râğıb, a.g.e., s.146.
658 Öztürk, a.g.e., C. I, s. 115.
659 Metin Yurdagür, "Basar", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, C. 5, s. 101.
660 Uludağ, a.g.md., s. 103.
661 En'âm, 6/50.

Basîr (البصير) ise basar fiilinden türemiş bir sıfattır. Kur'ân 'da elli bir yerde geçer, bunların kırk birinde Allah'ın sıfatı olarak kullanılmıştır. İbnü'l-Cevzî bir sıfat olarak basîr kelimesinin Kur'ân-ı Kerim'de dört farklı anlama geldiğini söyleyerek bu anlamları, "hisseden, sezen", "gözleriyle gören", "kat'i hüccet ile hakikati kavrayan" ve "ibret nazarıyla bakan" şeklinde sıralar. Basîr (البصير), Allah'ın isimlerinden biri olup, bir şeyi bütün hususiyetleri ile birlikte kavramak anlamına gelir. Bu kavramanın gerçekleşmesi için insana gerekli olan fiziksel veya psikolojik gereklilikler Allah için geçerli değildir. Onu sınırlayan hiçbir şey olamayacağı gibi, herhangi bir yardıma da ihtiyacı yoktur.[662]

Göz ile görmeye أبْصرْتُ, kalp ile görmeye ise بصُرْتُ ve أبْصرْتُهُ denilir[663]. Kur'ân-ı Kerim'de geçtiği şekliyle aşağıdaki âyetler bu farkı daha net gösterebilir:

لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ

"Duymayan, görmeyen bir şeye niçin taparsın?"[664]

رَبَّنَا اَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا

"Rabbimiz! Gördük ve işittik."[665]

وَلَوْ كَانُوا لَا يُبْصِرُونَ

"Fakat göremiyorlarsa."[666]

اَدْعُوا اِلَى اللهِ عَلٰى بَصِيرَةٍ اَنَاْ وَمَنِ اتَّبَعَنِي

"Ben Allah'a çağırıyorum, ben ve bana uyanlar aydınlık bir yol üzerindeyiz."[667]

Kur'ân-ı Kerim'de her iki sözcük de kullanılmakla birlikte basar insana, basîret ise Allah'a izafe edilir.[668] Göz görme ameliyesini gerçekleştirebilmek için ışığa nasıl muhtaç ise kalp de imanın neticesinde hâsıl olan nur ile basiret sahibi olur, her şeyin bâtınını görür. Nitekim Cürcâni de bu meyanda "Kalp basiret ile eşyanın hakikatini, tıpkı gözlerin maddi âlemi gördüğü gibi görür"[669] der. Bunu te'yid eden Nursî ise "Basar masnuatı görüp de, basîret Sânî'i görmezse çok garip ve pek çirkin düşer" diyerek İlahî sanat eserlerinin göz ile görüldüğü halde, imânın kalbe yansıması olan basîret ile bakışın sanatkâra intikal etmemesini eleştirir. Materyalizm eleştirisi yaptığı başka bir ifadesinde ise "Her şeyi

[662] Bekir Topaloğlu, "Basîr", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, C. 5, s. 102.
[663] Râğıb, a.g.e., s. 146.
[664] el-Meryem, 19/42.
[665] es-Secde, 32/12.
[666] el-Yûnus, 10/43.
[667] el-Yûsuf, 108.
[668] Öztürk, a.g.e., C. I, s. 115.
[669] Cürcânî, a.g.e., s. 49.

maddede arayanların akılları gözlerindedir, göz ise mâneviyatta kördür" der ve görmenin sadece basar'a hasredilmesinin yanlışlığını basiretin de yerine göre bir o kadar önemli ve eşyanın hakikatine nüfuz ederek icra olunan bir görme ameliyesi olduğunu vurgular.

Basîret kavramının tanımında anlatıldığı gibi, varlık âlemine derûnî bir nazar ile bakmak, eşyanın hakikatine varmak, kalp ile akıl bütünlüğünü sağlamak, nazar, fikir ve amelde isâbet e erişmek, enfûsî ve afâkî âyetlere bakışta hakikatı yakalayıp yaratılış amacını anlamak gibi anlamlarıyla hikmet ile iç içe bir kavramdır.

g. Furkan (الفرقان)

Furkan kelimesi F-r-k (فرق) kökünden türemiş bir masdardır. Tıpkı hüsran (الخسران) masdarının hüsr (الخسر) kökünden türediği gibi.[670] İsfahâni farklı olarak bu kelimenin masdar değil isim olduğunu söyler.[671] فرقان kelimesi, فرْق tan daha mübalağalıdır.[672] İki şeyin arasını ayırt etmek anlamında olup, Kur'ân'ın bir ismi olarak kullanıldığında hak ile batılı, kat'i delil ile şüpheyi, sözde doğru ile yanlışı, helal ile haramı, amelde iyi ve kötüyü ayırmak manasındadır.[673] Seher, sabah vakti, yardım,[674] tefrîk, temyiz ve delil anlamları da vardır.[675] Sabah vakti anlamı verilmesi ise gece ile gündüzün arasını ayırması sebebiyledir. Çünkü karanlık onun ile aydınlıktan ayrılır.[676] Sûfi terminolojide Furkan, İlm-i tafsil-i ilâhînin hak ile bâtıl arasını ayırması, ilm-i icmal-i ilâhînin de hakikatleri cem etmesi olarak tanımlanmıştır.[677]

Furkan kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm'de yedi âyette geçer ve her birindeki kullanım biçimine dikkat edildiğinde "Kur'ân, Tevrat veya münzel kitaplar, hüccet, yardım, Hz. Mûsâ ve ona inananların kurtulması için denizin yarılması, Bedir günü, felah, kurtuluş ve başarı" gibi manalarının öne çıktığı görülür.[678]

Furkan, Kur'ân için kullanıldığı gibi Tevrat ve İncil için de kullanılır. Zemahşerî'ye göre Furkan, münzel kitapların hepsi için kullanılır.[679] Kur'ân hakkında

[670] İbn Manzûr, a.g.e., C. X, s.302.
[671] Râğıb, a.g.e., s. 792.
[672] Râğıb, a.g.e., s. 792; Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4137.
[673] İbn Manzûr, a.g.e., C. X, s. 302; Râğıb, a.g.e., s. 792; Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4137.
[674] Âsım Efendi, a.g.e., C. V, s. 4137.
[675] Cürcânî, a.g.e., s.175.
[676] İbn Fâris, a.g.e., C. IV, s. 494.
[677] Tehânevî, a.g.e., s. 1270.
[678] İbrahim Çelik, "Furkan", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. 13, s. 220; Zebîdî, a.g.e., C. 13, s. 398; İbn Manzûr, a.g.e., C. 10, s.302.
[679] Cürcânî, a.g.e., s. 175.

kullanımına örnek, تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيراً Âlemlere bir uyarıcı olsun diye kuluna Furkân'ı indiren Allah'ın şanı yücedir.[680] Tevrat için kullanımına örnek, وَإِذْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ Hani, doğru yolu tutasınız diye Mûsâ'ya Kitab'ı (Tevrat'ı) ve Furkan'ı vermiştik.[681]

Kur'ân-ı Kerimde, gelecek olan iki âyette Furkan kelimesi Allah'ın Hz. Mûsâ'ya ihsan ettiği bir nimet olarak bahsedilmekte ama ne olduğu açıkça belirtilmemektedir. Bunlar: وَإِذْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ "Hani, doğru yolu tutasınız diye Mûsâ'ya Kitab'ı (Tevrat'ı) ve Furkan'ı vermiştik",[682] وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسٰى وَهٰرُونَ الْفُرْقَانَ وَضِيَاءً وَذِكْراً لِلْمُتَّقِينَ Andolsun, biz Mûsâ ile Hârûn'a, Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için o Furkân'ı (Tevrat'ı) bir ışık ve öğüt olarak verdik.[683] Genel kanı Enbiya sûresinde geçen Furkan ile hakla bâtılı ayıran Tevrat'ın ifade edildiğidir. Bakara sûresinde ise Tevrat'tan "kitap" şeklinde bahsedildiği için bu âyette geçen Furkan kelimesi ile "hak ile bâtılın ayırımı" manasında kapalı bir anlam verilmiştir. Şevkânî ise bu konuda serd edilen değişik izahları saydıktan sonra, Hz. Mûsâ'ya verilen Furkan'ın, nübüvvetine ve hak olduğuna dair deliller olduğu yönündeki görüşü tercih eder.[684] Enfâl sûresinde geçtiği şekliyle, Furkan günü ile hak ile batılın ayrıldığı gün kastedilerek Bedir savaşı gününe işaret edilmiştir. يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ[685] iki ordunun karşılaştığı, hak ile batılın iyice açığa çıktığı o (Bedir) gün(ü).

Furkan kelimesinin hikmet kavramı ile arasındaki ilişkiyi en açık şu âyette görürüz: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تَتَّقُوا اللهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَاناً وَيُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ Ey iman edenler! Eğer Allah'a karşı gelmekten sakınırsanız o size iyiyi kötüden ayırt edecek bir anlayış (furkan) verir ve sizin kötülüklerinizi örter, sizi bağışlar, yani, kalbinize ihsan ettiği nur ile hak ile batılı birbirinden ayırt edersiniz. Bu âyette geçen فرقان, diğer âyetlerdeki سكينة ve روح gibidir.[686] Allah'ın insanoğluna en büyük ihsanı olan bu Furkan aracılığı ile kişi, düşüncesinde istikamet, fikrinde isâbet , amelinde denge, muvazene ve orta yolu bulur. Tüm bunlar da hikmetin tanımıdır. Dolayısıyla Furkan'ın getirdiği nur, bunun neticesi olan takva ve hidâyet ile dünyevi ve uhrevi amellerde isâbet etmenin neticesinde görünen hikmet birbiri ile sıkı bir ilişki içerisindedir.

---

[680] el-Furkân, 25/1.
[681] el-Bakara, 2/53.
[682] el-Bakara, 2/53.
[683] el-Enbiya, 21/48.
[684] Çelik, a.g.md., s. 220.
[685] el-Enfâl, 8/41.
[686] Râğıb, a.g.e., s. 792.

h. Takva (التقوى)

Takva kelimesi v-k-y (وقى) kökünden müştak olan وقاية masdarından türemiştir. Fiil çekimleri وقاهُ وقْياً وِقايةً و واقِيةً şeklindedir.[687]

وقى korumak anlamına gelip bir nesneyi kendisine eza,[688] zarar, sıkıntı veya rahatsızlık verecek durumlardan sakınmak, ittika, siyanet, vikaye/muhafaza etmektir.[689] وقى kelimesi âyetlerde şöyle kullanılır: فَوَقٰيهُمُ اللهُ شَرَّ ذٰلِكَ الْيَوْمِ "Allah da onları o günün şerrinden korur"[690], وَوَقٰيهُمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ "Allah onları cehennem azabından korumuştur."[691], وَمَا لَهُمْ مِنَ اللهِ مِنْ وَاقٍ "Onları Allah'ın azabından koruyacak kimse de yoktur."[692], يٰا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا قُوا اَنْفُسَكُمْ وَاَهْلِيكُمْ نَاراً وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ "Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun."[693]

Takva lügatte "korunmak, sakınmak, hürmet etmek, mütedeyyin ve itaatkâr olmak, havf, çekinmek" olarak tarif edilir.[694] Takva kelimesinin kökü olan vikaye Kur'ân 'da, iştikaklarıyla yaklaşık 257 defa geçer.[695] Bunlardan 17'si takva, 49'u muttakî, diğer kullanımlar ise farklı fiil ve isim türevleridir. Bu türevlerden vikaye, bir şeyi sakınmak, ittika ise bir şeyden sakınmak manasındadır. Aynı kökten türeyen tuka ve takiyye de sakınmak anlamı taşır.[696] İbn Manzûr tuka, takiyye, takva ve ittika'nın hepsinin bir anlama geldiğini söyler.[697] وقى kökünden türeyen kelimelerin Kur'ân-ı Kerîm'de geçtiği şekiller ve sayıları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

وَقَانَا (1)	وَقَاهُ (1)	وَقَاهُمْ (3)	تَقِى (1)	تَقِيكُمْ (2)	قِنَا (3)
قِهِمْ (2)	قُوا (1)	يُوقَ (2)	اتَّقَى (7)	اتَّقَوْا (19)	اتَّقَيْتُنَّ (1)
تَتَّقُوا (11)	تَتَّقُونَ (19)	يَتَّقِ (6)	يَتَّقْهِ (1)	فَلْيَتَّقُوا (1)	يَتَّقُونَ (18)
يَتَّقِى (1)	اتَّقِ (3)	اتَّقُوا (69)	اتَّقُونِ (5)	اتَّقُوهُ (4)	اتَّقِينَ (1)
الأَتْقَى (1)	أَتْقَاكُمْ (1)	وَاقٍ (3)	تَقِيًّا (3)	تُقَاةً (1)	تُقَاتِهِ (1)
التَّقْوَى (15)	تَقْوَاهَا (1)	الْمُتَّقُونَ (6)	الْمُتَّقِينَ (43)		

687 Zebîdî, a.g.e., C. XVI, s. 226.
688 Zebîdî, a.g.e., C. XVI, s. 226.
689 Âsım Efendi, a.g.e., C. VI, s. 6038; Cürcânî, a.g.e., s. 64.
690 el-İnsân, 76/11.
691 ed-Duhân, 44/56.
692 er-Ra'd, 13/34.
693 et-Tahrîm, 66/6.
694 Süleyman Uludağ, "Takvâ", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010, C. 39, s. 484.
695 Abdulbâkî, a.g.e., s. 758.
696 Öztürk, a.g.e., C. II, s. 384; Âsım Efendi, a.g.e., C. VI, s. 6038.
697 İbn Manzûr, a.g.e., C. XV, s. 402.

Istılâhta ise Allah'a itaat ederek O'nun azabından korunmak, haram ve helallere dikkat ederek azaba müstahak olmaktan sakınmaktır. İbadetlerde takvâdan ihlas, günahlara karşı takvâdan ise onu terk ve sakınma kastedildiği, kişiyi Allah'tan uzaklaştıran her şeyden kaçınmaya, nefsin arzu ve isteklerini törpülemeye ve kişinin niyetinde Allah'tan başka hiçbir şeyi esas maksad yapmamasına takva denildiği ifade edilmiştir.[698]

Takva kavramının anlamlarından biri olan ve klasik tefsir geleneğinde kendisine sıkça atıf yapılan korkmak manası, modern dönemin çok tartışılan konularından biri olmuştur. Allah'ın korkulacak, korku salacak bir ilah olarak lanse edilmesinin yanlışlığını öne süren görüşü savunanlar genel olarak iki sınıfta toplanabilir. Birinci grupta olanlar bu kavramın korku manasını da kapsamakla beraber korkunç bir şeyden korkmayı değil seven birinin sevdiğini incitmekten endişe etmesini, Rabbine karşı hürmet ve sorumluluk hissetme hassasiyetini ifade ettiğini, bu meyanda takvâ kavramının mukabili olarak önerilen "Allah'a karşı sorumluluk bilinci" anlamının kavramın içeriğine daha uygun olduğunu savunmaktadırlar.[699] İkinci görüşü savunanlar ise korku ifadesine şiddetle karşı çıkmakta, bunu geleneksel din anlayışından kalma kötü bir miras olarak görmekte, kendisinden korkulan bir ilah anlayışının şiddet kültürünün bir yansıması olduğunu ve bu anlayışın din ile Allah'ı bir korku aracı haline getirdiğini savunmaktadırlar.[700]

Takva kavramı ile korku arasındaki semantik ilişkiye geçmeden önce yukarıda sözü edilen iki görüş bizce modernizm ile kültürümüze taşınan hümanist hassasiyetin yansıması olan aşırı kaygılar olarak görünmektedir. Nitekim bir ilah olarak Zât-ı akdes'in hem sevilmesi, hem hürmet edilmesi hem de yeri geldiğinde kendisinden korkulması gerekir. Nasıl ki devlet aygıtının vatandaşlık görevini yerine getiren birey için sevilen ve varlığı en yakınında hissedilmesi istenen, görevlerini yapmayıp hem devletin hem de diğer bireylerin hukukunu çiğneyenler için ise korkulması ve çekinilmesi gereken bir kurum olması gâyet tabîi ise aynı şekilde Zât-ı ulûhîyetin de kendisine ve mahlûkatına karşı vazifesini yerine getiren kişi için sevilip iştiyak duyulması, tüm varlığın hukukunu çiğneyen âsiler için ise kendisinden korkulması bir o kadar tabîidir.

Takva lügat anlamı olarak korunmak, korumak, sakınmak, sıkıntı veya zarar verici şeylerden sakınmak anlamlarına gelmekle birlikte türkçe meallerde takva kelimesi için korku anlamı sık kullanılmıştır. Izutsu'ya göre takva kavramı Kur'ân-ı Kerim'de

[698] Cürcânî, a.g.e., s. 175.
[699] Uludağ, a.g.md., s. 484.
[700] Öztürk, a.g.e., C. II, s. 384.

kullanılmasıyla birlikte semantik değişime uğramıştır. Cahiliye devrinde hariçten gelecek zararlara karşı kendini savunmayı/korumayı ifade eden bu terim İslam'ın gelişi ile birlikte kavram olarak kıyâmet günündeki Allah azabı korkusu kazanıp, nihâyetinde ise saf dindarlık manası kazanmıştır. Mekkî âyetlerde ilk anlam öne çıkarken, Medenî âyetlerde saf dindarlık manası ağırlık kazanmıştır.[701]

Takva kavramı ve Kur'ân'da geçtiği bazı şekilleri ile ittika, ilmin eşlik ettiği bilinçli bir korkma, çekinmeyi ifade eder. Bu korku ve çekinme psikolojisinin kişinin fiiliyatına yön vermesi ve yaşantısının her anına yayılmasıdır. Yani ittika bir anlık bilinçsiz bir korku değil de bilincin eşlik ettiği ve bir süreç boyunca devam eden bir korku gibi. Bakara sûresinde muttakilerin özellikleri anlatılırken[702] gayba iman ve âhiret eksenli açıklamalar da göstermektedir ki ittika/takva'nın kavramsal çerçevesi bahsettiğimiz izahı destekler niteliktedir.

Kur'ân-ı Kerim'de korku anlamına kullanılan kavramların bazılarına ve geçtiği âyetlere bakalım:

Havf (الخوف) : Emn (الأمن) kavramının zıddı ve الفزع, الذعر manasında olan bu kelime "korkmak, ürkmek, bir şeyden farklı bir sebep ile korkmak" anlamlarına gelir. Emn kavramının zıddı olduğu şu âyetlerde görülür:

يَا مُوسٰٓى اَقْبِلْ وَلَا تَخَفْۗ اِنَّكَ مِنَ الْاٰمِنِيْنَ

"Ey Mûsâ! Beri gel, korkma. Çünkü sen emniyette olanlardansın."[703]

اَلَّذِيْٓ اَطْعَمَهُمْ مِّنْ جُوْعٍ وَّاٰمَنَهُمْ مِّنْ خَوْفٍ

O ki onları yedirip açlıktan kurtardı ve onları korkudan emin kıldı.[704]

Nitekim Taberî de havfı emn'in zıddı olarak tefsir etmiş[705] فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ onlar için herhangi bir korku yoktur lafzını يعني فهم آمنون yani onlar emniyette, güvenliktedir olarak yorumlamıştır.[706]

[701] Izutsu, a.g.e., s. 222.
[702] el-Bakara, 2/2-5.
[703] el-Kasas, 28/31.
[704] el-Kureyş, 106/4.
[705] el-Bakara, 2/38.
[706] Ali Galip Gezgin, "Eş anlamlılık Bağlamında Kur'ân'da 'Korku' İfade Eden Kelimeler Üzerine Analitik Bir Değerlendirme", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C. XVI, S. 1 (2003), s. 49.

Haşyet (الخشية): Haşyet, ta'zim ve saygı ile beraber ve bilinçli bir şekilde olan korkudur.[707] Bu korkunun nedeni "ilim" yani bilmektir. Bundan dolayı Kur'ân'da اِنَّمَا يَخْشَى اللهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمٰٓؤُا Allah'a karşı kulları içinden ancak âlim olanlar haşyet, derin saygı duyarlar.

İşfak (الاشفاق): İşfak, korkuyla karışık iyilik ve ihtimamdır. Çünkü şefkatli kişi şefkat ettiği şeye gelebilecek olumsuz durumlara karşı endişe duyar.[708] Âyette وَهُمْ مِنَ السَّاعَةِ مُشْفِقُونَ [709] Onlar kıyâmet gününden de ürperti duyarlar/korkarlar. Taberî bu âyette geçen مُشْفِقُونَ kelimesini خائفون, وجلين olarak yorumlar ve havf anlamına geldiğini kabul eder.[710]

Rahbe (الرهبة): Havf ve fez' anlamına gelen rahb, sakınma ve endişe ile olan korku[711], korkulan şeyden uzaklaşmak/kaçmak, çekinmek[712] gibi anlamlara gelir. İsrailoğullarına hitaben Bakara sûresinde art arda gelen iki âyetten ilkinde rahb kelimesi, ikincisinde ise itttika tercih edilmiştir. وَاِيَّايَ فَارْهَبُونِ [713] yalnız benden korkun, ve وَاِيَّايَ فَاتَّقُونِ [714] Yalnız benden ittika edin/ karşı gelmekten sakının. Görüldüğü gibi rahb da havf ve ittika ile yakın anlamlıdır.

Fez' (الفزع): Korkmak, ürkmek, kaygılanmak (الذعر) gibi anlamları vardır. Diğer kavramlara göre ani gelişen korkuyu ifade eder. Örneğin ani bir düşman baskını, korkutucu ses vs. neticesinde meydana gellen korku türüdür. لَا يَحْزُنُهُمُ الْفَزَعُ الْاَكْبَرُ[715] "En büyük korku bile onları tasalandırmaz" âyetinin makabline bakıldığında kıyâmet gününün dehşetinden ve cehennemden duyulan korkunun kastedildiği anlaşılır.

Ru'b: (الرعب): Korku ile dolmaktan ötürü kesilivermektir.[716] وَقَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ [717] Allah kalplerine büyük bir korku saldı

Kur'ân-ı Kerim'de on yedi yerde geçen takva kelimesinin bazı kullanımları şöyledir:

فَاِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوىٰ وَاتَّقُونِ يَا اُوْلِي الْاَلْبَابِ

[707] Râğıb, a.g.e., s. 342.
[708] Râğıb, a.g.e., s. 556.
[709] el-Enbiya, 21/49.
[710] Gezgin, a.g.m., s. 49.
[711] Râğıb, a.g.e., s. 442.
[712] Gezgin, a.g.m., s. 49.
[713] el-Bakara, 2/40.
[714] el-Bakara, 2/41.
[715] el-Enbiya, 21/103.
[716] Râğıb, a.g.e., s.431.
[717] el-Ahzâb, 33/26.

“Şüphesiz, azığın en hayırlısı takvadır. Ey akıl sahipleri, bana karşı gelmekten sakının.”[718]

لَمَسْجِدٌ اُسِّسَ عَلَى التَّقْوٰى مِنْ اَوَّلِ يَوْمٍ اَحَقُّ اَنْ تَقُومَ فِيهِۜ

“İlk günden temeli takva (Allah'a karşı gelmekten sakınmak) üzerine kurulan mescit (Kuba mescidi), içinde namaz kılmana elbette daha layıktır”[719]

وَأْمُرْ اَهْلَكَ بِالصَّلٰوةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَاۜ لَا نَسْـَٔلُكَ رِزْقاًۜ نَحْنُ نَرْزُقُكَۜ وَالْعَاقِبَةُ لِلتَّقْوٰى

“Ailene namazı emret ve kendin de ona devam et. Senden rızık istemiyoruz. Sana da biz rızık veriyoruz. Güzel sonuç Allah'a karşı gelmekten sakınanlarındır.”[720]

وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوٰىۖ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِۚ وَاتَّقُوا اللّٰهَۜ اِنَّ اللّٰهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ

“İyilik ve takva (Allah'a karşı gelmekten sakınma) üzere yardımlaşın. Ama günah ve düşmanlık üzere yardımlaşmayın. Allah'a karşı gelmekten sakının. Çünkü Allah'ın cezası çok şiddetlidir.”[721]

Buraya kadar verilen âyetlerde takvâ kavramının genelde sakınmak manası vurgulanır.

يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلّٰهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِۖ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلٰٓى اَلَّا تَعْدِلُواۜ اِعْدِلُوا هُوَ اَقْرَبُ لِلتَّقْوٰىۖ وَاتَّقُوا اللّٰهَۜ اِنَّ اللّٰهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ

“Ey iman edenler! Allah için hakkı titizlikle ayakta tutan, adalet ile şahitlik eden kimseler olun. Bir topluma olan kininiz sizi adaletsizliğe itmesin. Adil olun. Bu, Allah'a karşı gelmekten sakınmaya daha yakındır. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.”[722]

Mâide sûresinde geçen اِعْدِلُوا هُوَ اَقْرَبُ لِلتَّقْوٰى âyeti önemli bir noktaya dikkat çekmektedir. Allah, âdil olun diye emir buyurmakta ve bunun yani adaletli olmanın takvaya daha yakın olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla genelde kişinin iç dünyası / enfüsi âlemindeki günahlardan sakınmak suretiyle verdiği mücadele neticesinde arınıp temizlenmesi ile ifade edilen “takva” kavramının toplumsal bir yönüne dikkat çeker ve adaletli olun! der.

يَا بَنِي اٰدَمَ قَدْ اَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاساً يُوَارِي سَوْاٰتِكُمْ وَرِيشاًۜ وَلِبَاسُ التَّقْوٰى ذٰلِكَ خَيْرٌ

[718] el-Bakara, 2/197.
[719] et-Tevbe, 9/108.
[720] et-Tâhâ, 20/132.
[721] el-Mâide, 5/2.
[722] el-Mâide, 5/8.

“Ey Âdemoğulları! Size avret yerlerinizi örtecek giysi ve süslenecek elbise verdik. Takva (Allah'a karşı gelmekten sakınma) elbisesi var ya, işte o daha hayırlıdır.”[723]

Takvâ elbisesi tefsirlerde sâlih amel, iffet, iyi huy, tevhid” gibi değişik şekillerde açıklanmıştır. Âyette takvânın “hayâ” ile ilişkisine işaret edilmekte, ayrıca dolaylı bir üslûpla takvâ, günah duygularını örtüp kapatan, dizginleyen ve böylece günah işlemeyi önleyen bir koruyucu, ruhu bezeyen bir erdem şeklinde takdim edilmektedir. Yani elbise bedeni kapattığı, koruduğu ve süslediği gibi takvâ da hem ruhumuzun kötü duygularını örter hem de ruhumuzu süsler. Böyle olunca takvâ sahibi kişinin kaba, haşin, haksız, isyankâr, şehvet düşkünü, açgözlü, edepsiz, hayâsız olması düşünülemez.[724]

وَاِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَاَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ اَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍۖ وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَاراً لِتَعْتَدُواۚ وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهٗۜ وَلَا تَتَّخِذُٓوا اٰيَاتِ اللّٰهِ هُزُواًۚ وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَمَٓا اَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ يَعِظُكُمْ بِهٖۚ وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

“Kadınları boşadığınız ve onlar da bekleme sürelerini bitirdikleri zaman, ya onları iyilikle tutun yahut iyilikle bırakın. Haklarına tecavüz edip zarar vermek için onları tutmayın. Bunu kim yaparsa kendine zulmetmiş olur. Sakın Allah'ın âyetlerini eğlenceye almayın. Allah'ın üzerinizdeki nimetini, size öğüt vermek için indirdiği Kitab'ı ve hikmeti hatırlayın. Allah'a karşı gelmekten sakının ve bilin ki Allah her şeyi hakkıyla bilendir.”[725]

Bu âyette en kederli olunan vakitte bile olsa insana zulmetmemeyi öğütleyerek hikmetin zulmü engelleyici vazifesi vurgulanmış, size verilen kitap ve hikmeti hatırlayın, devamında ise Allah’tan ittika edin denilerek ittika ile hikmet arasındaki ilişkiye işaret edilmiştir. Kur’ân’ı anlamak hikmeti anlamaya, onu hayata yansıtmaya, zulmü engellemeye, eşyanın hakikatına vâkıf olmaya ulaştıran en selametli yoldur. Kur’ân’ı yüzeysel okumak ve anlamaktan ziyade murad-ı ilahinin, vahyinden kastettiği manayı ve neticeleri anlayarak hayata bütüncül olarak vahyin penceresinden bakmayı kazandıracak derûnî anlama ameliyesini kazandıracak olan da takvadır. Takva ile hikmet arasında destekleyici bir ilişki vardır.

ı. Kevser (الكوثر) :

[723] el-A'râf, 7/26.
[724] Karaman, v.dğr., a.g.e., C. II, s. 513-514.
[725] el-Bakara, 2/231.

Kevser kelimesi كثرة kelimesinden fev'al vezninde cevher **(**جوهر**)**[726] gibi mübalağa sigasıdır, vav (و) zaide'dir. Her şeyin çok olması,[727] çok, pek çok manasında sıfat veya ırmak anlamında isimdir.[728] İç içe geçip yükselen çok miktardaki toz toprağa da denir.[729] أعْطاه الكوثرَ أي الكثير "Ona kevser'i verdi, yani çok şey verdi" denilir.[730] رجل كوثرٌ derken hayrı ve ihsanı çok olan adam kastedilir.[731]

إِنَّا اَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ Biz sana Kevser'i verdik[732] âyetinde geçen الكوثر için farklı yorumlar yapılmıştır. Allah'ın, Resûl'üne verdiği büyük hayır/iyilik olduğu, Allah'ın bu ümmete kıyâmet gününde vereceği çok hayır gibi anlamlara gelir ki hepsi mânâ olarak kesrete çıkar.[733] Ayrıca cennette tüm nehirlerin kendisinden beslendiği bir ırmak[734] olduğu da söylenmiştir. Cömert kişiye de كوثر denir. تكوثر الشيْء Bir şeyin çok fazla çoğaldığını ifade eder. Hassan bin Neşîbe şiirinde: "وقد ثار نقع الموت حتى تكوثرا Ölümün çoğalışı sonsuza uzanırcasına arttı." der.[735]

Kevser'in, Nübüvvet 'in şerefi anlamı da vardır. Çünkü nübüvvet hem dünyanın hem âhiretin hayırlarını ve saadetini gerektirir. Zira nübüvvet mebdei itibariyle Rahmânî lütuf, ahiri ise rahîmi ihsan olan hayr-ı kesirdir.[736] Hakikaten nübüvvet öyle bir hayırdır ki hayat onunla anlam kazanır. Varlık âlemi yokluğa mahkûm olmaktan onun ile kurtulur. Çünkü o nur ile beşeriyet yokluktan varlığa, yok olmaktan da ebedi bir hayata kavuşmanın anlamına vasıl olur. Neticesi cennet veya cehennem olacak ebedi bir hayat, ölümden sonra perdenin kapanıp filmin sonsuza kadar bittiği iddiasından çok daha hayırlı, ümit verici ve hayata anlam katıcı bir olgudur. Bu olguyu müjdeleyen ve bize haber veren ise nübüvvet makamıdır. Bundan dolayı Razi, Nübüvvet makamı Ulûhiyetten sonra ikinci derecededir demiştir. Bunlardan başka kevser'e Kur'ân, ümmetin âlimleri, Peygamberin ümmetinin ve evlatlarının çokluğu gibi birçok anlam verilmiştir.[737] Sayılan tüm bu anlamların ortak noktası hayır, iyilik, fazilet gibi nimetler olduğu görülür.

Kur'ân'da tek bir âyette geçen ve sureye de isim olan kevser sûresi, nüzul sebebi olarak Allah'ın Rasûlüne erkek evlatlarının vefat etmesi sebebiyle soyu kesik, güdük

[726] Yazır, a.g.e., C. 9, s. 513; Âsım Efendi, a.g.e., C. 3, s. 2308.
[727] İbn Manzûr, a.g.e., C .V, s. 133.
[728] Mustafa Ertürk, "Havz-ı Kevser", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1997, C. 16, s. 546.
[729] İbn Manzûr, a.g.e., C . V, s. 133.
[730] Âsım Efendi, a.g.e., C .III, s. 2308.
[731] İbn Manzûr, a.g.e., C .V, s. 133.
[732] el-Kevser, 108/1.
[733] İbn Manzûr, a.g.e., C. V, s. 133.
[734] İbn Manzûr, a.g.e., C. V, s. 133.
[735] Âsım Efendi, a.g.e., C. III, s. 2308.
[736] Yazır, a.g.e., C. IX, s. 515.
[737] Yazır, a.g.e., C. IX, s. 515.

anlamında ebter denilmesidir. Bu sözde hakarete cevap ise Âlemler'in Rabbi'nden gelir. Elçisine soyu kesik denilmesine karşın ona إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ Şüphesiz biz sana Kevser'i verdik ilahi beyanıyla onu tebşir ve teselli eder. Âyetin nüzul sebebi ve de akışına uygun olarak kevser'e verilen ve yukarıda belirttiğimiz çok hayır ekseninde toparlanabilecek anlamlar gâyet münasip düşer. وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوْتِيَ خَيْراً كَثِيراً[738] âyetinde de görüleceği üzere hikmet de çok hayır ve bereket ihtiva eden bir nimettir tıpkı kevserin anlamında mündemiç olduğu gibi. Kevser hikmetin semeresi ve neticesidir. Hikmetin birçok Nebi'ye verildiği ifade edilmişken, kevserin sadece Allah Rasûlü Hz. Muhammed'e (asm) verildiği beyan buyurulmuştur. Bundan dolayı kevser, hikmetten daha dar bir anlam muhtevasına sahiptir. Hikmet çerçevesinde yaşayan her mü'min sonsuz bir hayır, şan, şeref olan kevseri hak etmiş olacak ve kıyâmet günü hadislerde ifade edilen kevser havuzuna kavuşacaktır.

i. Hak (الحق):

Sözlükte inkârı mümkün olmayan gerçektir.[739] İbn Manzûr hak kavramını daha geniş tanımlar ve şöyle der: "Gerçek olmak, sabit ve doğru olmak, bir şeyi tahakkuk ettirmek, bir şeye tam anlamıyla muttali olmak" mânâlarında masdar ve "varlığı kesin olan şey, gerçek, sabit, doğru" manalarında ise isimdir. Çoğulu hukuk (حقوق)'tur.[740] İbn Fâris'e göre hak, bir şeyin ihkâm ile sağlam ve doğru yapılmasına delalet eder.[741] "İhkâm ile sağlam yapılması" ibaresi bize hikmet kelimesinin sözlük anlamından âşina gelmektedir. İki kavram arasındaki ilişkiye de atıfta bulunmuş olmaktadır İbn Fâris. Hak (حَق) kelimesinin aslı, uygunluk ve uyumluluktur. Kapıyı bir noktadan sabitleyen mesnet noktasının oturacağı yuvasına denk gelmesi ve fonksiyonuna uygun bir şekilde dönebilmesidir.[742] Istılahta ise vâkı'a uygun olan hükme denir. Din, mezhep, inanç ve sözler bunu ihtiva etmeleri dolayıyla hak ismi ile tesmiye olunurlar. Hak din, hak mezhep, hak söz gibi. Hakkın zıddı bâtıl'dır. Sıdk ise daha çok lafızlar için kullanılıp zıddı kizb'dir. Hak ile sıdk arasındaki fark ise hak vâkî' yönüyle, gerçeğe uygunluğa itibar edilir, sıdk ise hüküm yönüyle olur.[743] Tehânevî'nin daha öz ifadesi ile hak, "gerçeğin inanca uygun olması, sıdk ise inancın gerçeğe uygun olmasıdır.[744]

[738] el-Bakara, 2/269.
[739] Cürcânî, a.g.e., s. 88.
[740] İbn Manzûr, a.g.e., C. X, s. 49.
[741] İbn Fâris, a.g.e., C. II, s. 15.
[742] Râğıb, a.g.e., s. 296.
[743] Cürcânî, a.g.e., s. 88; İbn Fâris, age, C. II, s. 15; İbn Manzûr, a.g.e., C .X, s. 49.
[744] Tehânevî, a.g.e., s.682.

Hak kelimesi muhtelif manalarda kullanılır:

Birincisi: Bir şeyi hikmetli bir şekilde yaratan hak ile tesmiye edilir. Bunda dolayı Yûnus sûresinde وَرُدُّوا اِلَى اللهِ مَوْلٰيهُمُ الْحَقّ "hepsi de gerçek sahipleri olan Allah'a döndürülecekler[745]" âyeti ile Allah için hak sıfatı kullanılmıştır. Diğer bir âyette de فَذٰلِكُمُ اللهُ رَبُّكُمُ الْحَقُّ فَمَاذَا بَعْدَ الْحَقِّ اِلَّا الضَّلَالُ "İşte O, sizin gerçek Rabbiniz olan Allah'tır. Hak'tan sonra sadece sapıklık vardır."[746] şeklinde ifade buyurulur.[747]

İkincisi: Hikmete muvafık bir şekilde ve hikmetle yaratılan mahlûkata da hak adı verilir. Bu zaviyeden bakılınca Allah'ın her fiiline hak denilir. Örneğin, Ölüm haktır, diriliş haktır, cennet haktır, melekler haktır denilmesi gibi. Allah buyurur ki : هُوَ الَّذِي جَعَلَ[748] الشَّمْسَ ضِيَاءً وَالْقَمَرَ نُوراً مَا خَلَقَ اللهُ ذٰلِكَ اِلَّا بِالْحَقِّ O, güneşi bir ışık (kaynağı), ayı da (geceleyin) bir aydınlık (kaynağı) kılandır. Allah bunları (boş yere değil) ancak gerçek ile (hikmeti gereğince) yaratmıştır. Kıyâmet hakkında da aynı şekilde hak ifadesi kullanılmıştır. وَيَسْتَنْبِـُٔونَكَ اَحَقٌّ هُوَ قُلْ اِي وَرَبِّي اِنَّهُ لَحَقٌّ "O (azap) gerçek midir?" diye senden haber soruyorlar. De ki: "Evet, Rabbime andolsun ki o elbette gerçektir.[749]

Üçüncüsü: Bir şeye hak, hakikat ve gerçeğe uygun olarak inanmaktır. فَهَدَى اللهُ الَّذِينَ اٰمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ Bunun üzerine Allah iman edenleri hakkında ihtilafa düştükleri gerçeğe(hak) iletti.

Dördüncüsü: Hal, hareket, fiil ve sözlerin içinde bulunduğu duruma uygun olarak gerektiği yer, zaman ve miktar gözetilerek ortaya konmasıdır. Eski tabir ile muktezây-ı hâle mutâbık izhar olunan hâl ve etvâr'dır. فعلك حق و قولك حق senin kavlin ve fiilin (söz ve hareketlerin) haktır denmesi gibi. كَذٰلِكَ حَقَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ عَلَى الَّذِينَ فَسَقُوا اَنَّهُمْ لَا يُؤْمِنُون "Rabbinin yoldan çıkanlar hakkındaki, 'Onlar artık imana gelmezler' sözü, işte böylece gerçekleşmiştir."[750]

Hak kavramının yukarıda zikredilen mânâlarına bakıldığı zaman, sözcüğün lüğavî anlamı esas olarak uygunluk, mutabık olma, bir şeyin ihkâm ile sağlam yapılması, hâlin iktiza ettiği şekilde hareket etmektir. Hak kavramı bu yönleri ile hikmet kavramı ile yakın anlamlıdır. Hikmeti anlamak, yaşamak ve kâinata bütüncül bir bakış açısı ile yaklaşmanın hedefi ve de sonucu hakka ulaşmaktır. İnsanın bu kâinata bir anlam verebilmesi akıl ile hakkı arama ve bulma çabasına bağlıdır. Hakkı bulabilmesi ise isâbet li muhakeme yeteneği, isâbet li konuşma ve davranışa bağlıdır. Hikmetin tanımı yapılırken söz, fiil ve

[745] el-Yûnus, 10/30.
[746] el-Yûnus, 10/32.
[747] Râğıb, a.g.e., s. 297.
[748] el-Yûnus, 10/5.
[749] el-Yûnus, 10/53; Râğıb, a.g.e., s. 297.
[750] el-Yûnus, 10/33.

davranışlar arasındaki uyum ve isâbet e hikmet denildiği ifade edilmişti. Bu yönüyle hikmet ve hikmetli bir hayatın meyvesi olan hakkı bulma birbiri ile sıkı ilişki içindedir.

j. Firaset (الفراسة) :

Anlayışlılık, çabuk seziş,[751] keşfetme, sezme, ileri görüşlülük gibi anlamları olan firâset kavramı, daha özel olarak bir kişinin dış görünümüne bakarak karakter ve iç dünyası hakkında tahmin yürütmektir. Daha genel manada ise akıl ve duyu organlarıyla bilinemeyen, ancak sezgi kuvveti ile hissedilebilen[752] manevi görme yeteneği ve ileri görüşlülüktür. Tesebbüt, nazar, dikkatlice düşünüp taşınıp öyle karar vermektir.[753] Istılahta ise, yakînin (kesin bilgi) keşif yoluyla elde edilmesi ve gaybın görülmesidir.[754] Ebû Saîd el-Hudrî'den mervî olan bir Hadis-i şerifte firaset kavramı şöyle geçer:

اتَّقوا فِراسةَ المؤمنِ، فإنَّهُ ينظرُ بنورِ الله Mü'minin firasetinden korkun o Allah'ın nuru ile bakar[755]

Firaset, yukarıdaki hadisten de anlaşılacağı üzere, kalbin ilahi nur ile gaybî şeyleri görmesidir.[756] İmanı taklitten tahkike, yani yüzeysel inançtan araştırma, tefekkür, akıl ve muhakeme neticesinde şuur eşliğinde elde edilen hakiki imana terfi eden kişinin firaseti de o derece ileri seviyede olur. Hicr sûresinde geçen إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّلْمُتَوَسِّمِينَ "Şüphesiz bunda düşünüp görebilen kimseler için ibretler vardır." âyetindeki مُتَوَسِّمِينَ ifadesinin tefsiri sadedinde Taberi ve Kur'ân Yolu tefsirlerinde "sezebilenler (firaset sahipleri) için bunda ibretler vardır" yorumu yapılarak firaset manası verilmiştir.[757] Allah'ın Resulü yukarıda verilen hadisin devamında hicr sûresi 75.âyetini okuyarak,

اتَّقوا فِراسةَ المؤمنِ، فإنَّهُ ينظرُ بنورِ اللهِ ثم قرأ إنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّلْمُتَوَسِّمِينَ

firaset sahibi müminden bahsettikten sonra firaset ile mutevessim kelimesi arasında bağ kurmuştur ki, söz konusu tefsiri doğrular niteliktedir.

Ayrıca söz konusu âyet Kur'ân Yolu tefsirinde şöyle açıklanmıştır: "*Mekke müşriklerinin, inkâr ve inatları sebebiyle bu anlatılanlardan ibret alacak akıl ve basîrete sahip olmadığına bir ima vardır. Çünkü durumu ve davranışlarını sorgulamayan, hakka*

[751] Ferit Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, 30.b., Ankara: Aydın Kitabevi, 1984, s. 379.
[752] Süleyman Uludağ, "Firâset", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. 13, s. 116.
[753] İbn Manzûr, a.g.e., C . VI, s. 160; Cürcânî, a.g.e., s. 172.
[754] Cürcânî, a.g.e., s. 172.
[755] Tirmizi,"Tefsir", 16.
[756] Tan, a.g.e., s. 57.
[757] Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Taberî Tefsiri, çev. Hasan Karakaya, Kerim Aytekin, İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996, C. V, s. 166; Karaman v.dğr., a.g.e., C. III, s. 361.

ulaşmak gibi bir arayışı olmayan ve kaygı taşımayanlar bu tür kanıtlardan ders alma ihtiyacını da duymazlar."[758]

Keskin bir zekâ ve üstün sezgi gücüne sahip olan kişilerin Allah'ın, kalbine attığı bir nur ile hakkı bâtıldan, doğruyu yanlıştan, faydalıyı zararlıdan ayırmasına ve muhataplarının karakterlerini teşhis etmesine "ilâhî firâset" adı verilmiştir.[759] Ayrıca firaset, bir tür ileri derece hidâyet olarak yorumlanmış ve Hz. Davud ve Hz. Süleyman'ın kavimlerine hükmederken kararlarındaki isâbet leri firasetlerine hamledilmiştir. Derin bir muhakeme kuvveti, fetanet ve zekâ ile hadisata bakabilmeye firaset denilmiştir. İctihad ederken isâbet etmeye de hikmet denilmiştir.

Firaset ile kişinin ilahi nur ile hak ile batılı ayırt edebilmesi, faydalıyı zararlıdan ayırabilmesi, kararlarda isâbet e sebep olması gibi yönleri ile hikmet kavramı ile aynı sayılabilecek kadar yakın bir anlam ilişkisi içindedir.

k. Şuur (الشعور)

Bir şeyi hissetmekle bilmek,[760] anlama, anlayış, akletmek, hissetme, duyularla idrak etmek, duyma,[761] gibi anlamlara gelir. شعْر kıl, tüy, saç anlamında olup شعرْت dendiğinde kıla/saça isâbet ettim anlamı oluşur. Arapçada شعرْت كذا dendiği zaman شعْر kelimesinin manasından, incelik hususunda kıla isâbet etme derecesinde hassas bir bilgi edindim anlamı çıkar.[762] Şair (شاعر) mefhumu da aynı kelimeden etkilenerek kıvrak/ince zekâlı, hassas ve duyarlı ruh sahibi kişiye ad olmuştur.[763] Şiir, "İnce, hassas ilmin ismi, bir şeyi inceliklerini idrak ederek bilmek, sezerek kavramak, *uyumlu, ölçülü ve âhenkli söz söylemek*,"[764] şiar ise, "Remz, alâmet, sembol, işaret" manalarına gelir.[765]

Kur'ân-ı Kerîm'de شعر fiili türevleri ele birlikte 40 defa geçer. مَا يَشْعُرُونَ, لَا يَشْعُرُونَ şeklinde olumsuz formda "şuur etmezler, farkında değildirler" kullanımı daha yaygındır. Örneğin, اَلَآ اِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلٰكِنْ لَا يَشْعُرُونَ İyi bilin ki, onlar bozguncuların ta kendileridir. Fakat farkında değillerdir.[766] Bununla birlikte شَعَائِرِ, الْمَشْعَرِ, شَاعِر şeklinde de kullanılır.

---

[758] Karaman v.dğr., a.g.e., C. III, s. 361.
[759] Uludağ, a.g.md., s. 116.
[760] Cürcânî, a.g.e., s. 130.
[761] Râğıb, a.g.e., s. 553; İbn Manzûr, a.g.e., C. IV, s. 409; Devellioğlu, a.g.e., s. 1484.
[762] Râğıb, a.g.e., s. 552.
[763] Râğıb, a.g.e., s. 553; İbn Manzûr, a.g.e., C. IV, s. 409.
[764] Râğıb, a.g.e., s. 553; İbn Manzûr, a.g.e., C. IV, s. 409; İsmail Durmuş, "Şiir", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000, C. 39, s. 144.
[765] Râğıb, a.g.e., s. 553; İbn Manzûr, a.g.e., C. IV, s. 409.
[766] el-Bakara, 2/12.

İslam öncesi Arap toplumunda şiirin ve şairin önemli bir yeri vardı. Şairlerin bir sözüyle bazen savaş çıkar, bazen ise musalaha olurdu. Toplumda şairlerin çok saygın bir yeri vardı. Önemli kararlar alınmadan evvel onların fikirlerine başvurulur, şairlerin yüce bir seziş hissiyatının olduğuna inanılır, ayrıca cin ve ruhlar ile irtibatları olduğu düşünülürdü. Allah'ın Resulüne şair ve mecnun demelerinin altında yatan neden de buydu. Bundan dolayı Sâffat sûresinde وَيَقُولُونَ اَئِنَّا لَتَارِكُوا اٰلِهَتِنَا لِشَاعِرٍ مَجْنُونٍ "Biz, deli bir şair için ilahlarımızı mı terk edeceğiz?" diyorlardı. Başka bazı sûrelerde ise şuur kavramı şu şekillerde geçmiştir:

يُخَادِعُونَ اللهَ وَالَّذِينَ اٰمَنُواۚ وَمَا يَخْدَعُونَ اِلَّا اَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَۜ

"Bunlar Allah'ı ve mü'minleri aldatmaya çalışırlar. Oysa sadece kendilerini aldatırlar da farkında değillerdir."[767]

وَدَّتْ طَّآئِفَةٌ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يُضِلُّونَكُمْۜ وَمَا يُضِلُّونَ اِلَّا اَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ

"Kitap ehlinden bir grup sizi saptırabilmeyi çok arzu etti. Oysa sadece kendilerini saptırıyorlar, fakat farkına varmıyorlar."[768]

اِنْ حِسَابُهُمْ اِلَّا عَلٰى رَبِّي لَوْ تَشْعُرُونَۚ

"Onların hesaplarını görmek ancak Rabbime aittir. Bir anlayabilseniz!"[769]

Bir şeyin varlığı onun bilinmesine mütevakkıftır. Varlığı şuur ortaya çıkarır. Bir değerin meydana gelmesi de onun daha önce tasavvur edilmiş, iştiyakla istenilmiş olmasına bağlıdır.[770] Bunlar şuurun yansımalarıdır. Şuur/bilinç, insanın kendini bilmesi ve kâinatta devamlı süregelen değişim ve oluşumları, aklın keşfetme kuvveti ile idrak ederek onlardan subjektif neticeler çıkarmak olarak tarif edilebilir. Yani şuur kişinin kendisini bilmesi ve kâinatı tanıması olarak ifade edilebilir.[771]

Şuur kâinata, olaylara bakış açımıza, insanlar arası ilişkilerimize kısacası eşya ile ilişkimize yön veren, farkındalık ve anlam kazandıran bilinç durumudur. İnsanların fiilleri de şuur ile anlam kazanır. Afaki ve enfüsi âlemde bilmeye ulaştıran vesiledir şuur. Manevi teyakkuz, farkındalık, idrak ve akletme gibi manevi ve insana nisbeten gayb hükmünde olan bir sahada kullanıldığından dolayı daha önceden de zikrettiğimiz gibi

[767] el-Bakara, 2/9.
[768] el-Âl-i İmrân, 3/69.
[769] eş-Şuarâ, 26/113.
[770] Murat Kara, "Ziya Gökalp'in Yeni Hayat 'Mukaddimesi'ni 'Şiir' ve 'Şuur' Kavramları Etrafında Yeniden Okumak", *Bitlis, B.E.Ü.S.B.E.D.,* C.VII, S. 2 (2018), s. 1056.
[771] Ayşe Eroğlu, "Henri Bergson'da Bilinç-Sezgi İlişkisi", *Isparta, S.D.Ü.S.B.D.,* S.27 (2012) s. 81.

olumsuz fiil olarak kullanılır Kur'ân-ı Kerîm'de. Çünkü gaybî meseleler beş duyu organ ile hissedilemez, sezgilerle ulaşılamaz ona.

Şuur insanın kendini ve evreni tanıma serüvenin ayrılmaz yol arkadaşıdır. Bu yolculukta şuuru yanına refik eylemeyen yolcunun hedefine vâsıl olması beklenemez. Çünkü ana rahminden başlayıp ebede uzanan bu seyahatte bilinç, şuur ve idrak ile eşyanın hakikati kavranır ve yine kâinat kitabı şuur ile mütalaa edilir. Şuursuz kişi varlığın ve kendisinin farkına varamaz ve böyle birinden hikmet de hâsıl olmaz. Hikmet, yüksek bir şuur, farkındalık, iyi veya kötü iki şey arasında tercihte bulunma durumunda hâsıl olur. Yüce bir şuur taşıyan kişi hikmetli olur. Şuursuz kişinin de hikmetli olması beklenemez.

I. Tefekkür (التفكّر) :

Tefekkür kavramı تفعُّل vezninde[772] olup kelimenin kökü فَكر dir. Fikr (فِكر) ise masdardır ve düşünmek anlamındadır[773], bir şeyi öğrenme amacıyla ilime olan meyil kuvvetidir. Bu kökten türeyen tefekkür (تفكر) ise aklın fikirler arasındaki seyahatine denir.[774] Düşünme, maksuda ulaşmak için, eşyanın anlamı hakkında yürütülen aklî ve kalbî ameliyedir.[775] İbn Manzûr ise tefekkür kavramı hakkında daha özgün bir tanımlama yapar ve إعمال الخاطر في الشئ yani "Bir şey hakkında düşünce/fikir imalatı yapmaktır" der.[776] İbn Fâris ise تردد القلب في الشئ yani "kalbin bir şey üzerinde tekrar tekrar durmasıdır"[777] der. رجل فكّير çok düşünen adamdır.[778] Tefekkürün zihinde bir sureti oluşabilen şeyler hakkında olacağı söylenmiş, تفكروا في آلاء الله ولا تفكروا في الله *Allah'ın nimetlerini düşününüz ama zatını düşünmeyiniz*[779] hadisi buna delil gösterilmiştir. Tefekkür kavramına dair örnek bazı âyetler vermek gerekirse,

اَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي اَنْفُسِهِمْ مَا خَلَقَ اللّٰهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا اِلَّا بِالْحَقِّ وَاَجَلٍ مُسَمًّى

"Onlar, kendi nefisleri(nin yaratılış incelikleri) hakkında hiç düşünmediler mi? Hem Allah gökler ile yeri ve ikisi arasındakileri ancak hak ve hikmete uygun olarak ve belirli bir süre için yaratmıştır."[780]

---

[772] Âsım Efendi, a.g.e., C. III, s. 2260.
[773] Âsım Efendi, a.g.e., C. III, s. 2260.
[774] Erbaş, a.g.m., s. 30; Râğıb, a.g.e., s. 805.
[775] Cürcânî, a.g.e., s. 63.
[776] İbn Manzûr, a.g.e., C. V, s. 65; Âsım Efendi, a.g.e., C. III, s. 2260.
[777] İbn Fâris, age, c. IV, s. 446.
[778] İbn Fâris, age, c. IV, s. 446; Râğıb, a.g.e., s. 805; Cürcânî, a.g.e., s. 63; İbn Manzûr, a.g.e., C. V, s. 65.
[779] Râğıb, a.g.e., s. 805.
[780] er-Rûm, 30/8.

اِنَّ فِي ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ

"Şüphesiz bunlarda, düşünen bir kavim için (Allah'ın varlığını gösteren) deliller vardır."[781]

فَاقْصُصِ الْقَصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ

"Şimdi onlara bu olayları anlat ki düşünsünler."[782]

لَوْ اَنْزَلْنَا هٰذَا الْقُرْاٰنَ عَلٰى جَبَلٍ لَرَاَيْتَهُ خَاشِعاً مُتَصَدِّعاً مِنْ خَشْيَةِ اللّٰهِ وَتِلْكَ الْاَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ

"Eğer biz, bu Kur'ân'ı bir dağa indirseydik, elbette sen onu Allah korkusundan başını eğerek parça parça olmuş görürdün. İşte misaller! Biz onları insanlara düşünsünler diye veriyoruz."[783]

يُنْبِتُ لَكُمْ بِهِ الزَّرْعَ وَالزَّيْتُونَ وَالنَّخِيلَ وَالْاَعْنَابَ وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ اِنَّ فِي ذٰلِكَ لَاٰيَةً لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ

"Allah o su ile size, ekin, zeytin, hurma ağaçları, üzümler ve her türlü meyvelerden bitirir. Elbette bunda düşünen bir kavim için bir ibret vardır."[784]

Nahl sûresinde geçen bu âyet ve aşağıda gelecek olan yûnus sûresine âit âyetlerde hususen kâinattaki kevnî âyetlere dair düşünmeye, ibret almaya, sanat-sanatkâr ilişkisini teemmül ile düşünmeye teşvik edilirken tefekkür kavramı kullanılmıştır. Kâinatın yaratılış gâyesi ile onu anlama gayreti arasındaki ilişki ve bu ilişkinin neticesinde zuhur eden hikmet olgusu açısından düşünüldüğünde bu meyanda vahy edilen âyetler konumuz bağlamında önem arz etmektedir.

اِنَّمَا مَثَلُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا كَمَاءٍ اَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهٖ نَبَاتُ الْاَرْضِ مِمَّا يَأْكُلُ النَّاسُ وَالْاَنْعَامُ حَتّٰى اِذَا اَخَذَتِ الْاَرْضُ زُخْرُفَهَا وَازَّيَّنَتْ وَظَنَّ اَهْلُهَا اَنَّهُمْ قَادِرُونَ عَلَيْهَا اَتٰيهَا اَمْرُنَا لَيْلاً اَوْ نَهَاراً فَجَعَلْنَاهَا حَصِيداً كَاَنْ لَمْ تَغْنَ بِالْاَمْسِ كَذٰلِكَ نُفَصِّلُ الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ

"Dünya hayatının hâli, ancak gökten indirdiğimiz bir yağmurun hali gibidir ki, insanların ve hayvanların yedikleri yeryüzü bitkileri onunla yetişip birbirine karışmıştır. Nihâyet yeryüzü (o bitkilerle) bütün zinet ve güzelliklerini alıp süslendiği ve sahipleri de onun üzerine (her türlü tasarrufa) kadir olduklarını sandıkları bir sırada, geceleyin veya güpegündüz ansızın ona emrimiz (afetimiz) geliverir de, bunları, sanki dün yerinde hiç

[781] er-Ra'd, 13/3.
[782] el-A'raf, 7/176.
[783] el-A'raf, 7/176.
[784] en-Nahl, 16/11.

yokmuş gibi, kökünden yolunmuş bir hâle getiririz. İşte düşünen bir toplum için, âyetleri böyle ayrı ayrı açıklıyoruz."[785]

Tefekkür insanlara has bir meziyettir. Hayvan ve diğer canlılardan beklenemez çünkü yüksek bir aklî melekenin, yüce bir şuur etrafında metafizik bir yoğunlaşma ile ulaşacağı düşünce sistematiği demek olan tefekkür, ancak insanoğlunun altından kalkabileceği zor bir süreçtir. Zordur çünkü her insanın da düzenli yapabildiği, eşya üzerine derin düşüncelere daldığı, bunlardan belirli hikmetler eşliğinde bir düşünce yumağı çıkardığı nadir görülen bir durumdur. Daha yüzeysel düşünce durumuna tefekkür denemez çünkü tefekkür yoğun işçilik gerektirir, emek işidir. Hazır bilgi kapsülcükleri veya belirli kitap özetleri ile kazanılabilecek bir hasiyet değildir. Bundan dolayıdır ki insanlık tarihinde büyük mütefekkirler hep az meydana çıkmıştır, çıkanların büyük kısmı da tarihte derin izler bırakmıştır. Birçok peygamber veya İslam âliminin hayatlarındaki devrim niteliğindeki fikri değişimlerin öncesi yoğun bir tefekkür kampına girmeleri tesadüf olmasa gerektir.

Tefekkür, hikmete ulaşmanın önemli bir basamağıdır. Eşya üzerine derin bir fikir, im'an-ı nazar, keskin bir bakış açısı, fikr edilen bilginin analizinin yapılarak neticeye varılması gibi kararlı zihin işçiliği yapılmadan söz, fiil ve hareketlerde hikmetli olmak uzak bir ihtimaldir. Kendisine hikmet ve çok hayır verilen başta peygamberler olmak üzere insanlığa yön veren hikmet önderlerine bakıldığı zaman derin bir tefekkür kabiliyetine sahip oldukları görülecektir. Bu da hikmet ile tefekkür kavramları arasındaki yakın akrabalığı göstermeye kâfidir.

Arapça'da düşünmeyi ifade eden kelimelerin başında nazar, tefekkür, tedebbür, i'tibâr ve taakkul (akl) gelmektedir.[786] Kur'ân-ı Kerîm'de tefekkür kavramı ile yakın anlamlı olarak kullanılan ve hikmet ile ilişkili başka kavramlar da vardır. Bu kavramların tefekkür ile yakınlığından dolayı bir alt başlık altında incelenmesi daha uygun olacaktır.

(1) Tedebbür(التدبر):

Tedebbür kelimesi "*bir nesnenin arka kısmı, gerisi" manasına gelen dübür* (دُبُر) *kelimesinden* türemiştir.[787] D-b-r (دبَرَ) fiilinin tefa'ul (تفعُّل) vezni çekimidir. دبرَ Arkasını

[785] el-Yûnus, 10/24.
[786] İlhan Kutluer, "Düşünme", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. 10, s. 53.
[787] Erbaş, a.g.m., s. 31.

dönmek, sırtını dönmek, geçip gitmek anlamlarına gelir. Bir şey hakkında o şeyin sonunu, akıbetini düşünmektir.[788] Cerîr şiirinde şöyle der:

ولا تتقون الشر حتي يصيبكم
ولا تعرفون الأمر إلا تدبّرا[789]

Zararlı şeylerden size dokunmadan sakınmazsınız,
İşlerin de neticesi dışında bir şeyine önem vermezsiniz.

دُبُر ise bir şeyin arkası[790] manasındadır. Allah âyette وَمَنْ يُوَلِّهِمْ يَوْمَئِذٍ دُبُرَهُۥ[791] "O gün her kim arkasını düşmana dönerse…" ve وَلَوْ تَرَىٰٓ اِذْ يَتَوَفَّى الَّذينَ كَفَرُواۙ الْمَلٰٓئِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَاَدْبَارَهُمْ وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَريقِ[792] "Melekler, kâfirlerin yüzlerine ve artlarına vura vura ve 'haydi tadın yangın azabını' diyerek canlarını alırken bir görseydin." buyurur.

Her şeyin bir ön kısmı, zahiri, görünen yüzü olduğu gibi, bir de görünmeyen yüzü, arka planı ve devamı vardır. Bu anlamlara gelen ve aynı kökten türeyen tedbîr (التدبير) kelimesi de bir şeyin, hadisenin, düşüncenin arkasını, devamını, geri planını, neticesini planlamak[793] gibi manalara gelir. يُدَبِّرُ الْاَمْرَ مِنَ السَّمَّاءِ اِلَى الْاَرْضِ[794] *Göklerde ve yerde her şeyi başı ve sonuyla uyumlu olarak düzenleyip işletir (tedbir eder).*

Tedebbür kavramı tefekkür ile yakın anlamlı olup tefekkür, delil hakkında düşünerek aklın ve kalbin tasarrufta bulunması, tedebbür ise bir işin sonucunu başından hesap etmek[795], o işin veya olayın sonucunu iyice düşünmek,[796] akıbetini düşünerek aklın ve kalbin tasarrufta bulunması[797] anlamlarına gelir. Aynı kökten türeyen tedbir, tedebbürün neticesi olarak "gerekli önlemi almak" demektir.[798]

Tedebbür kavramı Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinin iyice okunup kavranması, verilmek istenen ilahi mesajın özümsenmesi anlamında kullanılır.[799] كِتَابٌ اَنْزَلْنَاهُ اِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا اٰيَاتِهٖ وَلِيَتَذَكَّرَ اُوْلُوا الْاَلْبَابِ[800] *Bu Kur'ân, âyetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır*.

[788] İbn Manzûr, a.g.e., C .IV, s. 273.
[789] İbn Manzûr, a.g.e., C .IV, s. 273.
[790] Râğıb, a.g.e., s. 374.
[791] el-Enfâl, 8/16.
[792] el-Enfâl, 8/50.
[793] Erbaş, a.g.m., s. 31.
[794] es-Secde, 32/5.
[795] Kutluer, a.g.md. s. 54.
[796] Erbaş, a.g.m., s. 31.
[797] Cürcânî, a.g.e., s. 58; Âsım Efendi, a.g.e., C. II, s. 1932.
[798] Kutluer, a.g.md. s. 53.
[799] Erbaş, a.g.m., s. 31.
[800] es-Sâd, 38/29.

Kur’ân-ı Kerîm’de dört defa geçen tedebbür kavramı, iki âyette تدبّر, iki âyette ise يدّبّر şeklinde geçer ki o âyetler de şunlardır:

اَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْاٰنَّ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللهِ لَوَجَدُوا فيهِ اخْتِلَافاً كَثيراً

“Hâlâ Kur’ân'ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı.”[801]

اَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْاٰنَ اَمْ عَلٰى قُلُوبٍ اَقْفَالُهَا[802]

“Onlar Kur’ân'ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalplerin üzerinde kilitleri mi var?”

اَفَلَمْ يَدَّبَّرُوا الْقَوْلَ اَمْ جَٓاءَهُمْ مَا لَمْ يَأْتِ اٰبَٓاءَهُمُ الْاَوَّلينَ

“Onlar bu sözü (Kur’ân'ı) hiç düşünmediler mi? Yoksa kendilerine, önceki atalarına gelmeyen bir şey mi geldi?”[803]

كِتَابٌ اَنْزَلْنَاهُ اِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا اٰيَاتِهٖ وَلِيَتَذَكَّرَ اُوْلُوا الْاَلْبَابِ

“Bu Kur’ân, âyetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır.”[804]

Kur’ân-ı Kerîm âyetlerinin iniş sebebi beşeriyeti dünyevî ve uhrevî saadete îsâl etmektir. Bu gâyenin gerçekleşmesi ilâhî vahyin anlaşılıp, hazmedilip, ruha massedilip, günlük hayata yansımasına ma’tuftur. Kur’ân’ın mesajının anlaşılıp özümsenmesi de, onun rahle-i tedrisi önünde diz çöküp, kafa yormak, gönlünü, aklını ve hissiyatını ona açmakla müvâzî ilerler. Nasıl ki bir bilim dalında muvaffakiyet, o dalda ciddiyet, gayret, ısrar, devamlılık, vaz geçmemek, o hedeften alıkoyacak malayâni iştigalden imtina etme derecesinde gerçekleşiyorsa, ilimlerin sultanı mesabesindeki Kur’ân ilmi de aynı ciddiyet, akletme, fikir jimnastiği, gayret ve samimiyet gerektirmektedir ki tüm bunlar onun tedebbürü ile mümkündür.

Tedebbür kavramı da tıpkı tefekkür gibi hikmete ulaştıran önemli muharrik unsurlardan biridir. Disiplinli ve sistematik bir düşünce, her türlü fiil, söz ve hareketin âhirini düşünerek adım atmak demek olan tedebbür kavramı hikmete dayanan bir davranış tarzının yansıması olması hasebiyle, hikmet kavramı ile ilişkili terimlerden biridir.

(2) Nazar (النظر):

[801] en-Nisa, 4/82.
[802] el-Muhammed, 47/24.
[803] el-Mü'minûn, 23/68.
[804] es-Sâd, 38/29.

Lügatte, bir şeyi görmek ve algılamak maksadıyla o yöne doğru bakmak, bir konuyu teenni ile dikkatlice ve mükerreren düşünmek, ilmî tefekkür, bilinmeyeni elde etmek için bilinen delilleri sıralamak,[805] araştırma ve tetkik neticesinde elde edilen ilim veya kanaate "nazar" denilir.[806] Asım efendi "nazar" kavramında basiret anlamının da mündemiç olduğunu,[807] İsfahâni ise halk arasında görmek, ulema mabeyninde ise çoğunlukla basîret manasında kullanıldığını söyler.[808] Nazar (النظر) fiili إلى harf-i cerri ile kullanıldığında rü'yet, في ile kullanıldığında fikr, ل ile kullanıldığında rahmet, على ile kullanıldığında gazab, بين ile kullanıldığında ise hüküm anlamlarına geldiğini ifade eder.[809] Asım efendi bu tür geniş bir yelpazeye anlam sahası hükmeden "nazar" kavramına örnek olarak ise şu kullanımları verir: Yer bitkilerini açığa çıkararak göze göstermek anlamında, "نَظَرَتِ الأرضُ إذاَ أَرَتْ العيْنَ نباتَهَا", Birine acıyıp yardım etmek anlamında, " نظر لهم إذا رثى لهم و أعانهم", insanlar arasında hüküm verip davalara bakmak anlamında, " نظر بينهم إذا حكم", bir şeyi başkaları ile kıyaslayarak ve takdir ederek detaylıca düşünmek anlamında نظر فلاناً إذا انتظر ve birini beklemek anlamında نظر فيه إذا فكّر فيه يقدره و يقيّسه.[810] Nazar kelimesi, araştırma manasında kullanılabildiği gibi araştırma neticesinde hâsıl olan bilgi için de kullanılır.[811]

Nazar kavramının değişik çekimleri ile birlikte Kur'ân-ı Kerim'de geçtiği bazı âyetler şöyledir:

وَلَقَدْ كُنْتُمْ تَمَنَّوْنَ الْمَوْتَ مِنْ قَبْلِ اَنْ تَلْقَوْهُ فَقَدْ رَاَيْتُمُوهُ وَاَنْتُمْ تَنْظُرُونَ

"Andolsun, siz ölümle karşılaşmadan önce onu temenni ediyordunuz. İşte onu gördünüz, ama bakıp duruyorsunuz." Bu âyet-i kerimede görmek ile bakmak fiilleri farklı kullanılmıştır.[812]

فَانْظُرْ اِلٰى اٰثَارِ رَحْمَتِ اللهِ كَيْفَ يُحْـيِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا اِنَّ ذٰلِكَ لَمُحْـيِ الْمَوْتٰى

"Allah'ın rahmetinin eserlerine bak! Yeryüzünü ölümünden sonra nasıl diriltiyor. Şüphe yok ki, o ölüleri de elbette diriltecektir. O her şeye hakkıyla gücü yetendir."[813]

اَوَلَمْ يَنْظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا خَلَقَ اللهُ مِنْ شَيْءٍ

[805] Cürcânî, a.g.e., s. 242; Kutluer, a.g.md. s. 3.
[806] Râğıb, a.g.e., s. 374; Erbaş, a.g.m., s. 32.
[807] Âsım Efendi, a.g.e., C. III, s. 2372.
[808] Râğıb, a.g.e., s. 1068.
[809] Âsım Efendi, a.g.e., C. III, s. 2372.
[810] Âsım Efendi, a.g.e., C. III, s. 2372.
[811] Râğıb, a.g.e., s. 1067.
[812] el-Âl-i İmrân, 3/143.
[813] er-Rûm, 30/50.

“Onlar göklerdeki ve yerdeki sınırsız hükümranlık ve nizâma, Allah'ın yarattığı her şeye, ecellerinin yaklaşmış olabileceğine hiç bakmadılar mı? Peki, bundan sonra artık hangi söze inanacaklar?”[814]

وَلَقَدْ جَعَلْنَا فِي السَّمَاءِ بُرُوجاً وَزَيَّنَّاهَا لِلنَّاظِرِينَ

“And olsun, biz gökte burçlar yaptık ve onu, bakanlar için süsledik.”[815]

Nazar kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de türevleri ile yüzden fazla yerde geçer. Bunların önemli bir kısmı “acele etmeksizin tekrar tekrar dikkatle düşünmek” manası göze çarpar.[816] Bu anlam önemlidir zira Allah bu kavram vesilesi ile bizlere Kur’ân-ı Kerîm’in bir gazete küpürü gibi yüzeysel okunmasını değil bilakis üzerinde dura dura, hazmederek, teemmül, tevakkuf ve tefekkür ile verilme istenen ilahi mesajın alınmasını, hayata hayat kılınmasını, nazarî alandan çıkarak fiiliyata dökülmesini istemektedir. قُلِ انْظُرُوا مَاذَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ “Göklerde ve yerde neler var, bakın (da ibret alın).”[817] İsfahâni bu noktada güzel bir örnek ile nazar ile düşünme/tefekkür arasındaki anlamsal ilişkiyi ortaya koyar. Halk arasında darb-ı mesel olan “baktın ama göremedin” ifadesinin, her ne kadar bakılan şey göz ile görülse dahi aklın tefekkür, idrak ve kavrama süzgecinden geçilmediği sürece görülmüş sayılamayacağını vurgular.[818] Bu yönüyle nazar etmek, bir şeye hem göz hem de akıl/idrak gözü ile bakılıp o şeyin kavranması, teemmül edilip zihinde neticelendirilmesi kastedilmiştir. Bu anlatılanlar itibariyle de nazar ile hikmet arasındaki yakın anlamsal ilişki açıktır.

(3) Tezekkür (التذكّر)

Tezekkür kelimesi تفعُّل bâbından olup ذكر kökünden türemiştir. Zikr (الذكر) bir şeyi korumak, dilde bir şeylerin cereyan etmesi[819], ezberlemek, anmak, hatırlamak, yâd etmek[820] gibi anlamlara gelir. Muhafaza etmek manasına gelen hıfz (حفْظ) kavramından farkı hıfz ile bilginin elde edilmesi zikr (الذكر) ile de bilginin akla getirilmesi yani hatırlanması kastedilir. Bazen ise bir şeyin kalbe gelmesi veya söylenen söz kastedilir.[821]

[814] el-A'râf, 7/185.
[815] el-Hicr, 15/16.
[816] Erbaş, a.g.m., s .32.
[817] el-Yûnus 10/101.
[818] Râğıb, a.g.e., s. 1067.
[819] İbn Manzûr, a.g.e., C. IV, s. 308.
[820] Erbaş, a.g.m., s. 28.
[821] Râğıb, a.g.e., s. 398; Erbaş, a.g.m., s. 28.

Tezekkür *bir düşünceyi veya teklifi kabul ya da reddetmeden önce onu iyice değerlendirme manasındaki terimdir.*[822] Geçmişe dönük düşünce eylemine tezekkür denilip "hatırlama, anma" manasında ve zikir ile aynı anlamlıdır. Zikr kelimesinin geçtiği bazı âyetler şunlardır:

فَاِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ فَاذْكُرُوا اللهَ كَذِكْرِكُمْ اٰبَاۤءَكُمْ اَوْ اَشَدَّ ذِكْراً

Hac ibadetinizi bitirdiğinizde, artık (cahiliye döneminde) atalarınızı andığınız gibi, hatta ondan da kuvvetli bir anışla Allah'ı anın.[823]

لَقَدْ اَنْزَلْنَا اِلَيْكُمْ كِتَاباً فِيهِ ذِكْرُكُمْ اَفَلَا تَعْقِلُونَ

Andolsun, size öyle bir kitap indirdik ki öğüt ve uyarınız ondadır. Hâlâ aklınızı kullanmayacak mısınız?[824]

وَهٰذَا ذِكْرٌ مُبَارَكٌ اَنْزَلْنَاهُ

Bu, bereketli bir zikirdir ki onu indirdik.[825]

هٰذَا ذِكْرُ مَنْ مَعِيَ وَذِكْرُ مَنْ قَبْلِي

İşte benimle beraber olanların zikri ve işte benden öncekilerin de zikri[826]

ءَاُنْزِلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ مِنْ بَيْنِنَا

O zikir (Kur'ân) aramızdan ona mı indirildi?"[827]

صٓ وَالْقُرْاٰنِ ذِي الذِّكْرِ

Sâd. O zikir/öğüt dolu Kur'ân'a andolsun[828]

وَاِنَّهُ لَذِكْرٌ لَكَ وَلِقَوْمِكَ

Şüphesiz bu Kur'ân, sana ve kavmine bir zikir (öğüt) dir.[829]

فَسْـَٔلُوا اَهْلَ الذِّكْرِ اِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ

Eğer bilmiyorsanız zikir (ilim) ehline sorun.[830]

---

[822] Kutluer, a.g.md. s. 53.
[823] el-Bakara, 2/200.
[824] el-Enbiyâ, 21/10.
[825] el-Enbiyâ, 21/24.
[826] el-Enbiyâ, 21/50.
[827] es-Sâd, 38/8.
[828] es-Sâd, 38/1.
[829] el-Zuhruf, 43/44.
[830] en-Nahl, 16/44.

Birbirine yakın anlamlı sayılabilecek tezekkür ve tefekkür kavramları arasında şöyle bir fark olduğu ifade edilmiştir: Tezekkür, insani bir hal neticesi unutulan veya gaflet ile akıldan çıkan bir bilginin hatırlanması, zihinde yeniden şekillenmesi için tekrar edilmesidir. Tefekkür ise tabiri caizse fikir imalatı yapmak, yeni düşünceler üreterek ilmî bilgiyi ziyadeleştirmektir.[831] Bundan dolayı Elmalılı Hamdi Yazır tefekkür kavramının ilmin artmasını, tezekkür'ün ise onu muhafazayı ifade ettiğini söyler. Ona göre tezekkür (ibret alma) naklî, tedebbür (inceden inceye düşünme) ise naklî hususları ifade eden eylemlerdir.[832] Bu yönüyle de bu ikisi birbirini tekmil eden kavramlardır.

Tezekkür kavramının hikmet ile ilişkisini Hasan Basrî'nin şu sözlerinde bulmak mümkündür. O şöyle der: "İlim ehli olanlar tezekkürle beraber tefekküre, tefekkürle de tezekküre devam ederler. Bu durum dillerinden hikmet dökülene kadar devam eder ve kalbî duyguların harekete geçmesi ile hayatları hikmet üzere olur, amelleri hikmetli olur.[833]

(4) Akl (العقل)

Lügatte "menetmek, engellemek, alıkoyma"[834] gibi anlamlara gelmesi bakımından hakeme kökü ile benzer anlamlar taşıyan akıl (el-akl) kelimesinin, tutmak ve sımsıkı kavramak[835] anlamları da vardır.

İsfahâni aklı, ilmi kabul edip hazmetme potansiyeli olarak tarif eder. Ayrıca aklı doğuştan gelen ve sonradan kazanılan olarak ikiye ayırarak aslında zekâ ile öğrenme yeteneğini kasteder.[836] Kur'ân'da akılsızlıkla itham edilen kâfirlerin ikinci akıl türüne dâhil olduğunu, problemin genetik veya biyolojik kaynaklı olmayıp hayat tecrübeleri, inanç biçimleri, menfaatleri, yargılamaları sonucu elde ettikleri aklî melekeler ile vardıkları kanaat neticesinde kasıtlı bir inkâr inancı oluşturduklarını ifade eder.

Cürcânî ise aklı, eşyanın hakikatlerinin kendisi ile anlaşıldığı şey olarak tarif eder. Aklın kimilerine göre başta, kimilerine göre ise kalpte olduğunu söyler.[837] Hakkı ve batılı ayırt edebilen kalpteki bir nur, maddeden tecerrüd etmiş tasarruf ve tedbir ile beden ile

[831] Yûsuf Kardâvi, *el-Aklu ve'l-İlm fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 1.b., Beyrût: Mektebetu'l-Vehbe, 1996, s. 52.
[832] Yazır, a.g.e., C. VI, s. 468.
[833] Kardâvi, a.g.e., s. 50.
[834] Süleyman Hayri Bolay, "Akıl", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1989, C. 2, s. 238.
[835] Râğıb, a.g.e., s. 716.
[836] Râğıb, a.g.e., s. 716.
[837] Cürcânî, a.g.e., s. 154.

iltisaklı olan cevher, nâtık olan nefse ait bir kuvvet şeklindeki tanımlar da yine akıl kavramına Cürcânî tarafından yapılmış tanımlamalardır.[838]

عقَل fiilinin semantik bağlamı içerisinde değişik kullanımlarını verir İsfahâni. Kavramın semantik dünyası hakkında fikrî ipucu vermesi bakımından farklı birkaç kullanımına şu örnekler verilebilir:

عقل البعير بالعقال devenin iple bağlanmasıdır. عقل الدواء البطن ilacın mideyi tutması, ishali durdurmasıdır. عقلت المرأة شعرها kadın saçını bağladı. عقل لسانه dilini tuttu, yani diline hakim oldu. Özellikle devenin iple bağlanması anlamı üzerinden kullanılan kalıpları genel anlam çerçevesini daha berrak çizmektedir. Örneğin, عقلت المقتول maktul için deveyi bağladım fikrî altyapısı içerisinde 'öldürülenin diyetini verdim' manasına gelir. Hatta bu kalıp develeri, öldürülenin avlusuna bağladım şeklinde yorumlayanlar olduğu gibi develerin, kan dökülmesine engel olması suretiyle diyetin kastedildiği de söylenmiştir.[839]

Akıl kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de 49 yerde fiil olarak geçer. Bunların 22 adedi Medenî, 27'si ise Mekkî'dir. Kur'ân-ı Kerîm akletmenin önemi üzerinde durur ve buna teşvik eder. Bu durumu "akletmez misiniz?",[840] "akleden bir topluluk için…"[841], "Düşünmez misiniz?"[842] türünden cümleler ile vurgular.

Kur'ân-ı Kerîm'de akıl kelimesinin geçtiği bazı âyetler şunlardır:

وَتِلْكَ الْاَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِۚ وَمَا يَعْقِلُـهَا اِلَّا الْعَالِمُونَ

"İşte bu misalleri biz insanlar için getiriyoruz. Onları ancak âlimler düşünüp anlarlar."[843]

وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ اَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي اَصْحَابِ السَّعِيرِ

"Yine şöyle derler: "Eğer kulak vermiş veya aklımızı kullanmış olsaydık, şu alevli ateştekileriden olmazdık."[844] Bu âyet-i kerimede aklı kullanmamanın doğurabileceği en acı sonuçlardan biri resmedilmiştir.

وَيَجْعَلُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ

[838] Cürcânî, a.g.e., s. 154.
[839] Râğıb, a.g.e., s. 716.
[840] es-Saffât, 37/138.
[841] el-Bakara, 2/164; er-Ra'd, 13/4; en-Nahl, 12/67.
[842] el-En'âm, 6/50.
[843] el-Ankebût, 29/43.
[844] el-Mülk, 67/10.

“O, akıllarını kullanmayanların üzerine iğrenç bir pislik kılar.”[845] Bu âyet İslam toplumunun bugün içinde bulunduğu durum ve çözüm önerileri bağlamında üzerinde hassasiyetle durulması gereken önemli mesajlar içermektedir. Çünkü ifrat ve tefrit duruşları ile vasat çizgiden uzak ve de İslam’a zarar veren her türlü grup veya topluluğun ardında akletme problemi ile hikmet olgusunun eksikliği göze çarpan en önemli eksikliktir. Aklı geri plana atma, nassın zahirinde boğulup ısrarcı olma, hatta aklın hiçbir fonksiyonunun olmaması gerektiği şeklindeki bir kısım şaz duruşlar da dâhil önemli problemler karşımıza çıkmaktadır.

وَاِذَا نَادَيْتُمْ اِلَى الصَّلٰوةِ اتَّخَذُوهَا هُزُواً وَلَعِباً ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْقِلُونَ

“Namaza çağırdığınız zaman onu alay ve eğlence konusu yaparlar. Bu davranış, onların düşünemeyen bir toplum olmalarındandır.”[846] Burada ise inkârcıların namaz özelinde ilahi olanı alaya almaları onu iyice düşünüp özümseyememelerine bağlanmıştır. Bu bile din, ilahi olana iman ile akıl ve aklı kullanma arasındaki ilişkinin önemini ortaya koymaktadır.

وَهُوَ الَّذِي يُحْـيِ وَيُمِيتُ وَلَهُ اخْتِلَافُ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ اَفَلَا تَعْقِلُونَ

“Ve O, yaşatan ve öldürendir, gecenin ve gündüzün değişmesi O'nun eseridir. Hâla aklınızı kullanmaz mısınız?”[847] Burada ise kevnî âyetler olan Allah’ın kainattaki yaratmaya dair tasarrufu ve bunun düşünülüp tefekkür edilmesi, ibret alınması üzerine dikkat çekilmiştir.

وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْاَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَراً وَرِزْقاً حَسَناً اِنَّ فِي ذٰلِكَ لَاٰيَةً لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ

“Hurma ve üzüm gibi meyvelerden hem içki hem de güzel gıdalar edinirsiniz. İşte bunlarda da aklını kullanan kimseler için büyük bir ibret vardır.”[848] Kevnî âyetlerden olan gıda maddeleri ve bunların insanoğluna faydalarına dikkat çekip, bunlar üzerine düşünmeyi teşvik eder bu âyet de.

اَمْ تَحْسَبُ اَنَّ اَكْثَرَهُمْ يَسْمَعُونَ اَوْ يَعْقِلُونَ اِنْ هُمْ اِلَّا كَالْاَنْـعَامِ بَلْ هُمْ اَضَلُّ سَبِيلاً

“Yoksa sen, onların çoğunun gerçekten (söz) dinleyeceğini yahut düşüneceğini mi sanıyorsun? Hayır, onlar hayvanlar gibidir, hatta onlar yolca daha da sapıktırlar.”[849] Bu âyet akletme ve düşünme hususunda akletmeyenlerin ağır bir şekilde tahkir ve tezyif

[845] el-Yûnus, 10/100.
[846] el-Mâide, 5/58.
[847] el-Mü'minûn, 23/80.
[848] en-Nahl, 16/67.
[849] el-Furkân, 25/44.

edildiği bir uslûb kullanır. Aklını kullanmayanlar hayvanlara benzetilir, hatta hayvanların akletme yetenekleri olmadığı veya zayıf bir şuurları olduğu için olmayan bir kabiliyetten ötürü muahezeye çekilemeyecekleri, nev-i beşerin ise bu yeteneğe sahip olduğu halde bunu kullanmaması durumunda tabii olarak hayvanlardan hem yaşayışça, hem üzerinde gidilen hayat yolu itibari ile daha sapık ve yanlış bir gidişata sahip oldukları ifade edilir.

قَالَ رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَمَا بَيْنَهُمَآ اِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ

"Musa devamla şunu söyledi: Şâyet aklınızı kullansanız (anlarsınız ki), O, doğunun, batının ve ikisinin arasında bulunanların Rabbidir."[850]

Akıl kavramı, aynı anlam şemsiyesi altında toplandığı tefekkür, tezekkür, tedebbür, nazar ve hicr kavramları ile birlikte hikmet kavramının, manalar dünyasına gelmesi için bir nevi ana rahmi mesabesindedir. Çünkü akletmeden, tefekkür süzgecinden geçirmeden, ilim libası giymeden hikmet olgusunun meydana gelmesi düşünülemez. İmam Gazzâli buna güzel bir şekilde işaret eder ve ilim ve hikmetin kaynağının akıl olduğunu, aklın vesilesi ile hikmetin varlığının mümkün olduğunu söyler.[851]

(5) Hicr (الحِجْر)

Hicr kelimesi lugatta "engellemek, akıl, men, yasak, himaye[852], haram kılınmak suretiyle muhafaza altına alınmış şey"[853] anlamlarındadır. وَقَالُوا هٰذِهٖٓ اَنْعَامٌ وَحَرْثٌ حِجْرٌ "Bu hayvanlar ve ekinler dokunulmazdır dediler."[854] En'âm sûresinde geçen bu âyette hicr kelimesi dokunulmaz, muhafaza edilmiş manalarında kullanılmıştır. يَوْمَ يَرَوْنَ الْمَلٰٓئِكَةَ لَا بُشْرٰى يَوْمَئِذٍ لِّلْمُجْرِمِينَ وَيَقُولُونَ حِجْراً مَحْجُوراً "Melekleri görecekleri gün, günahkârlara o gün hiçbir sevinç haberi yoktur ve: (Size, sevinmek) yasaktır, yasak! diyeceklerdir."[855] Bu âyette ise yasak anlamında kullanılmıştır hicr kavramı. İsfahani aklın insanı fayda vermeyen, zararlı şeylerden alıkoyması sebebiyle hicr kavramı ile de ifade edildiğini belirtir.[856]

---

[850] eş-Şuarâ, 26/28
[851] Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *Mîzânu'l-Amel*, thk. Süleyman el-Bevvâb, Beyrût: Dâru'l-Hikme, 1986, s. 104.
[852] Ömer Faruk Harman, "Hicr", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, C. 17, s. 454.
[853] Râğıb, a.g.e., s. 266.
[854] el-En'âm, 6/138.
[855] el-Furkân, 25/22.
[856] Râğıb, a.g.e., s. 266.

Kur'ân-ı Kerîm'de حَجَرَ kökünden türeyen 21 kelime geçmekle birlikte bunların 5 tanesi حِجْر şeklinde gelir.[857] Yukarıda işaret edilen engel olmak, alı koymak, muhafaza olunmak gibi anlamlar daha çok kullanılmakla birlikte Fecr sûresinde akıl anlamında kullanılmıştır mezkûr kelime. ذِي حِجْر ile akıl sahibi kastedilmiştir.

هَلْ فِي ذَٰلِكَ قَسَمٌ لِذِي حِجْرٍ

"Şüphesiz bunlarda, akıl sahibi bir kimse için üzerine yemin edilmeye değer bir özellik vardır."[858]

Hicr kavramının yukarıda zikredilen tüm anlamları hikmet kavramı ile neredeyse aynı anlam dünyasının mânâ kardeşleridir. Engellemek, men etmek şeklindeki manası hikmet kelimesinin hakeme kökü ile aynı anlamlı, fecr sûresinde geçtiği şekliyle akıl manasındaki kullanımı ise tefekkür, tezekkür ve akıl başlıkları incelenirken de sık sık vurgulandığı üzere hikmet kavramının olmazsa olmaz bir şartıdır. Dolayısıyla hicr kavramı da hikmet ile anlamsal ilişki içerisindeki kavramlardan biridir.

2. Zıt anlamlıları

a. Cehalet (الجهالة)

Cehil kavramı için bilmemek, bilgi ve görgüden yoksun olmak[859], sefeh, haydutluk, putperestlik[860], ilmin zıddı olarak bilgisizlik ve hafif meşreplilik[861] gibi manalar verilir lügatlerde. Hafif meşreplilikten kasıt patavatsız olmak, muktezay-ı hâle mutabık davranamamak, münasebetsiz tutumlar sergilemek, ağır başlı ve oturaklı olmamaktır.[862] Cehalet kavramı masdar olup isim olarak da kullanılır. Kur'ân-ı Kerîm'de yirmi dört âyette geçen söz konusu kelime ve türevleri dört yerde cehâlet şeklinde, yirmi âyette ise aynı kökten gelen muhtelif isim ve fiiller şeklinde geçmektedir.[863]

İsfahâni cehaleti üç kısma ayırır. Cehalet kavramının ilk anlamı olarak ilmin karşıtı olarak bilgi yoksunluğunu alır. Toplumda yaygın kanıya uygun olması dolayısıyla bu anlam üzerinde fazla durmayacağız. İkinci olarak bir şeye vakıanın aksine olduğu durumdan başka bir şekilde inanmaktır. Toplum içerisinde durumu bilinen ve

[857] Abdulbaki, a.g.e., s. 194.
[858] el-Fecr, 89/5.
[859] Mustafa Çağrıcı, "Cehâlet", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, C. 7, s. 218.
[860] Cürcânî, a.g.e., s. 82.
[861] İbn Manzûr, a.g.e., C .XI, s. 129.
[862] İbn Manzûr, a.g.e., C .XI, s. 130.
[863] Abdulbaki, a.g.e., s. 184; Çağrıcı, a.g.md., s. 218.

varlığı/duruşu/görüşü muayyen bir şeye olduğunun tam tersi bir şekilde inanıp bu görüşünü ısrarla müdafaa eden kişilerin durumunun cehalet olarak nitelendirildiği malumdur. Üçüncü olarak ise bir şeye olduğu ve hak ettiği değerden farklı bir şekilde muamele etmeye cehalet dendiğini söyler. Bunun ister kasıtlı olarak yapılsın, ister doğru sanılan bir inanç neticesinde yapılsın fark etmediğini söyler. Bu görüşüne delil olarak ise Bakara sûresinden şu âyeti serd eder:

وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِهٖٓ اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُكُمْ اَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً ۜ قَالُوٓا اَتَتَّخِذُنَا هُزُواً ۜ قَالَ اَعُوذُ بِاللّٰهِ اَنْ اَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ Hani Mûsâ kavmine, "Allah size bir sığır kesmenizi emrediyor" demişti. Onlar da, "Sen bizimle eğleniyor musun?" demişlerdi. Mûsâ, "Kendini bilmez cahillerden olmaktan Allah'a sığınırım" demişti.[864] Bu âyette alay etme fiili cahillik olarak nitelenmiştir.

يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوٓا اِنْ جَٓاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَإٍ فَتَبَيَّنُٓوا اَنْ تُصِيبُوا قَوْماً بِجَهَالَةٍ فَتُصْبِحُوا عَلٰى مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ

Ey iman edenler! Size bir fasık bir haber getirirse, bilmeyerek bir topluluğa zarar verip yaptığınıza pişman olmamak için o haberin doğruluğunu araştırın.[865] Bu âyette ise bir kişi ya da topluluk hakkında ulaşan belirli bir haber neticesinde herhangi bir tahkikat yapmadan, yani bilgi sahibi olmadan fikir sahibi olmaktan tahzir vardır. Bu durum ise cehalet kelimesi ile ifade edilmiştir.

Cahil (جاهل) kelimesi her zaman tahkir/yerme anlamı taşımaz. Kur'ân-ı Kerîm'de bazen bir konu hakkında bilgi sahibi olmayan kişi için de kullanılmıştır. Misalen:

لِلْفُقَرَٓاءِ الَّذِينَ اُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللّٰهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْباً فِي الْاَرْضِ يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ اَغْنِيَٓاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ ۚ تَعْرِفُهُمْ بِسِيمٰيهُمْ ۚ لَا يَسْـَٔلُونَ النَّاسَ اِلْحَافاً ۜ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَاِنَّ اللّٰهَ بِهٖ عَلِيمٌ

"(Yapacağınız hayırlar) kendilerini Allah yoluna adamış, bu sebeple yeryüzünde kazanç için dolaşamayan fakirler için olsun. Bilmeyen kimseler, iffetlerinden dolayı onları zengin zanneder. Sen onları simalarından tanırsın. Çünkü onlar yüzsüzlük ederek istemezler. Yaptığınız her hayrı muhakkak Allah bilir."[866]

Altıntaş, İsfahânin cehl kavramına yaptığı üçlü taksime katılmaz ve görüşlerini şöyle dile getirir: "Câhiliye mutlak cehl kelimesinden değil, Allah'ı ve Elçisini bilmemek/tanımamak manasından iktibas edilmiştir. Nitekim Philip K. Hitti'nin şu açıklaması bunu teyid etmektedir. Ona göre câhiliye, Arap yarımadasında ilâhi kanunların, elçisine vahiy gönderen bir İlah'ın ve vahiy kaynaklı bir mukaddes kitap inancının olmadığı evre anlamında kullanılmıştır. Çünkü güney Arabistan'da yaşayan Araplar

[864] el-Bakara, 2/67.
[865] el-Hucurât, 49/6.
[866] el-Bakara, 2/273. Erbaş, a.g.m., s. 27; Râğıb, a.g.e., s. 804.

arasında neş'et eden yüksek kültür ve edebiyatı olan bir topluluk için hiçbir zaman bilgisizlik ve barbarlık söz konusu olamaz.[867]

Öztürk, cehaletin insanın fıtratındaki selbî özelliklerin genel adı ve insanın temel sıfatlarından olduğunu söyleyerek[868] Ahzâb sûresindeki şu âyete dikkatleri çeker:

اِنَّا عَرَضْنَا الْاَمَانَةَ عَلَى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَالْجِبَالِ فَاَبَيْنَ اَنْ يَحْمِلْنَهَا وَاَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْاِنْسَانُ اِنَّهُ كَانَ ظَلُوماً جَهُولاً

"Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, (sorumluluğundan) korktular. Onu insan yüklendi. Doğrusu o çok zalim, çok cahildir."

Nisâ ve Nahl surelerinde geçen ve aşağıda verilen âyetlerde ise tövbe etmeye müteallık ve tövbeyi gerektirecek hatalar cehalet ürünü olarak nitelenir.

اِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللهِ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ يَتُوبُونَ مِنْ قَرِيبٍ فَأُوْلَٰئِكَ يَتُوبُ اللهُ عَلَيْهِمْ وَكَانَ اللهُ عَلِيماً حَكِيماً

"Allah'ın kabul edeceği tevbe, ancak bilmeden kötülük edip de sonra tez elden tevbe edenlerin tevbesidir, işte Allah bunların tevbesini kabul eder, Allah her şeyi bilendir, hikmet sahibidir."[869]

ثُمَّ اِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ عَمِلُوا السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ وَاَصْلَحُوا اِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ

"Sonra şüphesiz Rabbin, cahillik sebebiyle kötülük yapan, sonra da bunun ardından tevbe edip durumunu düzeltenleri (bağışlayacaktır). Çünkü onlar tövbe ettikten sonra Rabbin elbet çok bağışlayan, pek esirgeyendir."[870]

İlim kavramı tahlil edilirken belirtildiği gibi lügatlerde cehl kelimesinin zıddı olarak genelde ilim kelimesi kullanılmakla birlikte[871] Izutsu cehlin karşısına hilmi oturtur.[872] İslam dini ilk ortaya çıktığında bu ilahi vahye muhatap olup müşrik olarak yaşayan ve bu inanç üzere can vermiş birçok kureyş ileri gelenine rastlanır. Bu ileri gelenlerin birçoğunun bilgisiz insanlar olmadıkları, bilgileri, kıvrak zekâ ve yetenekleriyle emsalleri arasından sıyrılıp kavimlerinin ileri gelenleri arasına girdikleri bilinen bir gerçektir. Yaşadıkları toplumun ileri gelenleri arasında olmalarına rağmen cehalet damgası yemeleri

[867] Ramazan Altıntaş, "Seyyid Kutub'un Cahiliyye Anlayışı", *Ma'rife Dergisi*, S.3 (2009), s. 76.
[868] Öztürk, a.g.e., C. II, s. 384.
[869] en-Nisâ, 4/17.
[870] en-Nahl, 16/119.
[871] İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 317.
[872] Izutsu, a.g.e., s. 222.

hatta Ebu Cehil gibi bazılarının cehaletin babası şeklinde lakaplanmaları mezkûr izahın bir delili sayılabilir.

Izutsu'ya göre cehlin duygularla ilişkisi kuvvetlidir ve cehl, öfke kontrolü yapamayan, basit sınanmalar karşısında çabucak parlayan, neticeyi düşünmeden ortaya atılan, sorumsuz ve sabırsız bir kişinin davranışıdır. Hilm ise bunun zıddı olarak öfke patlamasını kontrol edebilen kişinin ahlâkıdır. Hissiyat ve ihtiraslarını dizginleyebilen kişiye halîm denir. Bu fikrine kanıt olarak ise cahiliye şiirinden ve Kur'ân-ı Kerim'den kanıtlar getirir. Cahiliye şairlerinden olan ve sonradan İslam dinini kabul eden Amr ibn Ahhar el-Bahili bir şiirinde cehl kavramını şöyle kullanır:

ودُهْمٍ تُصادِيهاَ الوَلآئِدُ جِلّةٍ إذا جَهلَتْ أجْوافُها لم تحلّم.

Cariyelerinizin avladığı (yani servis yaptığı) büyük kazanlar bir kere cahil oldu (kaynamaya başladı) mı bir daha halim olmaz (sükûnet bulmaz).

Yûsuf Sûresinde ise câhil kavramı şöyle geçer:

قَالَ رَبِّ السِّجْنُ اَحَبُّ اِلَيَّ مِمَّا يَدْعُونَنَي اِلَيْهِ وَاِلَّا تَصْرِفْ عَنِي كَيْدَهُنَّ اَصْبُ اِلَيْهِنَّ وَاَكُنْ مِنَ الْجَاهِلِينَ

"(Yûsuf) "Rabbim! Zindan bana, bunların beni dâvet ettiği şeyden daha sevimlidir. Onların tuzaklarını benden uzaklaştırmazsan şehvetle onlara uyarım ve cahillerden olurum" dedi."[873] Cahiliyye şiirinde أصْبُ kelimesi, önü alınamayan gençlik şehvetini ifade eder. Bu açıdan cehl kavramının mezkûr anlamını destekler.[874]

Hülaseten cahil bir birey veya toplum ve bunların cehalet hâli ilmin ve hikmetin olmadığının göstergesidir. Birçok dilbilimciye göre ilim ve cehil kavramlarının birbirlerinin zıddı olduğu daha önce belirtilmişti. Cehil ile ilim ve hikmet arasındaki ilişki karanlıkla aydınlık arasındaki ilişki gibidir. Birinin tezyidi diğerinin tahfifini netice verir.

b. Zulüm (الظلم)

Zulüm (zulm) kavramı lügatte bir şeyi kendine ait olmayan yere koymak, nur kavramının zıddı olarak zulmet, haksızlık, eziyet[875], küfür, şirk, kötülük, baskı, işkence, zorbalık, hukuksuzluk[876], özellikle de "güç ve otorite sahiplerinin sergilediği haksız ve adaletsiz uygulama[877] anlamlarına gelir. İsfahâni bir şeyi kendine ait olmayan yere

[873] el-Yûsuf, 12/33.
[874] Izutsu, a.g.e., s. 193-194.
[875] Râğıb, a.g.e., s. 658; Mustafa Çağrıcı, "Zulüm", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2013, C. 44, s. 507; Devellioğlu, a.g.e., s.513.
[876] Öztürk, a.g.e., C. II, s. 533.
[877] Çağrıcı, a.g.md., s. 507.

koymaktan kastın o şeyi arttırmak ve eksiltmek ya da zaman veya mekanca ondan sapmakla gerçekleştiğini söyler. Bunu delillendirme sadedinde Arapların kelimeyi kullanım biçimlerine dair getirdiği örnekler zulüm kelimesinin kavramsal çerçevesinin çizilmesine önemli katkılar sunar niteliktedir. Örneğin sütün zamansız içilmesi durumunda ظلمت السقاء denir çünkü eylem zaman yönünden kendine ait olmayan bir yere konmuştur. İçilen süte ise ظليم denir. Bir diğer örneği ise şöyle verir: ظلمت الأرض "yeri kazdım" demektir. ظلمت ifadesi kazılması gereken yer dışında bir yer kazıldığından ötürü kullanılmıştır. Kazılan yere مظلومة oradan çıkan toprağa da ظليم denir.[878]

İsfahâni dairenin merkezi mesabesinde olan odak noktasını aşmaya ظلم dendiğini söyler. Bu anlamından hareketle az veya çok haddi aşmaya zulüm dendiğini vurgular.[879] Bu vurgu önemlidir çünkü Kur'ân'ın dilinde 300 den fazla defa tekrar edilen[880] zulm kavramının anlam dünyasına girebilmek için bu anlamın anahtar görevi olduğu kanaatindeyiz. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de büyük günahlar için de küçük günahlar için de zulüm ifadesi kullanılır. Zulm kavramı muvacehesinde Kur'ân'da geçen bazı âyetler şunlardır:

اَلَّذِينَ اٰمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوٓا اِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ اُولٰٓئِكَ لَهُمُ الْاَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ

"İman edip de imanlarına zulmü (şirki) bulaştırmayanlar var ya, işte güven onların hakkıdır. Doğru yolu bulmuş olanlar da onlardır."[881] Bu âyet-i kerimede zulüm kelimesi Allah'ın ile şirk kastedilmiştir. "İmanlarına zulmü bulaştırmayanlar" ifadesi, âyette bahsedilen kavmin Allah'a iman etmekle birlikte, başka ilahları Allah'a şirk koştuklarını ifade eder. Zulmün asıl manası hak sahibinin hakkını tanımamak, vermemektir. Ulûhiyyet ve rubûbiyyet sadece Allah'a ait olduğu halde, başka varlıkları ilah yerine koymak, mahlûkatı ve de kâinat üzerindeki hakkını ve hâkimiyetini tanımamaktır. Nitekim Allah'ın Resulü de 'Allah'ın kulları üzerindeki hakkı O'na kulluk edip hiçbir şeyi kendisine ortak koşmamaktır[882]' buyurur.[883]

وَلَا تَرْكَنُٓوا اِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ ۙ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ مِنْ اَوْلِيَآءَ ثُمَّ لَا تُنْصَرُونَ

"Zulmedenlere meyletmeyin. Yoksa size de ateş dokunur. Sizin Allah'tan başka dostlarınız yoktur. Sonra size yardım da edilmez."[884] Bu âyette Müslüman bir bireyin sosyal ve gündelik hayatta karşılaşabileceği olaylar karşısında düşebileceği hatalara karşı

[878] Râğıb, a.g.e., s. 658.
[879] Râğıb, a.g.e., s. 658.
[880] Öztürk, a.g.e., C. II, s. 533; Abdulbaki, a.g.e., s. 144; Abdulbaki bu sayıyı 315 olarak verir.
[881] el-En'âm, 6/82.
[882] Buhârî, "Tevhid",1; Müslim, "İman",48.
[883] Karaman v.dğr., a.g.e., C. II, s. 433.
[884] el-Hûd, 11/113.

tahzîr/uyarı vardır. Günümüz Müslümanlarının yaşadığı coğrafya anlamında İslam Dünyası olarak adlandırabileceğimiz ülkelere baktığımızda gerek Devletler bazında, gerekse bireyler, cemaatler, örgütler, kurumlar düzeyinde zulüm tarifi içerisine girebilecek birçok durumla karşı karşıya kalır Müslüman bir birey. Zulüm olgusunun destekçi bulmadan varlığını devam ettiremeyeceği açık olduğuna göre, zulmün her daim bu topraklarda kendisine taraftar ve destekçi bulduğu acı bir gerçek olarak karşımıza çıkar. Tam bu noktada semadan bir uyarı gelir ve Müslüman'a dur! ihtarı yapar. Çünkü yukarıda verilen Hûd sûresine ait âyet, zulüm etmeyi veya zulmedenlere destek olmayı değil, onlara meyletmeyi bile yasaklar. Bu, daha şiddetli bir nehiydir çünkü meyil kalp ile dahi olabilecek ve engellenmesi aktif zulme göre daha zor pasif bir zulümdür. Ama Kur'ân bunu şiddetle nehyetmektedir. İnsan fıtratını, onu yaratan hâlık olarak en iyi bilen Allah kendisine meyledilen zulmün er geç destekçi bulacağını ve pâyidâr olacağını bilerek önlem alınmasını kullarına emreder.

ذٰلِكَ اَنْ لَمْ يَكُنْ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرٰى بِظُلْمٍ وَاَهْلُهَا غَافِلُونَ

"Bu (peygamberlerin gönderilmesi), Allah'ın, halkları habersizken ülkeleri haksız yere helâk etmeyeceği içindir."[885] Allah'ın bir memleketi zulüm ile yani haksız yere helak etmeyeceği buyurulmuştur.

فَاِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللهِ وَرَسُولِهٖۚ وَاِنْ تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُؤُسُ اَمْوَالِكُمْۚ لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ

"Eğer böyle yapmazsanız, Allah ve Rasûlüyle savaşa girdiğinizi bilin. Eğer tövbe edecek olursanız, anaparalarınız sizindir. Böylece siz ne başkalarına haksızlık etmiş olursunuz, ne de başkaları size haksızlık etmiş olur."[886]

Küfür, şirk, kötülük, baskı, işkence, zorbalık, eziyet, hukuksuzluk, haksız ve adaletsiz uygulama anlamlarına gelen zulüm kavramı anlaşılacağı üzere hikmet ile zıt kavramlardır. Çünkü hikmette, küfür ve şirke mukabil kevn âleminin bir hâlıkı olduğu sonucuna tefekkür ile ulaşma vardır, kötülük ve zorbalığa karşı vasat hareket ve teenni vardır, haksızlığa karşı ise her şeyi ve her hakkı yerli yerine hak ettiği ölçüde koymak vardır. Bu yönleri ile hikmet ve zulüm kavramları birbirine karşıt anlamlıdırlar.

c. Sefeh (السفه)

[885] el-En'âm, 6/131.
[886] el-Bakara, 2/279.

Sefeh beden,[887] akıl ve idrak[888] hafifliğidir. Hilmin zıddı[889] veya az oluşu,[890] cehalet[891] ve akılsızlıktır. Bu anlamından hareketle çokça sallanan yulara زمام سفيه denmiştir. Dokuması sıkı olmayan, kötü elbiseye de ثوب سفيه denir. İnsanlar arasında ise akli noksaniyetinden dolayı davranışça hafif olan kişiler için kullanılır.[892] Cürcânî bu aklî hafifliği ferah veya gadab kaynaklı bir nevi kontrolsüzlük gibi algılar ve öyle ifade eder. Aklın bu durumunun kişiyi Allah'ın emirleri aksine amel etmeye sevk ettiğini söyler.[893]

Sefih kişi dünyevi ve uhrevi işlerinde isâbet sizdir. Aklî hafifliği budalalık seviyesinde olan, fikirden yoksun, tenkid yeteneği olmayan, analitik düşünce kabiliyeti gelişmemiş ve basmakalıp fikirler dışına çıkamayan tipik bir hafif akıllıdır o. Modern zaman tarifi ile zekâ geriliği olan veya IQ seviyesi düşük kişilik tarifi de sefih tanımı içerisinde değerlendirilebilir. Aslında bu nokta önemlidir çünkü tenkid yeteneği gelişmemiş ve kendisine öğretilen bilgi dışında sorgulama yapmayan kişinin inanç bağlamında düşünüldüğünde atalarının dini üzere olacağı, hatalarını fark etmeyeceği, güzel ve doğru da olsa her türlü yeniliğe kapalı olacağı malumat kabilindendir.

Sefeh kavramı Kur'ân-ı Kerîm'de 11 defa geçmektedir.[894] Bu âyetlerde iki ana anlam ön plana çıkar. Birincisi müşriklerin iman sahiplerini tahkir ettikleri tabloyu resmeden âyetlerden görüleceği üzere sefih, beyinsiz, akılsız, aklı ermez, cahil anlamlarında kullanılır. Bu âyetlerde tahkir ve tezyif göze çarpar. İddia sahiplerinin de kibirlerini, mü'minleri cahil, akılsız, yobaz olarak gördüklerini gösterir[895]. Bu ruh hali ve psikolojik duygu durumu insanlık ile yaşıt ve tarih boyunca etkileri görülen bir vakıadır. Modern zamanlar olarak anılan 20. yy ve post modern dönem olarak 21.yy'da da tüm hümanizm, insan odaklılık, çoğulculuk ve çok renkliliğin iktidar iddiasına rağmen âyette resmedilen tablo devam etmekte, inançsız olan veya inanç sahibi olup, inancın sosyal hayatta tesirlerini görmek istemeyenler 14 asır önceki selefleri ile benzer psikoloji taşımakta, iman sahiplerini küçük görmekte, onları cahillik, aklı ermezlik, bilim ve akıldan uzaklık ile itham etmektedirler. Bu durum da Kur'ân'ın mesajlarının evrenselliğini, insan psikolojisini muhatap aldığı için kıyâmete kadar geçerliliğini koruyacağını gösterir.

---

[887] Râğıb, a.g.e., s. 500.
[888] Âsım Efendi, a.g.e., C. VI, s. 5571; İbn Fâris, a.g.e., C. III, s. 79; İbn Manzûr, a.g.e., C. XIII, s. 497.
[889] İbn Fâris, a.g.e., C. III, s. 79; İbn Manzûr, a.g.e., C. XIII, s. 497.
[890] İbn Manzûr, a.g.e., C. XIII, s. 497.
[891] İbn Manzûr, a.g.e., C. XIII, s. 497.
[892] Râğıb, a.g.e., s. 500; İbn Fâris, a.g.e., C. III, s. 79.
[893] Cürcânî, a.g.e., s. 122.
[894] Abdulbaki, a.g.e., s. 110.
[895] el-Bakara, 2/13; el-A'raf, 7/66-67.

Kavramın ikinci anlamı ise müdayene âyeti olarak bilinen Bakara sûresi 282. Âyetinde bariz örneği görüldüğü üzere aklı ermeyen veya aklî melekeleri zayıf olan kişi için kullanılır. İlgili âyet şöyledir:

فَاِنْ كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهاً اَوْ ضَعِيفاً اَوْ لَا يَسْتَطِيعُ اَنْ يُمِلَّ هُوَ فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِ

"Eğer borçlu, aklı ermeyen veya zayıf bir kimse ise, ya da yazdıramıyorsa, velisi adaletle yazdırsın."[896]

وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ اَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللهُ لَكُمْ قِيَاماً وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلاً مَعْرُوفاً

"Allah'ın, sizin için geçim kaynağı yaptığı mallarınızı aklı ermezlere vermeyin. O mallarla onları besleyin, giydirin ve onlara güzel söz söyleyin."

وَاَنَّهُ كَانَ يَقُولُ سَفِيهُنَا عَلَى اللهِ شَطَطاً

"Demek bizim beyinsiz olanımız Allah hakkında doğruluktan uzak sözler söylüyormuş."[897]

قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ قَتَلُوا اَوْلَادَهُمْ سَفَهاً بِغَيْرِ عِلْمٍ وَحَرَّمُوا مَا رَزَقَهُمُ اللهُ افْتِرَاءً عَلَى اللهِ قَدْ ضَلُّوا وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ

"Beyinsizlikleri yüzünden bilgisizce çocuklarını öldürenler, Allah'ın kendilerine verdiği rızkı -Allah'a iftira ederek- haram sayanlar, mutlaka ziyan etmişlerdir. Gerçekten onlar sapmışlardır. Doğru yolu bulmuş da değillerdir."[898]

Hikmet bir işi veya bir şeyi yerli yerince yapmak, muktezay-ı hâle mutabık ve isâbet li karar vermektir. Sefeh kavramı ise akılsızca hareket ederek, ilimsiz ve cahilce kararlar vermek veya eylemler yapmaktır. Sefehin bu tanımı zulme yol açacağı bedihidir çünkü akıl, i'tidal ve ilim değil, akılsızlık, heva ve cehalet hâkimdir. Sefeh kişiyi ve toplumu ifsad edici rol oynarken, hikmet ise şahsi ve ictimâi kemalata îsâl edici bir rol oynar. Bu yönleriyle sefeh ve hikmet kavramlarının zıt anlamlı olduğu söylenebilir çünkü sefih kişi eşyayı yerli yerine koymaz, işleri karmaşık ve düzensiz olur. Sefeh durumunda hikmetin haricine çıkılmış olur ve bu durum rububiyeti iskat eder.[899]

d. Zan (الظنّ)

[896] el-Bakara, 2/282.
[897] el-Cin, 72/4.
[898] el-En'âm, 6/140.
[899] Öğük, a.g.e., s. 153.

Zan kavramı lügatte bir belirtiden meydana gelen şeyin ismi,[900] sezmek, sanmak,[901] yakînin zıddı, şüphe, kat'i olmayan kanaat, ilim, düşünüp taşınarak ulaşılan kesin bilgi gibi mânalara gelir.[902] Şüphelenmek, kat'i bilgiye ulaşmak, itham etmek anlamına gelen zann mastarından isimdir. Yakîn ile zıd anlamlıdır. Şüphe, kat'îleşmemiş kanaat, ilim, düşünüp taşınarak elde edilen kesin bilgidir.[903]

Bir şeye delalet eden alametler kuvvetlendikçe o şeyi ilme, zayıfladıkça da vehme ulaştırır.[904] Zıt iki ihtimal arasından râcih olan inanca da zann denmiştir.[905] Bu kelime yakîn ve şek anlamlarının ikisine de muhtemil bulunmasıyla cem-i zıddeyn kelimelerden biridir. Mezkûr kavramın yakîn ve şek manalarına işaret eden bazı âyet-i kerimeler şunlardır: اَلَّذِينَ يَظُنُّونَ اَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ وَاَنَّهُمْ اِلَيْهِ رَاجِعُونَۗ "Onlar, Rablerine kavuşacaklarını ve gerçekten ona döneceklerini çok iyi bilirler."[906] Bu âyette zan fiili kat'iyyet ve yakîn ifade etmektedir. Çünkü اَلَّذِينَ ism-i mevsûluna ma'tuf olan bir önceki âyetteki الْخَاشِعِينَۙ "Allah'a derinden/hakkıyla saygı duyanların"' O'na kavuşacaklarına olan inançlarının yakîn ve kat'îyyet ifade etmesi yine imanlarının bir gereğidir.

وَظَنَّ اَنَّهُ الْفِرَاقُۙ

"(ölmek üzere olan) Bunun firak/ayrılış olduğunu anlar."[907] Burada da can boğaza dayanıp artık ölüm vaktini sezen kişi için ayrılık vaktini anladı fiili için zann kelimesi kullanılmıştır.

اَلَا يَظُنُّ اُولٰٓئِكَ اَنَّهُمْ مَبْعُوثُونَۙ

"Yoksa diriltileceklerini sanmıyorlar mı?"[908] Ölçü ve tartıda hile yapanlar için ölümden sonra dirilme bu kadar açıkken tekrar diriltileceklerine dair bir zanları olmaz mı şeklinde bir soru yöneltilmiştir.

حَتّٰٓى اِذَا اَخَذَتِ الْاَرْضُ زُخْرُفَهَا وَازَّيَّنَتْ وَظَنَّ اَهْلُهَا اَنَّهُمْ قَادِرُونَ عَلَيْهَاۙ

"Nihâyet yeryüzü ziynetini takınıp, süslendiği ve sahipleri de onun üzerinde kudret sahibi olduklarını sandıkları bir sırada…" Âyetin devamında "geceleyin veya güpegündüz ansızın ona emrimiz (afetimiz) geliverir" denilmiştir. Yani kişinin dünya nimetlerinin cazibesine kapılıp kendisini kâinat üzerinde tasarruf sahibi sandıkları an söz

[900] Râğıb, a.g.e., s. 661; Âsım Efendi, a.g.e., C. VI, s. 5428.
[901] Âsım Efendi, a.g.e., C. III, s. 2372.
[902] Mustafa Çağrıcı, "Zan", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2013, C. 44, s. 120.
[903] Çağrıcı, a.g.md., s. 120.
[904] Râğıb, a.g.e., s. 661.
[905] Cürcânî, a.g.e., s. 148; Âsım Efendi, a.g.e., C. VI, s. 5428.
[906] el-Bakara, 2/46.
[907] el-Kıyâmet, 75/28.
[908] el-Mutaffifîn, 83/4.

konusu afetin geldiği vurgulanır. Yani Dünya ve içindekiler üzerindeki hâkimiyet ve tasarruf iddiasının bir vehimden ve i'tibari bir emirden ibaret olduğu vurgulanır.

وَذَا النُّونِ اِذْ ذَهَبَ مُغَاضِباً فَظَنَّ اَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ

Zünnûn'u da hatırla. Hani öfkelenerek (halkından ayrılıp) gitmişti de kendisini asla sıkıştırmayacağımızı sanmıştı.[909] İsfahâni buradaki zann kelimesinin vehim anlamında oldu görüşünü nakleder.[910]

وَاسْتَكْبَرَ هُوَ وَجُنُودُهُ فِي الْاَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَظَنُّوا اَنَّهُمْ اِلَيْنَا لَا يُرْجَعُونَ

"O ve askerleri yeryüzünde haksız yere büyüklük tasladılar ve gerçekten bize döndürülmeyeceklerini sandılar."[911]

يَظُنُّونَ بِاللهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ

"Allah'a karşı cahiliye devrindekine benzer düşüncelere (cahiliye zannı gibi gerçek dışı zanna) kapılıyorlar."[912] Yani cahiliye devri müşrikleri gibi Allah Resulü'nün kendilerine haber verdiği gayba ve inanca dair haberlerin doğru olmadığını zannediyorlar.[913]

هُوَ الَّذِي اَخْرَجَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ دِيَارِهِمْ لِاَوَّلِ الْحَشْرِ مَا ظَنَنْتُمْ اَنْ يَخْرُجُوا وَظَنُّوا اَنَّهُمْ مَانِعَتُهُمْ حُصُونُهُمْ مِنَ اللهِ

"O, kitap ehlinden inkâr edenleri ilk toplu sürgünde yurtlarından çıkarandır. Siz onların çıkacaklarını sanmamıştınız. Onlar da kalelerinin, kendilerini Allah'tan koruyacağını sanmışlardı."[914]

وَيُعَذِّبَ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِكِينَ وَالْمُشْرِكَاتِ الظَّانِّينَ بِاللهِ ظَنَّ السَّوْءِ

"Bir de, Allah'ın, hakkında kötü zanda bulunan münafık erkeklere ve münafık kadınlara, Allah'a ortak koşan erkeklere ve Allah'a ortak koşan kadınlara azap etmesi içindir."[915] Fetih sûresinde geçen bu âyetteki "Allah hakkında zanda bulunanların" vehmettikleri zannın ne olduğu birkaç âyet sonra gelen 12. âyette beyan ve tefsir edilmiştir:

[909] el-Enbiyâ, 21/87.
[910] er-Râğıb, a.g.e., s. 662.
[911] el-Kasas, 28/39.
[912] el-Âl-i İmrân, 3/154.
[913] Râğıb, a.g.e., s. 662.
[914] el-Haşr, 59/2.
[915] el-Fetih, 48/6.

بَلْ ظَنَنْتُمْ اَنْ لَنْ يَنْقَلِبَ الرَّسُولُ وَالْمُؤْمِنُونَ اِلٰى اَهْلِيهِمْ اَبَداً وَزُيِّنَ ذٰلِكَ فِي قُلُوبِكُمْ وَظَنَنْتُمْ ظَنَّ السَّوْءِ وَكُنْتُمْ قَوْماً بُوراً

"Siz aslında, Peygamberin ve inananların bir daha ailelerine geri dönmeyeceklerini sanmıştınız. Bu, sizin gönüllerinize güzel gösterildi de kötü zanda bulundunuz ve helaki hak eden bir kavim oldunuz."

Bazı âyetlerde ise direkt olarak zan mefhumu yerilmiştir.[916] Yûnus sûresinde bu durum şöyle ifade edilir:

وَمَا يَتَّبِعُ اَكْثَرُهُمْ اِلَّا ظَناًّ اِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئاً اِنَّ اللهَ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ

"Onların çoğu ancak zannın ardından gider. Oysa zan, hak namına hiçbir şeyin yerini tutmaz."

يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيراً مِنَ الظَّنِّ اِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ اِثْمٌ

"Ey iman edenler! Zannın çoğundan kaçının. Çünkü zannın bir kısmı günahtır."[917] Bu âyette zannın bir kısmının günah olduğu ifade buyurulmuş çünkü zann ihtimal üzerine bina edilen bir hüküm olduğu için doğru isâbet etme durumu nadirdir. Zannın isâbet etmemesi durumunda maddi manevi birçok hukukun zayi olma ihtimali olur ki bu durum bireylerin kişisel ve manevi haklarına zarar verme ve iftiraya maruz kalma başta olmak üzere toplumu i"fsad edecek birçok olumsuzluğa kapı aralayabileceğinden âyette zemmedilmiştir.

Beşeri ilişkileride zannın kavramsal boyutunu belirleyen ana ölçüt genelde adalet duygusundan ziyade kişisel inançlar ve dünya görüşleri olmaktadır. Gayba müteallık ve salt akılla idrak edilemeyen hususlarda ise nefis ve heva kaynaklı zan Kur'ân'ın ifadeleri ile zemmedilmektedir. Zan kuvvetli emarelere bina edilmediği müddetçe ilim ifade etmez. Hikmet ise üzerine bina edildiği düşünce, eylem, tavır, iş ve oluşların hepsinde orta yol, isâbet li fikir, heva ve hevesin dizginlenip düşünce ve tefekkürün ön plana çıkması yönleri ile ilim ve yakîn üzerine kuruludur. Bu yönüyle hikmet kesin ilim ifade ede, zann ise böyle değildir. Hikmet zan ile elde edilemez. Birbirine zıt kavramlardır.

e. Lağv (اللغو)

Düşünülmeden söylendiği için kendisine itibar edilmeyen, boş[918], bir şey ifade etmeyen[919], lüzumsuz, beyhude,[920] çirkin, faydasız[921], varlığı ve yokluğu önemsiz yemin,

[916] Râğıb, a.g.e., s. 662.
[917] el-Hucurât, 49/12.
[918] Cürcânî, a.g.e., s. 148; Râğıb, a.g.e., s. 963.

söz. Ölçüp biçmeden, tefekkür ve idrak süzgecinden geçirilmeden söylenen sözler, ifade ettiği hükmün değeri açısından tıpkı bir kuşun çıkardığı sesler gibi sıradan olduğu için[922] bu tür söz ve konuşmalara lağv denmiştir. لغو, لغا fiili gibidir.[923] Şair şöyle demiştir: عن اللغا ورفث التكلم Kendini boş sözden alıkoyan.[924] لغيت تلغى fiili boş konuştun anlamına gelir.

Lağv kelimesi türevleri ile birlikte Kur'ân-ı Kerim'de 11 defa geçer.[925]

وَالَّذِينَ لَا يَشْهَدُونَ الزُّورَ ۙ وَإِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَاماً

"(O kullar), yalan yere şahitlik etmezler, boş sözlerle karşılaştıklarında vakar ile (oradan) geçip giderler."[926] Yani bu kimseler boş lakırdılara maruz kaldıklarında çirkin sözler ile mukabelede bulunmazlar ve vakur bir edâ ile kötü karşılık vermeden, kerîm bir şekilde oradan geçiverirler. Onlara bu mâlâyani meşgalede ortak olup değerli vakitlerini zayi etmezler.

Herhangi bir kıymet ifade etmeyen değersiz sözler için de kullanılan لغو kelimesi yeminler için de kullanılır. Yemin ederken kasıtsız, amaçsızca ağız alışkanlığından söylenmiş yeminler bu sınıfa girer. Nitekim âyette bu husus şöyle belirtilir:

لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللهُ بِاللَّغْوِ فِي اَيْمَانِكُمْ وَلٰكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ

"Allah sizi kasıtsız yeminlerinizden sorumlu tutmaz. Lâkin kasıtlı yaptığınız yeminlerinizden dolayı sizi sorumlu tutar."[927]

Lağv kelimesi bu anlamıyla bir şiirde şöyle kullanılmıştır: ولست بمأخوذ بلغو تقوله إذا لم تعمد عاقدات الْعزائم yani kararlılık ile sözler/anlaşmalar akdetmediğin sürece boş bulunuverip söylediğin sözlerden mesul değilsin.[928]

لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْواً وَلَا كِذَّاباً

"Onlar orada ne boş bir lâkırdı ne de yalan işitirler."[929]

وَإِذَا سَمِعُوا اللَّغْوَ اَعْرَضُوا عَنْهُ

"Onlar, boş söz işittikleri zaman ondan yüz çevirirler."[930]

---

[919] Râğıb, a.g.e., s. 963; Cürcânî, a.g.e., s. 148.
[920] Âsım Efendi, a.g.e., C. VI, s. 5975.
[921] İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, s. 449.
[922] Râğıb, a.g.e., s. 963.
[923] Râğıb, a.g.e., s. 963.
[924] Râğıb, a.g.e., s. 963.
[925] Abdulbaki, a.g.e., s. 208.
[926] el-Furkân, 25/72.
[927] el-Bakara, 2/225.
[928] Râğıb, a.g.e., s. 963.
[929] en-Nebe, 78/35.
[930] el-Kasas,28/55.

لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْواً وَلَا تَأْثِيماً

“Orada boş bir söz ve günaha sokan bir laf işitmezler.”[931]

وَالَّذِينَ هُمْ عَنِ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ

“Onlar ki, boş ve yararsız şeylerden yüz çevirirler.”[932]

لَا تَسْمَعُ فِيهَا لَاغِيَةً

“Orada boş bir söz işitmezler.”[933]

لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْواً إِلَّا سَلَاماً وَلَهُمْ رِزْقُهُمْ فِيهَا بُكْرَةً وَعَشِياً

“Orada boş söz işitmezler. Yalnızca (meleklerin) "selam!" (deyişini) işitirler. Orada sabah akşam rızıkları da vardır.[934]

لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللهُ بِاللَّغْوِ فِي اَيْمَانِكُمْ وَلٰكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْاَيْمَانَ

“Allah, boş bulunarak ettiğiniz yeminlerle sizi sorumlu tutmaz. Ama bile bile yaptığınız yeminlerle sizi sorumlu tutar.”[935]

وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهٰذَا الْقُرْاٰنِ وَالْغَوْا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَغْلِبُونَ

“İnkâr edenler dediler ki: "Bu Kur’ân'ı dinlemeyin. Baskın çıkmak için o okunurken yaygara koparın.”[936]

يَتَنَازَعُونَ فِيهَا كَأْساً لَا لَغْوٌ فِيهَا وَلَا تَأْثِيمٌ

“Orada, (içilince) boş söz söyletmeyen, günah işletmeyen dolu bir kadehi elden ele dolaştırırlar.”[937]

Kur’ân-ı Kerîm’de yer verilen bu nasihatler mü’minlere İslam’ın öngördüğü ahlaki ufku kazandırmak için onların bilinç ve şuur düzeyinin sürekli diri tutulmasını hedeflemektedir. Lağv yani amaçsız, faydasız boş lakırdılar kâmil ve hikmet ile mücehhez bir Müslüman birey önündeki büyük engellerden biridir. Nitekim birçok âyet ve hadiste imânın nihâyet ufuklarından biri olarak emredilen ve İslam tarihinde de i’lây-ı kelimetullah olarak özetlenen ulvî gâyeye ulaşmak için gereken çok çalışmak, iyiliği

[931] el-Vâkıa, 56/25.
[932] el-Mü'minûn, 23/3.
[933] el-Gâşiye, 88/11.
[934] el-Meryem, 19/62.
[935] el-Mâide, 5/89.
[936] el-Fussilet, 41/26.
[937] el-Tûr, 23/52.

emredip kötülükten nehy etmek, hayrı ve güzel ahlakı yaşayıp yaşatmak düşüncesinin en önemli engellerinden biri malayani ile iştigal ve lağv (boş, faydasız söz)'dan sakınmamaktır. Nitekim bir hadis-i şerifte Allah'ın elçisi şöyle buyurur:

من حُسنِ إسلامِ المرءِ تركُه ما لا يَعْنيه, وفي روايةٍ إنَّ من حسنِ إسلامِ المرءِ قلَّةَ الكلامِ فيما لا يَعْنيه

"Kendisini (doğrudan) ilgilendirmeyen şeyi terk etmesi, kişinin iyi Müslüman oluşundandır. Bir rivâyette ise kendisini ilgilendirmeyen konularda az konuşmasıdır."[938] Bundan dolayı Müslüman bir bireyin veya herhangi bir İslam toplumunun hikmete ulaşabilmesinin şartlarından biri de lağv olan her şeyi terk edip Kur'ânî ideallerine kilitlenmektir. Hikmet ile lağv arasındaki zıt ilişki bu yüzden önemlidir.

[938] Tirmizî, "Zühd",11; İbni Mâce, "Fiten",12.

SONUÇ

Eşyayı ve varlığı anlama çabası ilk insandan günümüze kadar devam etmiş, kıyâmete kadar da düşünen ve akleden her insanın ilgi ve gayretini celb edeceği varoluşsal bir gerçektir. Hayatı ve varlığı anlamlandırma çabası ve bundan kaynaklı sorulara insanlık tarihi boyunca birçok cevaplar üretilmiş, gerek felsefî, gerek bilimsel, gerekse de dini inanışlar ile bu cevaplar temellendirilmeye çalışılmıştır. Hiç şüphesiz bu meydan okumalar ve sorulara verilen cevaplar içerisinden ilahi vahiy ve peygamber kaynaklı olanlar her zaman daha fazla rağbet görmüş ve hayatiyetini günümüze kadar devam ettirebilmiştir.

Varlığı anlamlandırma çabası içerisinde en esaslı olarak temellendirme yapan sistemin, ilahi vahiyler olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu vahiyler içerisinden de en sonuncusu, kendi içerisinde en ahenklisi, çelişki ve şüphelere en kapalısı ve akıl ile kalp bütünlüğü içerisinde insanlığa şifa ve hidâyet sunabileni hiç şüphesiz ki Kur'ân-ı Kerim'dir.

Kavramlar bir metni veya bilimsel bir bilgiyi anlamada kilit role sahiptir. Basit bir cümleyi bazen zengin edebî bir libasa bürür veya önemli bilimsel bir gerçeğe dönüştürürler. Düşünceye derinlik katar, bakış açısını genişletirler. Her düşünce sisteminin, kültürel zeminin, edebî metnin ve bilimsel çalışmanın kendine özgü kavram dünyası olduğu gibi dini nasların da aynı şekilde özel kavram dünyaları vardır.

Kur'ân da diğer metinler gibi belirli esaslar ve de kavramlar üzerine oturur. Onun mesajını eksiksiz anlamak isteyenlerin bu kavramları bilmeye ihtiyacı vardır. Bu ihtiyaçtan dolayı çağımızda konulu tefsir çalışmaları yoğunlaşmış ve birçok eser verilmiştir. Bu çalışmamız da bir konulu tefsir çalışması olarak değerlendirilebilir.

Hikmet kavramı çok manaya muhtemil, yoruma açık, aynı âyet üzerinde yer yer onlarca farklı anlamın verildiği kapsamlı kavramlardan biridir. Söz konusu kavramı detaylıca incelediğimiz bu çalışmayı iki ana bölüme ayırdık. İlk bölümde genel olarak hikmet kavramını sözlük ve terim anlamları ile açıkladık. Ayrıca tarihi ve problematik yönden kavramın tahlilini yaptık. İkinci bölümde ise Kur'ân'da hikmet kavramını ele aldık. Kavramı Kur'ân da geçtiği şekilde biçim ve anlam yönüyle tanımladık. Son olarak Kur'ân da hikmet kavramını, öznesine, nesnesine ve yüklemine göre tahlil ettik. Bu kısımda özellikle hikmet kavramı ile eş ve zıt anlamlı olan kavramlara önem verdik. Çünkü bir kavramın tam anlaşılabilmesi için önemli bir parametre onun ile yakın veya zıt anlamlı kavramların karşılaştırılarak anlamının en doğru şekilde tespit edilebilmesidir. Söz konusu kavramları gerek kadîm Arapça lügatlardan sözlük anlamını vererek gerekse de ıstılahtaki karşılıkları ile tafsilatlı işledikten sonra hikmet ile olan ilişkisine yer verdik.

Hikmet kelimesi Arapça h-k-m (حَكَمَ) fiilinden türemiştir. حَكَمَ fiili bir şeyi ıslah amaçlı men etmek, sakındırmak, alıkoymak, tutmak, zapt etmek gibi anlamlara gelir. Istılahta ise zengin bir anlam dünyası vardır. Varlığın yaradılış gâyesini bilmek, adalet, söz ve fiilde hak üzere isâbet etmek, Allah'a itaat, dini anlayıp onunla amel etmek, insanı iyi olana yönlendiren çirkin ve kötü olandan alıkoyan şey, haşyet, takva, Allah'ın sanatını tefekkür, hüküm, ilim ve fıkıh, eşyanın mâhiyet ve hakikatlerinin beşeri güç nispetinde bilinmesi, sözü, fiili ve bu ikisinin gereklerini en güzel şekilde yapmak, Kur'ân, İncil ve Tevrat gibi birçok anlama gelmektedir.

Hikmet, ilim ve kudret gibi hem Allah için hem de insanlar için kullanılan kavramlardandır. Allah için kullanıldığında ezeli ilmiyle her şeyi bilmesi, kâinatta her şeyi yerli yerince belli bir nizâm ve düzen içerisinde yaratması, her şeye adalet ile hakkını vermesi, kötülüklerden alıkoyup hayırlara sevk edecek esasları açıklamasıdır. Allah'ın hikmeti ezeli, noksansız, kâmil iken insanın hikmeti ise sonradan öğrenilen, ilahi vahye ve beşerin ilmi birikimine ihtiyaç duyan, sınırlı ve noksandır. Bundan dolayı Allah'ın hikmeti değişmez, artmaz, eksilmez. İnsanların hikmeti ise ilahi vahyin menbasından istifadesi nisbetinde veya beşerin tarihi birikimini kullandığı ölçüde artar veya bunları terk etmekle azalır.

H-k-m (حَكَمَ) kelimesi türevleriyle birlikte Kur'ân'da 210 defa geçer. Hikmet kelimesi ise 20 defa geçmektedir. Bunların 9 tanesinde kitab kelimesi ile birlikte zikredilir. Hikmet kelimesi sadece bir âyette Kur'ân anlamında kullanılmış ve onu isimlendirmiştir. Hikmet ile aynı kökten gelen kelimelerin bir kısmı şöyledir: Hüküm, hükümet, hâkimiyet, muhâkeme, mahkeme, hakem, ihkâm.

Hakîm kelimesi Kur'ân-ı Kerim'de 97 defa geçer. Allah için kullanıldığı zaman, her şeyi bilmesi, mahlûkatı bir sebep ve anlama dayanarak yerli yerince yaratmasıdır. Eşyayı bir hikmete mebni yaratıp başıboş bırakmayan zata hikmet sahibi manasında hakîm denilir. Kur'ân'da 97 defa geçen hakîm kelimesi, 91 yerde Allah'ın isimlerini, alîm, azîz, habîr, tevvâb, vasi', hamîd, âlî sıfatlarıyla birlikte tavsif eder. Bunların 31'i Mekkî âyetlerde, 60'ı Medenî âyetlerde geçer. Hakîm ismi hiçbir yerde tek başına zikredilmemiş, yukarıda verilen sıfatlar ile birlikte beyan edilmiştir. Görüleceği üzere Hakîm ismi Medenî âyetlerde Mekkî âyetlerin iki katından fazla zikredilmiştir. Dikkat çeken bu durum hicretten sonra ortaya çıkan yeni sosyal ve siyasi ortam ile izah edilebilir. Zira hicretin sonrası hikmete son derece ihtiyaç duyulacak yeni bir dönemin habercisi idi. Hicretten sonra Mekke dönemine göre daha rahat bir duruma kavuşan Müslümanlar, gerek kendi nefislerinde gerekse de ictimâi hayatta hikmetin kötülüklere engel olup, gem vurup, iyiliklere sevk eden kavramsal çerçevesine daha

fazla ihtiyaç duyacaktı. Bununla birlikte Mekke'nin dini ve toplumsal yapısına göre daha geniş bir toplumsal mozaiği bünyesinde barındıran Medine'de Yahudiler gibi ilk defa yoğun bir şekilde karşılaşılan farklı din mensupları vardı. Bu durum birlikte yaşama mecburiyeti doğurmuş ve onlara karşı muamele tarzı, tebliğ metodu gibi hususlarda her şeyi yerli yerince ve hikmet ile yapmanın elzem olduğu yeni bir sosyal ortam oluşturmuştu. Bu nedenlerden dolayı Allah'ın hakîm ismi çok zikredilmekle hikmete dikkat çekilip, teşvik edildiği söylenebilir. Bu kullanımsal çokluğun ahkâm âyetlerinin kaynağı, müeyyidesi v.s. ile ilgili olduğu da söylenebilir.

Hikmet Kur'ân'da geçtiği gibi hadislerde de geçmektedir. Örneğin bir hadiste Allah'ın elçisi sadece iki sınıf insana gıpta edilebileceğini söyler. Bunlardan biri, "Allah'ın kendisine hikmet verdiği kişidir ki, o hikmet ile amel eder ve onu başkasına da öğretir." der. Başka bir hadiste, "Hikmet Mü'minin yitiğidir. Onu nerede bulursa hemen alır." der. Bu ve benzeri teşvik edici sözler, Müslümanların kısa sürede câhilî bir toplumdan medenî kavimlere üstad olacak seviyeye gelmelerinin muharrik unsurlarından biridir. Nitekim İslam'dan evvel kapalı bir toplum olan Arapların, Müslüman olmalarını müteakip fetihler neticesinde karşılaştıkları yeni kültür ve medeniyetlerin sahip oldukları bilgi ve bilim hazinelerine karşı takınmaları gereken tutum noktasında Peygamberin (as) ortaya koyduğu ufuk açıcı hedef takdire şayandır. Başka bir hadis'te "Şiirde hikmet vardır." denir. Bu hadis, şairler hakkında ikaz edici bir tonda uyarı içeren, "Şairlere ise haddi aşan azgınlar uyarlar. Görmez misin ki onlar, her vadide şaşkın şaşkın dolaşırlar ve yapmadıkları şeyleri söylerler" âyetine rağmen söylenmesi, şiirde hikmetin de bulunabileceğini vurgulayarak, sorunlu olanın şiir sanatı olmayıp, muhtevasında olması muhtemel yalan ve yanlış ifadelerdir. Bu bakış açısı günümüzde her türlü ifrat ve tefritin yaşandığı Müslüman toplumlara mu'tedil bir bakış açısı sunup, sosyal düzene katkı sağlayabilecek potansiyele sahiptir. Zira birçok sıkıntı nasları her türlü aklî yaklaşıma kapatan literal bakış açısının aşırılığı ile dizginini vahyin ışığından koparan salt akılcı yaklaşımın tefritinden kaynaklanmaktadır. Söz konusu hadis de âyette yerilen bir olgunun belirli sınırlar ile takyid edilerek izahını yapmak suretiyle mu'tedil bir yaklaşım kazandırır.

Hikmetin esası kötülüklerden alıkoyup iyiliklere sevk eden şeydir. Bundan dolayı kişiyi cehalet, zulüm, sefeh, batıl ve zandan korur. İlim, hikmete ulaşmanın önemli esaslarından biridir. Fehim ve fıkıh da kişiye kazandırdığı derin kavrayış ile hikmete ulaştırır. Adalet, gerek birey gerek toplum için hikmetin önemli şartlarından biridir. Adaletin olmadığı yerde hikmetten söz edilemez. Basîret hikmetli kişinin manevi gözüdür. Ayrıca çalışmamızda hikmete vasıl olmanın önemli şartlarından biri olarak gördüğümüz için kişinin kendisinde ve kâinatta yazılan âyetleri anlama kılavuzu olan derin düşünceyi sağlayan tefekkür, tedebbür,

nazar, tezekkür ve akıl kavramlarını tafsilatlı inceledik. Hikmetli birey veya hikmet üzerine inşa edilmiş bir toplum isteyen kurumlar bu unsurlara gereken önemi vermek zorundadır.

KAYNAKÇA

ABDULBÂKĪ Muhmmed Fuâd b. Sâlih el-Mısrî, *el-Mu'cem el-Mufehres li Elfaz el-Kur'ân el-Kerîm*, Kahire: Dâru'l Kutubi'l Mısriyye, 1364/1945.

AKGÜNDÜZ Ahmet, "Ebüssuûd Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1994, X, ss. 365-371.

ALTINTAŞ Ramazan, "Seyyid Kutub'un Cahiliyye Anlayışı", *Ma'rife Dergisi*, sayı: 3, yıl: 2009, ss. 75-84.

ALTIPARMAK Ö. Faruk, "Hikmet ve Felsefe İlişkisi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 5, yıl: 2003, ss. 86-118.

ÂLÛSÎ Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Seyyid Mahmûd, *Rûhu'l-Meʿânî fî Tefsîri'l-Kurʾâni'l-ʿAzîm ve's-Sebʿi'l-mesânî*, I-XXX, 2.b., Beyrût: Dârû İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1417.

ARSLAN Gıyasettin, "İmam Şafii'nin Hikmet Teorisi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, cilt: 16, sayı: 3, 2003, ss. 444-453.

ÂSIM EFENDİ Mütercim, *el-Okyanûsu'l-Basît fi Tercümeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, I-VI, 1.b., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.

ASKERÎ Ebû Hilal, *el-Furûku'l-Luğaviyye*, thk. Muhammed İbrahim Selim, Kahire: Dâru'l İlmi ve's Sekafe, 1418/1997.

AYDIN Salih, *İslam Düşüncesi*, C.IV, 1.b., İstanbul: Külliyat Yayınları, 2016.

BEĞAVÎ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ', *Meâlimu't-Tenzîl*, I- VIII, 1.b., Riyâd: Dâr tayyibe, 1409.

BELÎHÎ Sâlih b. İbrahîm, *el-Hedyu ve'l-Beyân fî Esmâi'l-Kur'ân*, I-II, 2.b., Riyâd: el-Metâbi'u'l-Ehliyye, 1403.

BEYDÂVÎ Nâsırüddîn Ebî'l-Hayr Abdullāh b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî eş-Şâfiî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrâru't Te'vil*, I-V, 1.b., Beyrût: Dârû İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, t.y.

BİLMEN Ömer Nasûhi, *Hukûk-ı İslâmiyye ve İstılâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, I-VIII, 1.b., İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1988.

BOLAY Süleyman Hayri, "Akıl", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1989, IX, ss. 238-242.

……,"*Din ve Felsefe*", Akademide Felsefe, Hikmet ve Din Sempozyumu, ed. Bayram Ali Çetinkaya, Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi, sayı:3, yıl: 2014, ss. 9-20.

CANAN İbrahim, *Kütüb-ü Sitte Tercüme ve Şerhi*, I-XVIII, İstanbul: Akçağ Yayınları, , t.y.

CEVHERÎ Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd, *Tâcu'l-luğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye*, I-VI, 2.b., Beyrut: Daru'l İlm li'l-melayin, 1979.

CORBIN Henry, *İslam Felsefesi Tarihi*, I-II, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

CÜRCÂNÎ Seyyid Şerif, *Ta'rifat Arapça Türkçe Terimler Sözlüğü*, 1.b., çev. Arif Erkan, İstanbul: Bahar Yayınları, 1997.

ÇAĞRICI Mustafa, "Cehâlet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1993, VII, ss. 218-219.

……,"Zulüm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2013, XLIV, ss. 507-509.

…....,"Zan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2013, XLIV, ss. 120-122.

ÇALIŞKAN Mehmet, "Kur'ân'da Hikmet Kavramı", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2, yıl: 2001, ss. 89-119.

ÇELİK İbrahim, "Furkan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1996, XIII, ss. 220-221.

ÇETİNKAYA Bayram Ali, *Yitik Bilgi ve Hikmet*, 2. b., Ankara: Nasihat Yayınları, 2012.

ÇİMEN Abdullah Emin, "Kur'ân'da Ritmik Yapı: Fâsıla ve Uslûp Açısından Bir Deneme", *Dinî Araştırmalar Dergisi*, cilt: 9, sayı: 27, yıl: 2007, ss. 189-236.

DAVIE Grace, "Din Sosyolojisi", çev. Halil Aydınalp, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 28, yıl: 2005, sayı: 28, ss.217-230.

DEMİRCİ Muhsin, *Kur'ân Tarihi*, 8.b., İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2015.

DEVELLİOĞLU Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 30.b., Ankara: Aydın Kitabevi, 1984.

DÎNEVERÎ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr,* I-IV, Beyrût: Dâru'l Kitabi'l Arabî, 1343

DOĞAN Servet, *İslam Düşüncesinde Hikmet Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.

DURMUŞ İsmail, "Şiir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2010, XXXIX, ss. 144-154.

EBERHARD Wolfram, "Eski Çin Felsefesinin Esasları*"*, çev. İkbal Berk, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, cilt: 2, sayı: 2, yıl: 2017, ss. 265-276.

EBUSSUÛD EFENDİ, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü'l-ʿAkli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kur'âni'l-Kerîm*, I-IX, Beyrut: Dârû İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, t.y.

ERBAŞ Muammer, "Kur'ân ve Sünnet ışığında Dinî Tefekküre Dair Bazı Kavramların Tahlili", *Diyanet İlmî Dergi*, cilt: 54, sayı: 4, yıl: 2018, ss. 13-40.

ERDEM Hüsamettin, "Kur'ân'da Hikmet ve Hakîm Kavramları", *Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları,* sayı: 3, yıl: 2014, ss. 427-437.

ERDOĞAN İsmail, "Felsefenin Menşe'i ile İlgili Görüşler", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 8, yıl: 2003, ss.59-74.

EROĞLU Ayşe, "Henri Bergson'da Bilinç-Sezgi İlişkisi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 27, yıl: 2012, ss.81-102.

EROĞLU Muhammed, "Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1989, II, ss. 550-551.

ERTÜRK Mustafa, "Havz-ı Kevser", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1997, XVI, ss. 546-549.

FETTENÎ Muhammed Tahir Sıddıkî el-Hindî el-Segcirâtî, *Mecmeu'l-Bihâri'l-Envâr fî Ğarâibi't-Tenzîl ve Letâifi'l-Ahbâr,* I-V, Haydarâbâd: Meclîs Dâireti'l Maarif el-Usmaniyye, 1387/1967.

FREKE Timothy, GANDY Peter, *Hermetika-Hermes'in Kayıp Sözleri*, 1.b., çev. Semra Tuna, İzmir: Ege Meta Yayınları, 2000.

GAZZÂLÎ Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed, *Mîzânu'l-Amel*, Thk. Süleyman el-Bevvâb, Beyrût: Dâru'l-Hikme, 1406/1986.

GEZGİN Ali Galip, "Eş anlamlılık Bağlamında Kur'ân'da 'Korku' İfade Eden Kelimeler Üzerine Analitik Bir Değerlendirme", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, cilt: 16, sayı:1, yıl: 2003, ss. 38-62.

HAMİDULLAH Muhammed, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, çev. Mehmet Sait Mutlu, İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1965.

HARMAN Ömer Faruk, "Hicr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1998, XVII, ss. 454-455.

HÂZİN Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm, *Lübâbü't-teʾvîl fî Meʿâni't-tenzîl*, I-IV, 1.b., Thk. Abdusselam Muhammed Ali Şâhîn, Beyrût: Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, 1425/2004.

HÖKELEKLİ Hayati, "Hads", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1997, XV, ss. 68-69.

……,“Duyu”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1994, X, ss. 8-12.

IZUTSU Toshihiko, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975.

İBN ABDÜSSELÂM İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm es-Sülemî ed-Dımaşkî, *Tefsîru’l Kur’ân,* I-III, 1.b., Thk. Abdullah b. İbrâhîm b. Abdullah el-Vehîbî, Ahsâ: Mektebetu’l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1415.

İBN CEVZÎ, Abdurrahman b. Ali, *Kitâbu’l-Mevzuât*, I-III, 1.b., Riyad: Mektebetu’s-selefiyye, 1386/1966.

İBN DUREYD Ebû Bekr Muhammed bin Hasen el-Ezdî el-Basrî, *Cemheretu’l-Luğa,* nşr. Remzî Munîr el-Ba’lebekkî, I-III, 1.b., Beyrût: Daru’l İlm li’l-melayin, 1987.

İBN ESÎR, Mecdüddîn Ebi’s-Seâdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî, *en-Nihaye fî Ğarîbi’l Hadîsi ve’l Eser*, 1.b., Riyad: Dâru İbnu’l-Cevzî, 1421/2000.

İBN FÂRİS, İbnu’l Huseyn Ahmed bin Zekeriyya, *Mu’cemu mekayisi’l luğa*, I-VI, Beyrut: Daru’l Fikr, 1399/1979.

İBN KESÎR, Ebû’l Fidâ İsmaîl b. Ömer, *Tefsiru’l Kur’âni’l Azîm*, I-VIII, 2.b., Thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme, Riyad: Dâr Tayyibe, 1420/1999.

İBN MANZÛR Ebu’l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-İfrîkî el-Mısrî, *Lisânu’l-Arab*, I-XV, 1.b., Beyrût: Dâru Sâdr, t.y..

İMAMOĞLU Tuncay, “Din Felsefesi Üzerine Bazı Düşünceler”, Universal Journal of Theology, Volume III, Issue II, 2018, ss. 133-143.

KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR, Tenzîhü’l-Kurʾân Ani’l-metâʿin, 1.b., Thk. Ahmed Abdurrahîm Seyyah, Kâhire: Mektebetu’n-nâfize, 2006.

KALKAN Ahmed, *Ansiklopedik Kur’ân Kavramları ve Güncel Yansımaları*, I-X, 2.b., İstanbul: Davut Emre Yayınları, 2011.

KARA Murat, “Ziya Gökalp’in Yeni Hayat ‘Mukaddimesi’ni ‘Şiir’ ve ‘Şuur’ Kavramları Etrafında Yeniden Okumak”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt: 7, sayı: 2, yıl: 2018, ss. 1054-1064.

KARAMAN Hayreddin, “Fıkıh”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1996, XIII, ss. 1-14.

KARDAŞ Ferhat, YALÇIN İlhan, “Ruh Sağlığı Alanında Güncel Bir Kavram”, Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar-Current Approaches in Psychiatry, sayı: 10, yıl: 2018, ss. 1-18.

KARDÂVİ Yûsuf, *el-Aklu ve'l-İlm fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 1.b., Beyrût: Mektebetu'l-Vehbe, 1416/1996.

KÂŞÂNÎ Mollâ Muhsin Muhammed b. Şâh Murtazâ b. Şâh Mahmûd, *Kitâbu's-sâfî fî Tefsîri'l-Kur'ân,* I-VII, 1.b., Thk. Seyyid Muhsin el-Huseynî el-Eminî, Tahrân: Dâru'l Kutubi'l İslamiyye, 1419.

KAYA Eyyüp Said, OKUYUCU Nail, "Şevkânî", *TDV İslam Ansiklopedisi,* I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2010, XXXIX, ss. 22-28.

KEKLİK Nihat, *Türk-İslam Felsefesi açısından Felsefenin İlkeleri*, 2.b., Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2016.

KOCA Ferhat, "Hikmet", *TDV İslam Ansiklopedisi,* I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1998, XVII, ss. 514-518.

KOÇ Mustafa, "Ergenlik Döneminde Dua ve İbadet Algılarının Ruh Sağlığına Etkileri Üzerine Bir Alan Araştırması", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 6, yıl: 2004, sayı: 10, ss.115-157.

KUMMÎ Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyn el-A'rec en-Nîsâbûrî, *Ğarâ'ibu'l-Kur'ân ve Reğâ'ibu'l-Furkân,* I-VI, 1.b., Beyrût: Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, 1416/1996.

KUR'ÂN YOLU TEFSİRİ: Kur'ân Yolu: Türkçe Meâl ve Tefsir, Hayrettin Karaman v.dğr., I-V, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.

KURTUBÎ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmiʿ li-ahkâmi'l-Kurʾân*, I-XXIV, 1.b., Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin el-Turkî, Beyrût: Müessesetu er-Risâle, 1427/2006.

KUTLUER İlhan, "Düşünme", *TDV İslam Ansiklopedisi,* I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1994, X, ss. 53-57.

……,"Gaiyyet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2000, XIII, ss. 292-295.

……,"Hikmet", *TDV İslam Ansiklopedisi,* I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1998, XVII, ss. 503-511.

……,"İlim", *TDV İslam Ansiklopedisi,* I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2000, XXII, ss. 109-114.

……,"İlmü'n-nefs", *TDV İslam Ansiklopedisi,* I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2000, XXII, ss. 148-151.

……,*Yitirilmiş Hikmeti Ararken,* 4. b., İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.

LANE Edward William, *An Arabic-English Lexicon*, I-VIII, 1.b., Beyrut: Lıbraırıe Du Lıban, 1968.

MACİT Muhittin, "Tercüme hareketleri", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2011, XL, ss. 498-504.

MATURİDİ Ebû Mansûr, *Kitabu't-Tevhîd*, 1.b., çev. Bekir Topaloğlu İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2002.

……,*Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* XIX, Thk. Hatice Boynukalın, İstanbul: Dâru'l Mîzân, 2006.

MÂVERDÎ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn*, I-VI, Beyrût: Dâru'l Kutubi'i İlmiyye, t.y.

MİNYÂVÎ Ebu'l Munzîr, *el-Mu'tasar min Şerh Muhtasaru'l Usûl min İlmi'l-Usûl,* 1.b., el-Mektebetu'ş- Şâmile, 2010.

MUHAMMED Ali Abdulmu'ti, "Tarihsel Açıdan Din-Felsefe İlişkisi", çev. Tamer Yıldırım, *7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 1, sayı: 1, yıl: 2014, ss. 187-194.

MUKÂTİL bin Süleyman, *el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l Kur'âni'l Azîm*, 2.b., Thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Riyâd: Mektebetu'r-Ruşd, 1432.

MUTAHHARÎ Murtaza, *Felsefe Dersleri I,* çev. Ahmet Çelik, C.I, İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.

NESEFÎ Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, I-III, 1.b., Thk. Yûsuf Ali Bedevî, Beyrût: Dâru'l Kelimu't-Tayyib, 1419/1998.

NURİ Bedii, "Hikmet-i İctimâiyye", *Ulûm-u İktisâdiyye ve İctimâiyye Mecmuası*, cilt: 2, yıl: 1325, sayı: 5, ss. 81-108.

ÖĞÜK Emine, *Maturîdî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*, 2.b., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

ÖZALP Hasan, *İslam Felsefesinin 200'ü*, İstanbul: Otto Yayınları, 2017

ÖZAYDIN Abdulkerim, "İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1999, XX, ss. 132-134.

ÖZEL Recep Orhan, "Dil ve Üslup Açısından Ahkâm Âyetlerinin Bağlayıcılığı ve Tarihselciliğin İmkânı", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* cilt: 5, sayı: 1, yıl: 2017, ss. 25-56.

ÖZERVARLI M. Sait, "Hikmet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1998, XVII, ss. 511-514.

ÖZTÜRK Yaşar Nuri, *Kur'ân'ın Temel Kavramları,* I-II, 26.b., İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 2014.

RÂĞIB EL-İSFAHÂNÎ, *Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, 3.b., çev. Abdulbâki Güneş, Mehmet Yolcu, İstanbul: Çıra yayınları, 2012.

RÂZİ Fahruddin, *Mefâtîḥu'l-Ğayb,* I- XXXII, 1.b., Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.

……,*Tefsir-i Kebir,* I-XXIII, 1.b., çev. Komisyon, Ankara: Huzur Yayınevi, 1991.

REŞÎD RIZÂ Muhammed, *Tefsîrü'l-Ḳur'âni'l-ḥakîm,* I-XII, 1.b., Mısır: Matbaatu'l-menar, 1353.

SAYIN Yusuf, "Konfüçyüs'ün Yeniden Keşfi ve Çin'in Dış Politikasında Dönüşüm", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 29, yıl: 2013, ss.223-237.

SEÂLİBÎ Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf Ebî Zeyd, *el-Cevâhirü'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kurʾân,* I-V, 1.b., Thk. Ali Muavvid Âdil Abdulmevcûd, Beyrût: Dârû İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1418/1997.

SEMERKANDÎ Ebü'l-Leys Nasr b. Ahmed b. İbrâhîm, *Bahru'l Ulûm,* I-III, 1. b., Thk. Ali Muhammed Muavved, Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Beyrût: Dâru'l Kutubu'l İlmiyye, 1413/1993.

SÜYÛTÎ Abdurrahmân b. Cemaluddin, *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Meʾsûr,* I-VIII, Beyrût: Dâru'l Fikr, 1432/2011.

……,*el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân,* 1.b., Thk. Şuayb el-Arnavût, Beyrût: Müessesetu er-Risâleti Nâşirûn, 1429/2008.

ŞEVKÂNÎ Muhammed b. Alî b. Muhammed, *Fethu'l Kadîr el-Câmi' Beyne Fenni'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmi't-Tefsîr,* 4.b., Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1428/2007.

TABÂTABÂÎ Muhammed Hüseyin, *el-Mîzân fî tefsîri'l-Ḳurʾân,* I-XXII, 1.b., Beyrût: Müessesetu'l-âlemi lil-matbuât, 1417/1997.

TABERÎ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân ʿan Teʾvîli Âyi'l-Ḳurʾân,* I-VII, 1.b., Thk. Beşşar Avvad Ma'rûf, İsam Fâri el-Harestânî, Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1994.

……,*Taberî Tefsiri,* I-IX, 1.b., çev. Hasan Karakaya, Kerim Aytekin, İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996.

TABERSÎ Ebû Alî el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl, *Mecmaʿu'l-Beyân fîʿTefsiri'l-Ḳurʾân,* I-X, 1.b., Beyrût: Dâru'l Murtada, 1427/2006.

TAYLAN Necip, "Bilgi", *TDV İslam Ansiklopedisi,* I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1992, VI, ss. 157-161.

TEHÂNEVÎ Muhammed Ali, *Keşşâfu Istılâhâti'l Funûn ve'l Ulûm,* 1.b., Thk. Ali Dehrûc, Beyrût: Mektebet-u Lübnan, 1996.

TOPALOĞLU Bekir, "Allah", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1989, II, ss. 471-498.

……,"Basîr", *TDV İslam Ansiklopedisi,* I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1992, V, ss. 102-103.

TÛSÎ Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî, *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Ḳurʾân,* I-X, Thk. Ahmed Habîb Kasîru'l Amilî, Beyrût: Dâru İhyâi Turasi'l Arabî, t.y.

TÜMER Günay, "Din", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1994, IX, ss. 312-320.

ÛDE Halil Ebu Ûde, *et-Tatavvuru'd-Delâlî Beyne Luğati'ş-Şi'ri'l Câhili ve Luğati'l-Kur'ân*, 1.b, Zerka: Mektebetu'l-Menar, 1985.

ULUDAĞ Süleyman, "Basîret", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1992, V, ss. 103.

……,"Takva", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2010, XXXIX, ss. 484-486.

……," Firaset", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1996, XIII, ss. 116-117.

ÜZÜM İlyas, "Hüküm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1998, XVIII, ss. 464-466.

YAVUZ Kerim, "Din", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1994, IX, ss. 341-345.

YAVUZ Yusuf Şevki, "Fahreddin er-Râzî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1995, XII, ss. 89-95.

……,"İlham", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2000, XXII, ss. 98-100.

YAZIR Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, I-X, İstanbul: Azîm Yayınları, t.y.

YENİ FELSEFE, "Hint Felsefesine Giriş", http://www.yenifelsefe.com/hint-felsefesine-giris (22.07.2019).

YILDIRIM Ali, "İslam Düşüncesinde Felsefî ve Dini Bir Etkinlik Olarak Ahlak", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, cilt: 7, sayı: 2, yıl: 2018, ss. 1228-1239.

YİĞİT İsmail, "Sıffîn savaşı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2000, XXXVII, ss. 107-108.

YURDAGÜR Metin, "Basar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, I-XLIV, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1992, V, s. 101.

YÜCEL Doğuhan Murat, Hikmet Felsefe İlişkisi, https://www.dmy.info/hikmet-nedir-felsefe/(17.07.2019).

ZEBÎDÎ Muhammed Murtazâ el-Huseynî, *Tâcu'l Arûs min Cevâhiri'l Kâmûs*, I-XL, 1.b., Thk. Abdulalîm et-Tahâvî, Kuveyt: Müessesetu'l Kuveyt lil-Takaddumi'l İlmî, 2000.

ZEMAHŞERÎ Cârullah Mahmûd bin Ömer, *el-Fâik fî Garîbi'l Hadîs*, I-IV, 2.b., Beyrut: Dâru'l Fikr, 1993.

……,*Esâsu'l Belâğa*, I-II, 1.b., Thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-sûd, Beyrut: Dâru'l Kutub-ul ilmiyye, 1419/1998.

……,*el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, 3.b., Beyrût: Dâru'l Ma'rife, 1430/2009.

ZERKEŞÎ Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh, *El-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I-IV, 1.b., Thk. Ubey el-Fadl ed-Dimyâtî, Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1427/2006.